

Förändringar i läsvanor och läsförmåga bland 9- till 10-åringar

Resultat från internationella studier

Monica Rosén

Förmågan att kunna läsa och att tillägna sig text är en av de allra viktigaste förmågor som barn har att erövra under de tidiga skolåren. Den är grunden för lärande i alla ämnen, den kan användas för rekreation och för personlig utveckling. Det handlar om att utrusta barn med möjligheter att delta fullt ut i olika sammanhang i den lokala uppväxtmiljön och i det omgivande samhället. Det informations- och kunskapsintensiva samhälle som vi nu lever i ställer stora krav på god läsförmåga. Den som inte kan eller har svårt med läsningen löper hög risk att fara illa. Att kunna läsa med god förståelse kan därför anses vara en mänsklig rättighet, lika mycket som det är en individuell och samhällelig nödvändighet.

Mot den bakgrunden fokuseras i detta kapitel 9- till 10-åringars förändringar i läsnivå utifrån resultat från och analyser av Sveriges deltagande i internationella läsundersökningar. Syftet är att beskriva och diskutera förändringar i läsnivå över tid, samt återge resultat från analyser av möjliga orsakssamband med fokus på betydelsen av ett ökat datoranvändande på fritiden. Kapitlet börjar med en översiktlig beskrivning av svenska 9- till 10-åringars resultat i olika läsundersökningar. Därefter följer ett avsnitt som visar hur förändringarna i läsnivå ser ut över tid när resultat från alla läsundersökningar lagts på en gemensam lässkala. I detta avsnitt redovisas också förekomsten av förändringar i relaterade faktorer, såsom attityder till läsning och självbild som läsare. I den tredje delen redovisas analyser av samband mellan läsprestationer och ökad datoranvändning hemma utifrån en hypotes om förändrade läsvanor. Kapitlet avslutas med en kort sammanfattning av huvudresultat och slutsatser tillsammans med kommentarer.

Läsresultat i internationella tvärsnittundersökningar

För Sveriges räkning finns relativt god information om 9- till 10-åringars läsförmåga, läsintresse, läsvanor och attityder till läsning genom de internationella studier av läsning och läsförmåga – eller ”reading literacy” – som Sverige deltagit i alltsedan 1960-talet och som genomförts i regi av The International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA).¹ Sedan IEA bildades har 9- till 10-åriga barns läsförmåga undersökts vid fyra tidpunkter: 1971, 1991, 2001 och 2006. Sedan 2001 genomför IEA regelmässigt internationella läsundersökningar av denna åldersgrupp vart femte år.

Från läsförståelse till studier av ”reading literacy”

De läsprov som ingår i IEA:s läsundersökningar har alla varit ämnade att mäta elevers läsförståelse. Den första studien 1971 kallades därför The Reading Comprehension Study. Sedan dess har själva studierna av läsförståelse vidareutvecklats till att inte bara omfatta mått på läsförståelse. I IEA:s läsundersökningar från 1991 och framåt används begreppet ”reading literacy”, som är ett vidare begrepp, både som en markör av vad läsning handlar om och för att markera att studierna omfattar fler aspekter av läsning än läsförståelse.

Reading literacy lanserades som begrepp år 1991 och innefattar både förmågan att reflektera över det lästa och ett verktyg att använda för att uppnå individuella och samhällsliga mål. Läsproven i studien är dock fortsatt utformade för att ge ett mått på elevers läsförståelse. IEA har preciserat definitionen av reading literacy i ramverket för Progress in International Reading Literacy Study (PIRLS) som sedan 2001 är namnet på IEA:s regelbundet återkommande läsundersökning bland 10-åringar. Den lyder som följer:

Reading Literacy is the ability to understand and use those written language forms required by society and/or valued by the individual. Young readers can construct meaning from a variety of texts. They

---

¹ IEA är en internationell forskningssammanslutning som bildades i slutet på 1950-talet med syfte att utveckla och genomföra studier av utbildningsresultat för internationell jämförelse. I dag beskriver IEA sig som ett oberoende, internationellt kooperativ av nationella forskningsinstitutioner och statliga forskningsfinansiärer. IEA bedriver omfattande jämförande studier av utbildningsresultat och andra aspekter av utbildning, med avsikt att nå fördjupad förståelse om effekter av utbildningspolitik och utbildningspraxis både inom och mellan utbildningssystem (se <http://www.iea.nl>).

read to learn, to participate in communities of readers, and for enjoyment. (Campbell m.fl. 2001, s. 3)

Detta synsätt återspeglas i åtskilliga teorier där *reading literacy* förstås som en konstruktiv och interaktiv process. Läsaren antas enligt denna definition aktivt konstruera mening, känna till effektiva lässtrategier och kunna reflektera över en text. Vidare har läsare en positiv inställning till läsning och läser både för avkoppling och för att tillägna sig information. Mening skapas i interaktionen mellan läsaren och texten. Läsaren för med sig en arsenal av färdigheter, kognitiva och metakognitiva strategier och bakgrundskunskap. Texten å sin sida innehåller vissa språkliga och strukturella element och fokuserar på ett bestämt ämne. Sammanhanget i lässituationen främjar engagemang och motivation att läsa och ställer ofta speciella krav på läsaren.

Någon riktigt bra svensk översättning finns inte för begreppet *reading literacy*; läskunnighet, läsförmåga, läsfärdighet, läskompetens och läsning är alla exempel på benämningar som använts i de svenska rapporterna, alla med reservation för att det är ett vidare begrepp som egentligen avses.

I begreppet *reading literacy* innefattas inte bara läsförmåga, utan även attityder till läsning, läsintresse, läsvanor och självbild som läsare. Samtliga aspekter faller under skolans ansvar även om de också påverkas av hemmiljön och andra sammanhang utanför skolan. Läsningens fundamentala ställning i skolan och i samhället har också medfört ett allt ökande intresse hos skolsystemen att mäta, jämföra och utvärdera skolprestationer i läsning, inte minst med fokus på jämställdhets- och likvärdighetsfrågor.

IEA har valt att pröva elevers läsförståelse vid den tidpunkt då de allra flesta barn knäckt den alfabetiska koden, dvs. då de kan läsa och har börjat använda sin läsförmåga för att lära och för nöjes skull. Det ger, menar man, en god bild av hur väl skolan förser sina elever med förutsättningar för fortsatt lärande, bildning och deltagande i samhället.

Läsprovsresultat från internationella tvärsnittstudier

Samtliga läsundersökningar som IEA genomför är tvärsnittsundersökningar. Det har inneburit att nya läsprov utvecklats i stort sett inför varje ny undersökning. De svenska resultaten för elever i års-

kurs 3 och/eller årskurs 4 har i samtliga studier varit goda i internationell jämförelse, vilket gjort att det svenska skolsystemet länge setts som ett föredöme världen över. Här följer en mycket kortfattad resumé av de svenska resultaten på landsnivå vid de olika undersökningsåren 1971, 1991, 2001 och 2006.

1971 genomfördes den första läsundersökningen, The IEA Reading Comprehension study (Thorndike 1973; Husén & Hansson 1975). Den omfattade förutom 10-åringar också 14-åringar och 18-åringar. Av 14 deltagande länder uppvisade Sverige det bästa läsresultatet då 10-åringarnas prestationer jämfördes. Resultaten rönste stor internationell uppmärksamhet då man förundrades över att så goda resultat kunde nås trots att barnen inte börjat skolan förrän vid 7 års ålder. Skillnaderna mellan pojkars och flickors resultat var överlag små i den första läsundersökningen.

Tjugo år senare, år 1991, genomfördes den andra läsundersökningen, The IEA Reading Literacy Study (Elley 1994; Taube 1995). Studien omfattade elever i årskurs 3 och årskurs 8. De svenska årskurs 3-elevernans genomsnittliga nivå på läsprovet var det tredje bästa bland 27 deltagande länder. I Sverige och flera länder noterades att flickor hade högre resultat än pojkar.

År 2001 genomfördes två läsundersökningar parallellt. Den ena undersökningen var PIRLS, den nya studie som IEA utformat för att regelbundet återkomma vart femte år (Mullis m.fl. 2003; Rosén, Myrberg & Gustafsson 2005; Skolverket 2003). Med lanseringen av PIRLS utökades samtidigt syftet med att ge deltagande länder goda mått på 9- till 10-åringars läsförståelse som också skulle vara jämförbara över tid, både inom och mellan länder/skolsystem. Sverige deltog i PIRLS 2001 med riksrepresentativa urval i både årskurs 3 och årskurs 4. Den högsta genomsnittliga läsförståelsenivån bland 34 deltagande skolsystem hade de svenska eleverna i årskurs 4. De var också äldst, en följd av att den obligatoriska skolan börjar vid 6 års ålder i de flesta länderna. På tjugonde plats uppifrån placerade sig medelpoängen för Sveriges årskurs 3, vilket var på samma nivå som medelpoängen från Grekland, Slovakien och Island, och cirka 40 poäng lägre än den för svenska årskurs 4. Sverige tillhörde den grupp länder som rapporterat störst könsskillnad i läsprovresultat.

Den andra undersökning som genomfördes samtidigt var en upprepning av 1991 års läsundersökning för 9- till 10-åringar, The IEA's repeat in nine countries of the 1991 Reading Literacy Study in 2001 (Martin m.fl. 2003; Gustafsson & Rosén 2005). De länder

som deltagit tidigare och som också anmält sig till PIRLS 2001, erbjöds på detta sätt möjligheten att få jämförbara läsprestationsmått för den gångna 10-årsperioden. Det var 9 länder som deltog i den 10-åriga trendstudien, däribland Sverige. I denna studie var Sverige det enda land som med minus 15 poäng uppvisade en signifikant nedgång i resultatnivå jämfört med 1991, även om trenden i USA också pekade åt det negativa hållet.

År 2006 genomfördes den andra PIRLS-undersökningen där Sverige deltog tillsammans med ett 40-tal länder, denna gång endast med elever i årskurs 4 (Skolverket 2007). Resultaten visade att läs-nivån för de svenska barnen fortfarande låg förhållandevis högt i internationell jämförelse, det var 6 länder som hade högre resultat än Sverige, och ytterligare 6 länder som låg på samma nivå som de svenska resultaten. I jämförelse med 2001 års prestationer hade dock resultatet för de svenska eleverna sjunkit med cirka 13 poäng. I båda trendrapporterna noterades att det framförallt var andelen mycket goda läsare som blivit mindre.

År 2011 genomfördes den tredje och senaste undersökningen, PIRLS 2011, från vilken resultaten ännu inte är publicerade. I december 2012 släpps de första rapporterna.

Tolkning av resultaten

Med den första trendundersökningens resultat från 2001, som visade sämre resultat 2001 än 1991, började bilden av de svenska läsresultaten förändras. När sedan 2006 års resultat visade på en försämring för årskurs 4, förbyttes intresset för Sverige som föregångsland till frågor om vad som kunde ha orsakat nedgången. Skolverket (2008) har med professor Caroline Libergs hjälp undersökt hur PIRLS 2006 förhåller sig till den svenska läroplanen och funnit att studien ligger väl i linje med läroplanens sätt att se på läsning och läsförståelse. Likartade slutsatser har även dragits för de tidigare studierna (Rosén m.fl. 2005; Taube 1995).

I IEA:s rapportering av resultaten från studierna ingår inte några analyser av möjliga förklaringar till skillnader eller förändringar. En central idé för IEA har istället varit att släppa data fria för fortsatt forskning så snart den första rapporteringen av deskriptiva resultat är gjord. I det följande kommer resultat från två forskningsprojekt som haft som syfte att bättre förstå resultaten i läsundersökningarna att presenteras. Ett har handlat om att skapa en trendskala som

sträcker sig över en längre tid, i syfte att bättre förstå och tolka de sjunkande resultaten som rapporterats på senare tid. Ett annat har handlat om att undersöka orsaker till förändring rent empiriskt.

Studier av läsnivåns förändringar över tid

Det är först med PIRLS som jämförelsemöjligheter byggts in i undersökningsdesignen redan från början. Hälften av texterna från varje undersökning somgång låter man ingå i nästa undersökning. Därmed har man skapat bryggor mellan läsproven. Med hjälp av en speciell statistisk teknik, som förmår rangordna de olika testuppgifterna med avseende på svårighetsgrad, räknas sedan resultaten om och överförs till en gemensam skala (Martin m.fl. 2003).

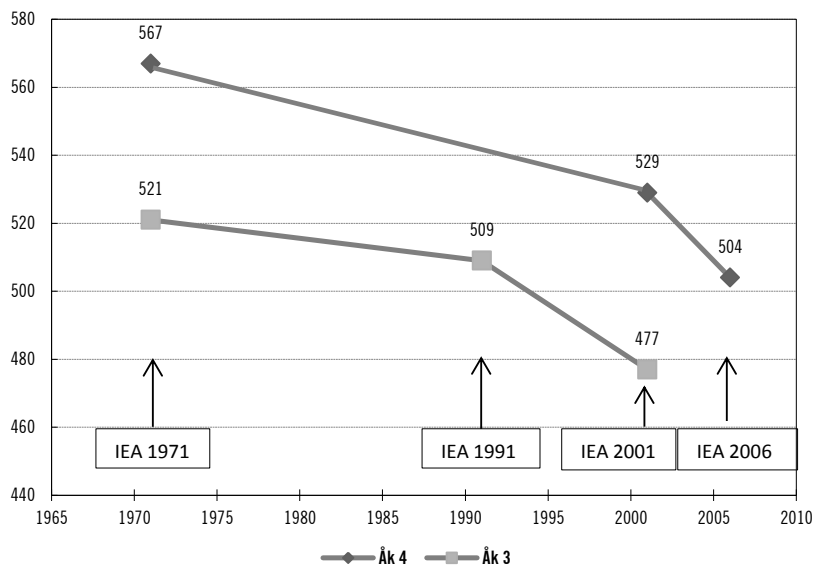
Samma teknik har använts för att skapa en gemensam skala för alla läsprov som använts i IEA:s läsundersökningar. I Sverige har man vid varje ny läsundersökning sett till att det finns bryggor mellan de nya läsproven och de som erbjudits i tidigare undersökningar. Därför ingick det läsprov från 1971 i både 1991 års undersökning och i upprepningen 2001. Mellan RL 2001 och PIRLS 2001 finns också bryggor säkerställda i form av överlappande läsprov. Under antagande om att dessa olika läsprov i huvudsak mäter en generell och gemensam läsförståelsedimension har det i två sekundäranalysprojekt utförts analyser med syftet att åstadkomma en gemensam skala för resultaten i de olika studierna.²

Här nedan återges resultatet för svenska elever i årskurs 3 och årskurs 4 på den gemensamma lässkala som sträcker sig från 1971 till 2006.

---

² Inom ramen för det av Vetenskapsrådet finansierade SALS-projektet (Studier av läsfärdigheten i Sverige) påbörjades arbetet med att skapa jämförbara mått mellan 1971 och 1991 (Rosén 2006). Dessa länkningsanalyser fortsatte sedan inom det av Riksbankens Jubileumsfond finansierade FIL-projektet (Förändringar i läskompetens) där elevernas provresultat från alla hittills rapporterade IEA-studier i läsning länkats samman (Rosén 2011).

Diagram 1 Förändringar i läsförståelse i åk 3 och åk 4, trendskala

Källa: Rosén 2011; Rosén & Strietholt 2010.

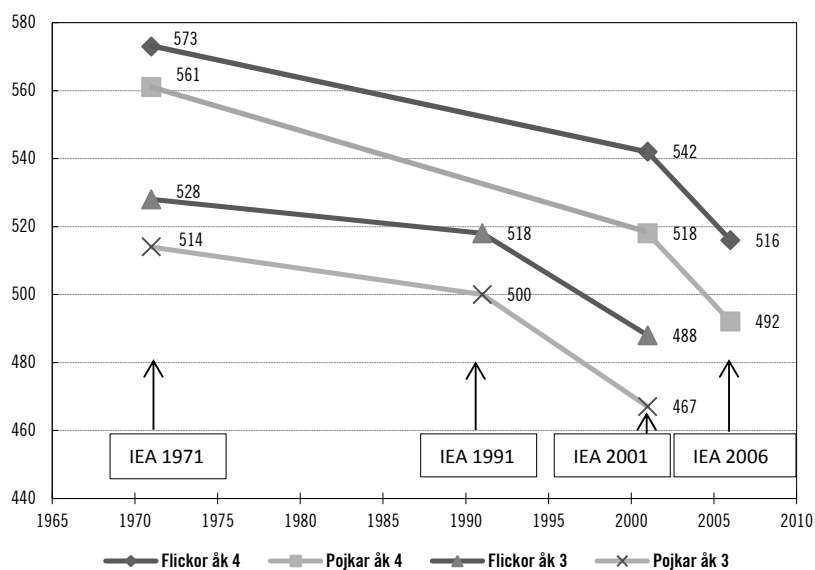
De trendlinjer som åskådliggörs i diagram 1 ovan visar läsförståelsens förändringar över tid på samma skala. Det ska dock framhållas att resultatet vid första mätpunkten 1971 är behäftat med större osäkerhet än skattningarna vid senare tidpunkter. Det beror på att 1971 års undersökning baserades på åldersurval. I Sverige hämtades ett riksrepresentativt urval av 10-åringar från två årskurser, årskurs 3 och årskurs 4. Alla senare studier har varit baserade på årskursurval, i dessa ingick alla barn i de klasser som urvalen omfattade oavsett ålder.

På grund av denna mätosäkerhet bör den nedgång som kan ses mellan 1971 och 1991, minus 10 poäng, tolkas med stor försiktighet. Tendensen är dock negativ. Säkrare är skattningen av den nedgång som syns mellan 1991 och 2001 på minus 32 poäng. Den negativa trenden fortsätter därefter mellan 2001 och 2006, då resultaten sjunker med ytterligare minus 25 poäng. Det ger en total nedgång på cirka 52 poäng sedan 1991, den första nedgången oräknad. Är det mycket eller lite? Ett sätt att bedöma det är att se på skillnaden mellan årskurs 3 och årskurs 4 år 2001 då båda årskurserna deltog med riksrepresentativa urval och erbjöds samma

läsprov. Medelpoängen i årskurs 4 var 529 och 477 i årskurs 3. Skillnaden, 52 poäng mellan de båda årskurserna, kan sålunda ses som ett mått på hur mycket ett skolår i genomsnitt bidrar med när det gäller läsning. I det ljuset ser sig nedgången sedan 1991 som tämligen stor.

Det ska i detta sammanhang påpekas att den gemensamma lässkalen i ovanstående analys skiljer sig från lässkalorna i de internationella rapporterna, i det att skillnaderna i antal poäng är större här. Resultaten är dock helt överensstämmande, de ligger bara på en annan skala. I nästa diagram visas hur trenden ser ut för flickor och pojkar.

Diagram 2 Förändringar i läsförståelse för flickor och pojkar i åk 3 och åk 4, trendskala

Källa: Rosén, 2011; Rosén & Strietholt, 2010.

Trenden för flickor respektive pojkar ser enligt diagram 2 tämligen likartad ut. Pojkar ser ut att ha tappat aningen mer än flickor mellan 1971 och 2001, medan nedgången är lika stor mellan 2001 och 2006. Könsskillnaden var minst år 1971, 14 poängs skillnad bland 10-åringarna i årskurs 3 och 12 poäng bland 10-åringarna i

årskurs 4, båda till flickors fördel. Vid de senare mätpunkterna har skillnaden i medelpoäng ökat till runt 20 poäng.

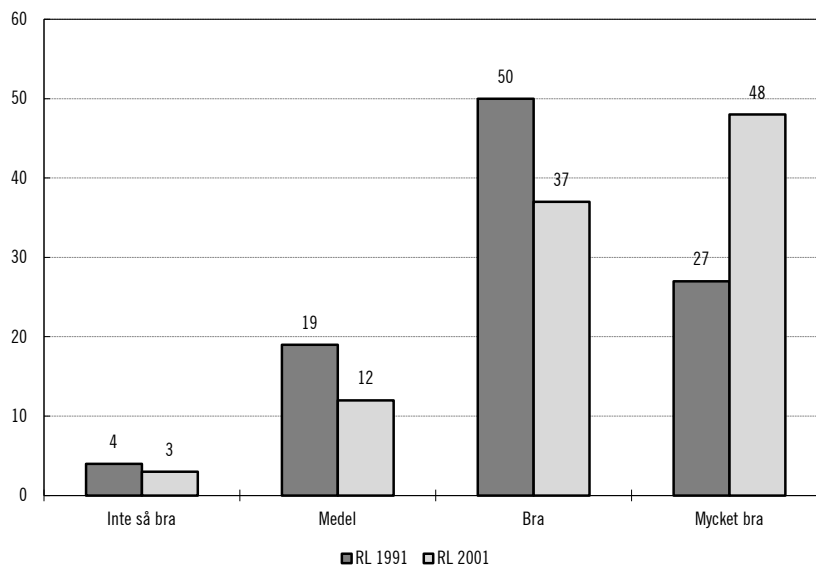
I tolkningen av små skillnader och små förändringar om ett fåtal poäng skall man veta att varje skattning omges av en viss osäkerhet, vilket gör det svårt att ge dem någon innebörd så länge stöd från ytterligare analyser saknas.

Självbild som läsare

Från introduktionen av begreppet *reading literacy* i IEA:s läsundersökningar från 1991 och framåt, har det i elevenkäten ingått ett batteri av frågor som tar sikte på elevers attityder till läsning och bilden av sig själv som läsare. Tidigare forskning har kunnat fastslå att båda dessa faktorer, självbild som läsare och attityder till läsning, är betydelsefulla för barns läsutveckling samtidigt som de också är sprungna ur den läsutveckling eleverna redan genomgått (Adams 1990; Stanovich 1986, 2000; Snow m.fl. 1998; Taube 2007; Lundberg 2010). I 1991 års RL-undersökning visade sig lässjälvbilden vara den faktor som starkast hängde samman med elevernas läsförmåga (Taube 1995). Det är därför intressant att se hur elevernas inställning till den egna läsförmågan har förändrats över tid.

I RL 1991 och RL 2001 besvarade eleverna i årskurs 3 frågan ”hur bra är du i läsning?” med svarsalternativen ”inte särskilt bra”, ”medel”, ”bra” och ”mycket bra”.

Diagram 3 Åk 3-elevers självskattning av läsförmåga 1991 och 2001

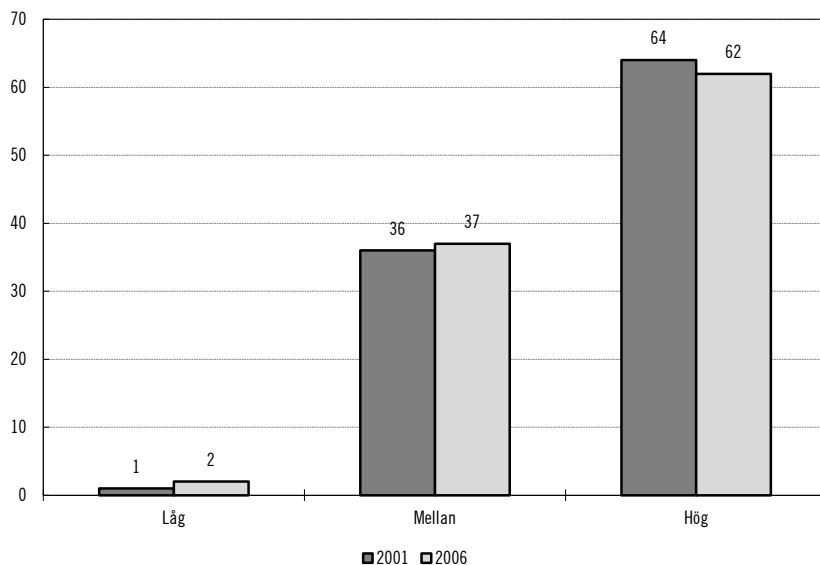

Källa: Gustafsson & Rosén 2005.

Från 1991 till 2001 kan man bland elever i årskurs 3 se en kraftig ökning av svaret "mycket bra" och en minskning av svaren "medel" och "bra". Nästan hälften av eleverna tyckte att de läser mycket bra år 2001, medan ungefär var fjärde elev gav detta svar år 1991. Elevernas bedömning av den egna läsförmågan var alltså betydligt mer positiv år 2001 än år 1991. Det framgår att förändringen i positiv riktning var större för flickor än för pojkar, liksom den var större för elever som inte talar svenska hemma än för elever som talar svenska hemma (Gustafsson & Rosén 2009).

I PIRLS 2001 för årskurs 4 har antalet frågor om självbild som läsare utökats till tre. Från dessa har ett index skapats som sedan delats in i hög, mellan och låg. I diagram 4 nedan visas hur procentandelarna för respektive kategori har förändrats. Sambandet med läsprestationer är väl dokumenterat, den grupp som har en positiv lässjälvbild har ett högre genomsnitt på läsproven (Taube 2011).

Diagram 4 Självbild som läsare i åk 4, index av tre frågor

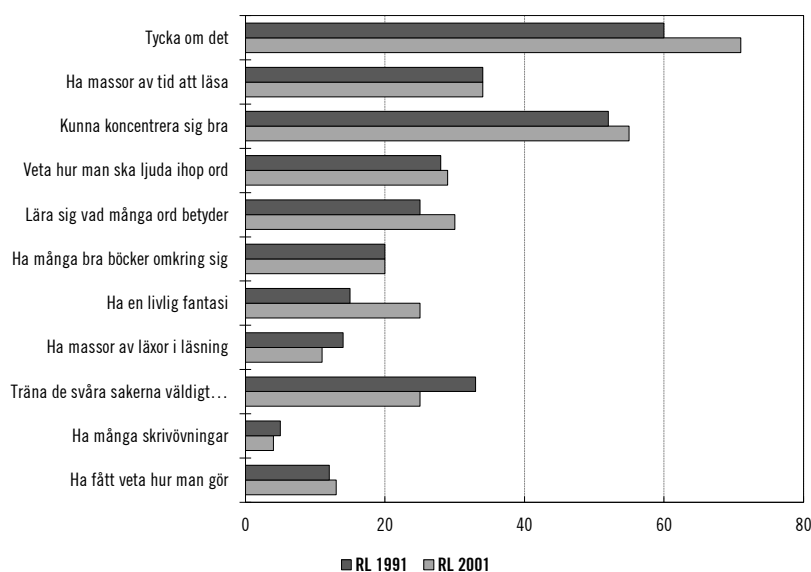
Källa: Mullis m.fl. 2007.

Både 2001 och 2006 har en mycket stor andel elever angivit att de ser sig själva som goda läsare. Någon förändring mellan dessa tidpunkter går inte att urskilja. Värt att notera är att bland svenska elever var det ytterligt få som ansåg sig ha en låg självbild i läsning. Detta är positivt. En hög tilltro till sig själv som läsare utgör en god och viktig grund för den fortsatta läsutvecklingen.

Attityder till läsning

När det gäller attityder till läsning var elevfrågorna i RL-undersökningen mer inriktade på frekvensen av olika läsaktiviteter och på elevernas uppfattning om hur man blir en god läsare. I diagram 5 visas hur elever i årskurs 3 svarat på den senare frågan 1991 och 2001. Eleverna fick välja mellan 11 olika svarsalternativ och ombads markera de tre viktigaste sätten.

Diagram 5 Hur ska man göra för att bli bra i läsning? Elevers svar i åk 3 (procent)

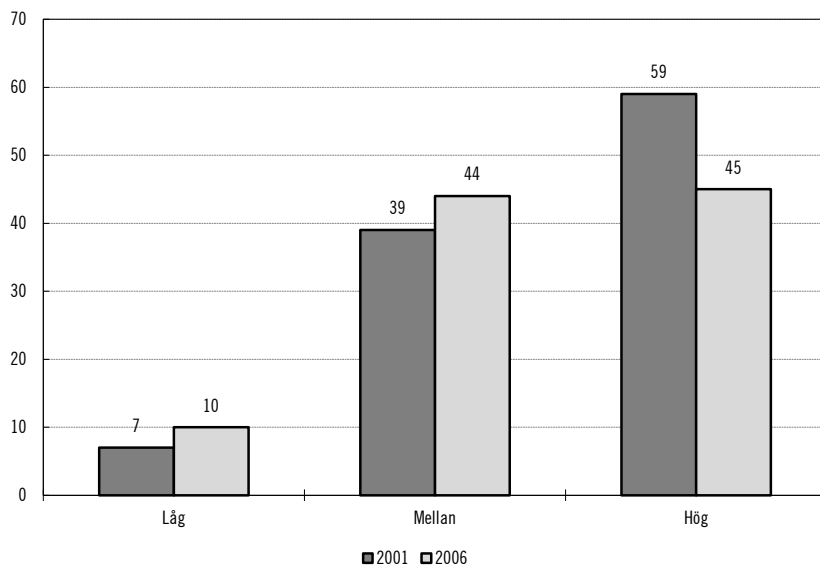

Källa: Gustafsson & Rosén 2005.

Att känna till vad som krävs för att bli en god läsare kan förstås vara till hjälp på samma sätt som träningsråd är när man vill förbättra sin förmåga i andra avseenden. Det är inte bara en åsiktsfråga, utan en kunskapsfråga. Samtidigt har svaren på dessa frågor ansetts spegla synen på läsundervisning i respektive land (Elley 1994). I den ökning som framkommer avseende alternativen ”tycka om det” och ”kunna koncentrera sig bra” anas en relation till Lpo-94 där nyfikenhet och lust att lära samt förmåga till självständigt arbete starkt betonas (Gustafsson & Rosén 2005).

I PIRLS:s elevenkät för årskurs 4 finns en uppsättning om fem frågor som mer direkt handlar om elevernas känslomässiga inställning till läsning. Från dessa har man skapat ett attitydindex som säger något om i vilken uträkning elever upplever läsglädje. Sambandet med läsprestationer är påtagligt, gruppen som angivit en hög grad av läsglädje presterar i genomsnitt bättre än de som angivit en mellan hög nivå.

Diagram 6 Attityder till läsning i åk 4, index av fem frågor

Källa: Mullis m.fl. 2007; Skolverket 2007.

Av diagram 6 kan man se en tydlig förändring mellan 2001 och 2006, där andelen elever som angivit hög grad av läsglädje har blivit betydligt mindre 2006. I Sverige råder ingen brist på god och populär barnlitteratur, och de allra flesta har tillgång till både folk- och skolbibliotek. Möjligtvis har antalet böcker hemma minskat som en följd av nya digitala format och förändrade läsvanor i föräldragenerationen. En rimligare förklaring till nedgången är att den är relaterad till nedgången i läsförståelse och till förändrade läsvanor.

I nästa avsnitt redovisas resultat från en studie där förklaringar till nedgången i läsnivå undersöks utifrån en hypotes om förändrade läsvanor. Analysen har fokuserats på hur den ökade datoranvändningen på fritiden påverkar barns läsprestationer i skolan.

Vad betyder datoranvändning för läsprestationer i skolan?

Datorer är ett medium som successivt blivit alltmer förekommande i var mans hem. Det har också konstaterats att mer och mer av den fritid som barn och unga har till sitt förfogande används till aktiviteter framför datorn (Carlsson 2010). Den dominerande föreställ-

ningen är att datoriseringens utbredning i huvudsak är av godo, då den erbjuder nya arbetsredskap och nya vägar till lärande och kontakter. Internet och den rikedom på information som där finns tillgänglig för var och en med tillgång till dator, har potential att minska såväl geografiska avstånd som kunskapsklyftor. De nya kommunikationsvägarna medför inte bara nya möjligheter att kommunicera, interagera och påverka utan också nya vägar för marknadsföring, konsumtion och handel. När det gäller läsning och läsförståelse erbjuder den digitala världen nya modaliteter, där hypertexter kan varvas med bilder och animationer i interaktiva miljöer. Datorer och internet har helt enkelt en sådan potential att eventuella negativa konsekvenser lätt kommer i skymundan. Samtidigt kan sägas att med internet och all den information och interaktion som finns där, blir läsförståelse och källkritiska kunskaper av än mer central betydelse.

När det gäller barns datorvanor har de mest kritiska rösterna handlat om spel, spelvanor, film och bildmaterial och deras möjliga påverkan på såväl hälsa och beteende som privatekonomi (Ungdomsstyrelsen 2006). Baksidan av sociala medier, med nya former för mobbning samt spridning av falsk information och fejkade bilder har också diskuterats (Datainspektionen 2009). När det gäller relationen mellan skolresultat och fritidsvanor i allmänhet och datorvanor i synnerhet är studierna förhållandevis få, om man undantar de internationella kunskapsmätningarna i vars rapporter man kan notera positiva samband mellan olika slags fritidsaktiviteter och resultat på kunskapsproven. Frågan om kausalitet, dvs. i vilken utsträckning elevens resultat i skolan påverkas av aktiviteter på fritiden, har inte studerats i någon större utsträckning. Den oväntat negativa kunskapsutvecklingen i skolans kärnämnen har dock medfört att frågan om fritidsvanornas betydelse blivit aktuell, inte minst i ljuset av de förändringar i mediavanor som noterats under de senaste 15 åren.

Tidigare forskning om effekter av datorvanor på barns kunskaper

En tydlig förändring utanför skolan är att allt fler barn spenderar allt mer tid på olika slags datoraktiviteter. Det finns indikationer i tidigare forskning på att datorer har effekt på vissa kunskaper och färdigheter, och samband i båda riktningarna har rapporterats.

Barber (2006) använder data från Trends in International Mathematics and Science Study 1999 (TIMSS) och PIRLS 2001 och redovisar ett positivt samband mellan datortillgång och elevprestationer i såväl läsning som matematik och naturorientering på landsnivå, ett samband som kvarstår även efter det att hänsyn tagits till inkomst per capita. Han menar att rika länders utbildningsförsprång beror på bättre tillgång till datorer i dessa länder.

Fuchs och Wößmann (2009) utnyttjar data från OECD:s PISA-studie 2000 och finner i analysens första steg ett positivt samband mellan datortillgång hemma och elevprestationer i läsning och matematik, men detta samband försvinner då elevernas hembakgrund kontrollerades i efterföljande steg. När dessutom kontroller gjordes för skillnader i skolresurser och institutionella faktorer, blev sambandet mellan datortillgång hemma och elevprestationer starkt negativt. Den slutsats som dras är att datorer hemma distraherar elever och hindrar effektivt lärande.

Tillgången till forskning som genom sin design och analys har kraft att dra några slutsatser om förhållandet mellan datoranvändning och läsförmåga är dock mycket begränsad. Det beror främst på att läsförmåga är en komplex variabel som bestäms av många faktorer, varav en kan vara datoranvändning. Samtidigt bestäms också datoranvändning av många olika faktorer varav en del också påverkar läsförmågan. I den mån sådana gemensamma samband förekommer skymmer dessa det ”verkliga” sambandet. På individnivå är hembakgrund och kön exempel på faktorer som ofta påverkar både den variabel som ska förklaras, t.ex. läsförmågan, och dess förklaringsvariabler, t.ex. datoranvändning.

Studier av kausala samband ställer särskilda krav på såväl data som analysteknik. Om, och i så fall hur, det ökade datoranvändandet påverkar 9- till 10-åriga skolbarns läsförmåga är hittills inte särskilt undersökt. På grund av att de internationella studierna sedan 90-talet är designade för att fånga förändringar över tid, både inom och mellan länder, och det faktum att många länder deltar, finns det emellertid nu data av god kvalitet, som i kombination med senare tids metodverktyg kan utnyttjas för sådana undersökningar. Här nedan återges resultat från en studie av Gustafsson och Rosén (2009), om datoranvändningens betydelse för 9- till 10-åringars läsprestationer i skolan. Studien genomfördes inom ramen för ett forskningsprojekt finansierat av Riksbankens jubileumsfond, med det övergripande syftet att studera läskompetensens förändring över tid (Rosén 2011).

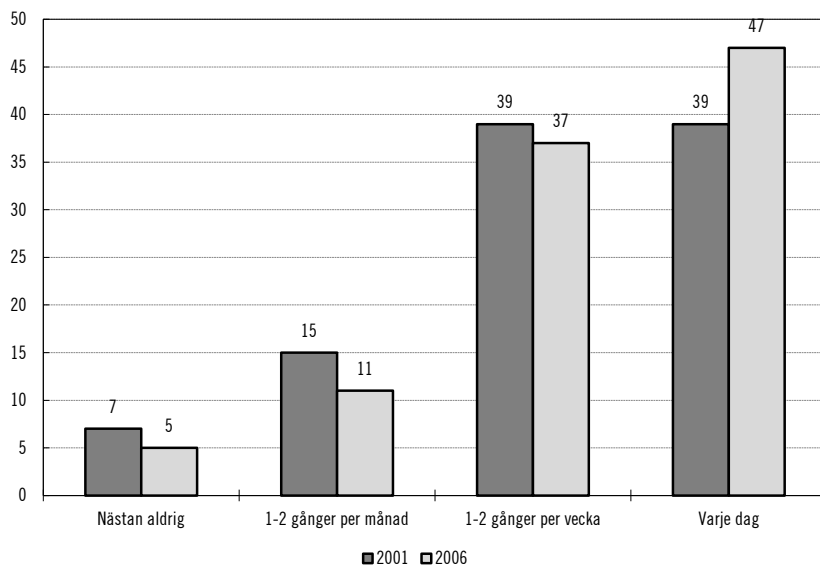
Datortillgång och datoranvändning

Då 1991 års internationella läsundersökning genomfördes fanns det i Sverige och världen mycket få elever i 9- till 10-årsåldern som hade tillgång till dator i hemmet. Det var vid denna tidpunkt överhuvudtaget inte särskilt vanligt med datorer i hemmiljön, och utvecklingen och utbyggnaden av internet hade knappt påbörjats. År 2001, då den första PIRLS-undersökningen genomfördes, kan man se att det i flera länder är många barn som rapporterat att de både har tillgång till och använder sig av dator hemma, men variationen mellan länder är mycket stor. Sverige tillhör i detta avseende ett av de mest datoriserade länderna (SCB 2011). År 2001 hade cirka 80 procent av alla i befolkningen i åldern 16-64 år tillgång till en dator i hemmet. Motsvarande andel var ett år tidigare cirka 76 procent (SCB 2002). Sedan dess har antalet personer med tillgång till dator och internet i hemmet fortsatt att öka och skillnaderna mellan könen är mycket små. År 2004 hade 84 procent av svenskarna tillgång till dator i hemmet. År 2011 har andelen ökat till 94 procent och så gott som alla som har en dator i hemmet har också internet. Man kan dock notera stora sociala skillnader i hur datorer och internet används, både vad gäller omfattning och innehåll.

I stapeldiagrammet nedan (diagram 7) visas 9- till 10-åringars datoranvändning hemma 2001 och 2006. Med utgångspunkt i situationen 1991, då i stort sett inga barn i dessa åldrar hade tillgång till dator hemma, har ökningen varit närmast lavinartad. Den dagliga fritidsanvändningen av datorer har ökat från 0 till 40 procent på 10 år, och 2006 rapporterar nästan 50 procent av barnen att de använder datorer hemma dagligen. Man kan också se att gruppen som sällan eller aldrig använder dator hemma var liten redan 2001 och att den fortsatt krymper därefter.

Diagram 7 Datoranvändning hemma bland elever i åk 4 (procent)

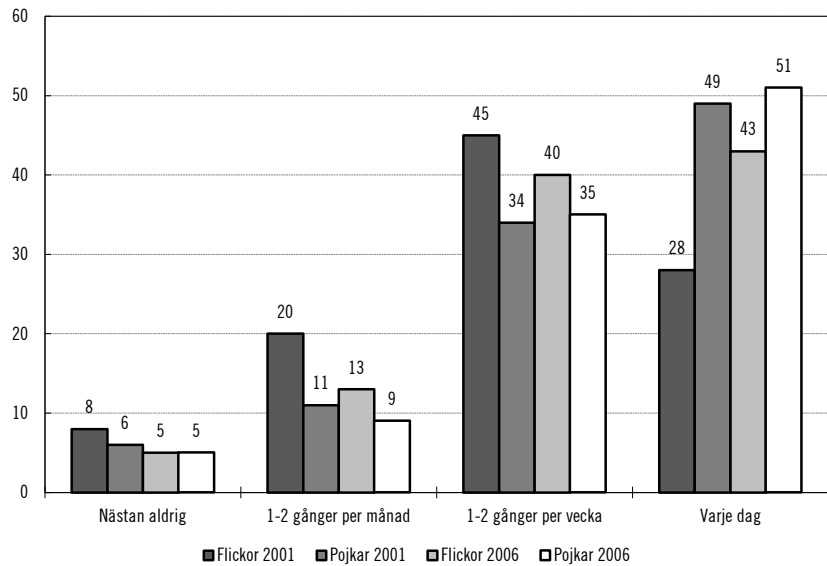
Källa: IEA 2003 b (PIRLS 2001); IEA 2008 (PIRLS 2006).

Datorer och datorbruk var först något som företrädesvis attraherade pojkar mer än flickor, vilket till stor del förklaras av förväntanseffekter. Marknaden var till en början tämligen ensidigt inriktad på den manliga delen av befolkningen, och till stora delar gäller det fortfarande. Detta mönster är dock under förändring, och minskande könsskillnader kan noteras vad gäller tillgänglighet och datortid. Dessa förändringar har sannolikt med nya och framväxande användningsområden att göra, där nya former för digitalt socialt umgänge, kommunikation, handel och konsumtion utformas för och drar till sig nya grupper. Likaså medför de nya digitala formaten för ljud, bild och text att alltfler väljer att lyssna på musik, se på tv och film samt ta till sig nyheter och annan information med datorns hjälp. Bytet av media för vissa vanliga intresseområden är förstås med och påverkar datoranvändningsstatistiken, medan själva fritidsintresset, dvs. musik, film, tv-tittande och nyhetsläsande, i sig inte behöver ha förändrats.

I nästa diagram redovisas hur flickor respektive pojkar rapporterat sin datoranvändning hemma. Av staplarna kan man utläsa att könsskillnaden i kategorin "varje dag" var ganska stor år

2001, ett förhållande som har förändrats 2006, och man kan vidare notera minskade könsskillnader i alla kategorier.

Diagram 8 Flickors och pojkars datoranvändning hemma, elever i åk 4 (procent)

Källa: IEA 2003 b (PIRLS 2001); IEA 2008 (PIRLS 2006).

Analysen visar att det finns ett svagt positivt samband mellan datoranvändning hemma och resultaten på läsprovet, men detta samband försvinner när man kontrollerar för föräldrars utbildningsbakgrund. Det innebär att barn från utbildningsstarka hemmiljöer i större utsträckning har tillgång till dator hemma än barn från mindre utbildningsstarka hem.

En fråga som har undersökts (Gustafsson & Rosén 2009) handlar om huruvida förändringen – nedgången i läsprestationer – kan ha något att göra med den ökade datoranvändningen hemma. I analysen används data från IEA:s läsundersökningar från 1991 och framåt, dvs. från RL 1991, RL 2001, PIRLS 2001 och PIRLS 2006.

Samband mellan datoranvändning och läsprestationer

Det finns i huvudsak tre olika teoribildningar som bidrar med argument till varför det skulle finnas ett kausalt samband mellan läsprestationer och datoranvändning (Gustafsson & Rosén 2009):

1. *Innehållsteorier* (content theories) menar att effekten är en funktion av innehållet i datoraktiviteten (eller andra media). Effekten kan därför vara antingen positiv eller negativ beroende på innehåll (jfr dataspel och pedagogiska inlärningsprogram).
2. *Förskjutningsteorier* (displacement theories) menar att tid är en begränsad resurs, och om datortid får ersätta tid för läsning, alltså lästräningsstid, så får det en negativ effekt på läsförståelseutvecklingen.
3. *Aktiveringsteorier* (activation theories) menar att datorer och andra medier som grundar sig på passivt mottagande av information är negativa för den kognitiva utvecklingen, medan interaktiva och kognitivt utmanande aktiviteter kan var positiva.

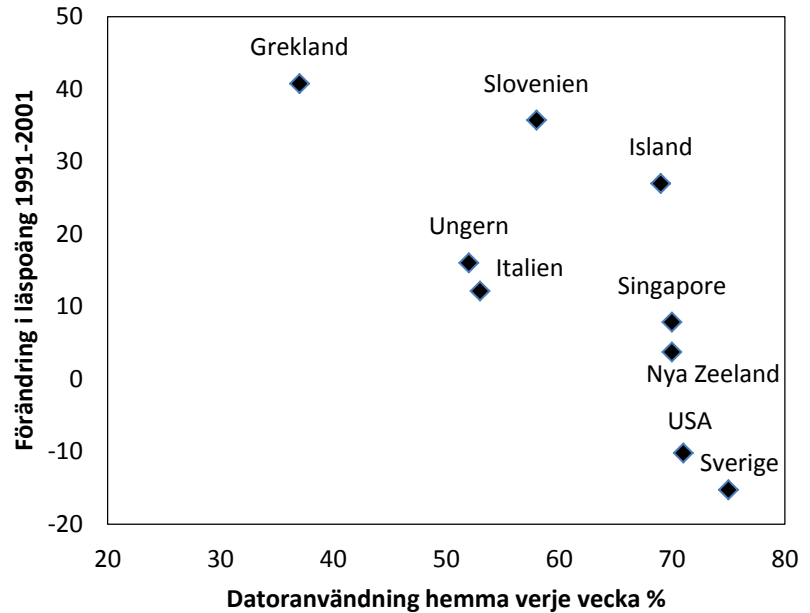
Att dra slutsatser om orsak och verkan från samband mellan olika variabler i tvärsnittsstudier låter sig inte lätt göras. Det beror bl.a. på att dessa samband ofta är komplexa, i den meningen att det är så många variabler som samvarierar – kanske också variabler som det inte finns information om – vilket gör det svårt att fastställa både vilka faktorer som påverkar vad och hur mycket. Därtill kommer problemet med selektionseffekter, dvs. att det är vissa grupper av elever som har tillgång till och använder datorer.

Ett sätt att kontrollera för både selektionseffekter och icke-observerade variabler är att slå ihop/aggregera elevdata till landsnivå och använda länder som fall, i en longitudinell design där de variabler som har samband med läsprestationer, men som inte förändrats över tid, automatiskt konstanthålls. Genom att i nästa steg relatera skillnader i beroendevariabeln, dvs. läsprestationskillnader mellan två tidpunkter, till skillnader i den oberoende variabeln, dvs. förändringar i frekvens av datoranvändning hemma, över länder mellan 1991 och 2001 och mellan 2001 och 2006, får man ett sambandsmått som är fritt från selektionseffekter och inflytanden från korrelerande variabler på inomlandsnivå, och som inte har med själva förändringen i läsnivå att göra.

I båda fallen återfinns ett starkt negativt samband mellan förändringar i läsprestationer och ett ökat datoranvändande hemma

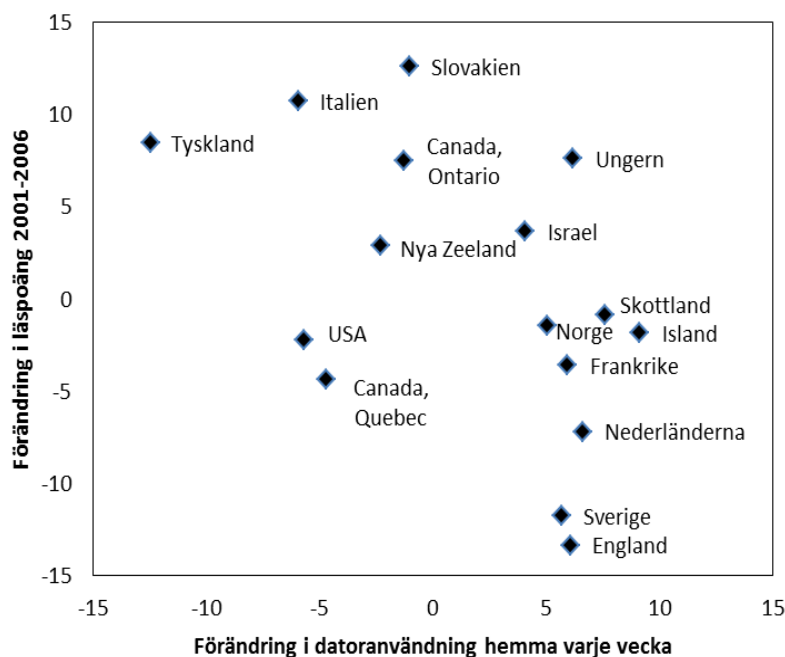
(Gustafsson & Rosén 2009). I diagram 9 och 10 nedan visas dessa negativa samband på landsnivå grafiskt; man kan med blotta ögat se en tydlig negativ trend i hur länderna placerat sig på förändrings-skalan i läspredationer (y-axeln) i förhållande till förändringar i datoranvändning.

Diagram 9 Samband på landsnivå mellan datoranvändning hemma och förändringar i läspredationer 1991-2001

Källa: Gustafsson & Rosén 2009.

Diagram 10 Samband mellan förändring i datoranvändning hemma och förändring i läsprestationer mellan 2001 och 2006

Källa: Gustafsson & Rosén 2009.

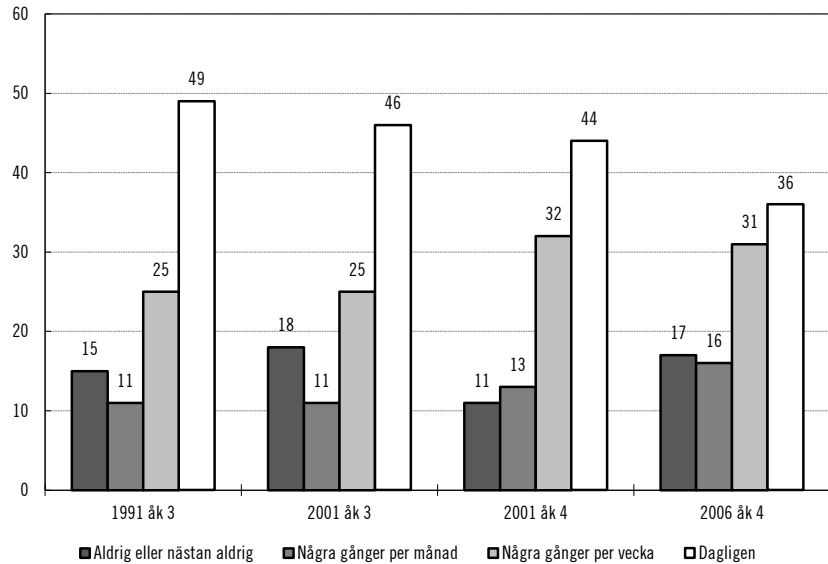
Mellan 1991 och 2001 ökade datoranvändningen hemma i olika omfattning bland de länder som deltog i 2001 års internationella upprepningsstudie av 1991 års RL-studie. I diagram 9 kan man tydligt se att i de länder där datoranvändningen ökat mest, har också läsprovresultaten försämrats mest. I diagram 10 ingår fler länder (endast OECD-länder), och ett likartat mönster går att urskilja för perioden 2001 till 2006. Den negativa korrelationen mellan datoranvändning hemma och förändring i läsprestation ligger i båda fallen i samma storleksordning, drygt -0.60 .

Samband mellan nöjesläsning, bibliotekslån och läsprestationer

För att kunna fastställa den mest rimliga förklaringen till de funna sambanden undersöktes relationen mellan förändringar i läsprestationer och förändringar i andra läsrelaterade aktiviteter,

såsom frekvens av läsning för nöjes skull och frekvens av boklån. I diagrammen 11, 12 och 13 nedan visas hur förändringen sett ut i Sverige för dessa två variabler.

Diagram 11 Frekvens nöjesläsning på fritiden bland elever i åk 3 och åk 4 (procent)

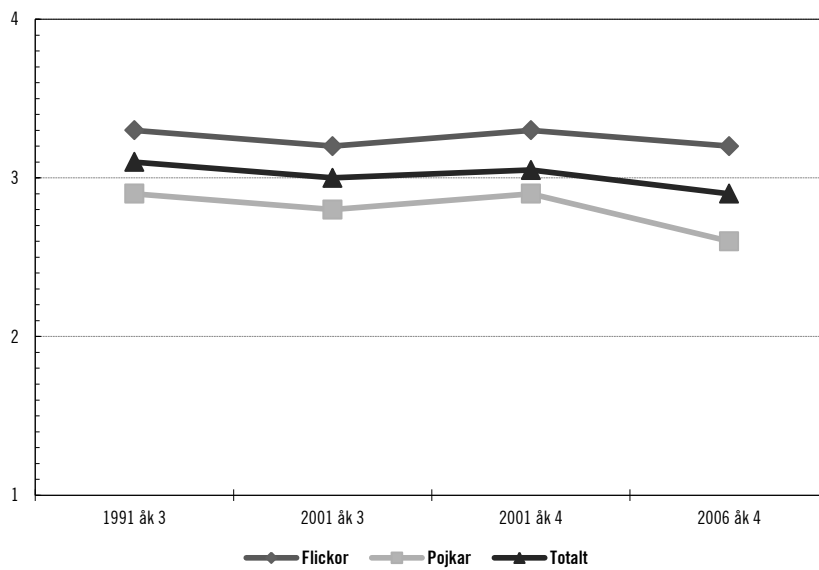

Källa: IEA 1995, 2003 a, 2003 b, 2008 (RL 1991; RL 2001; PIRLS 2001; PIRLS 2006); Gustafsson & Rosén, 2005; http://www.skolverket.se/statistik_och_analys/internationella_studier.

Hur ofta barn i årskurs 3 och årskurs 4 svarat att de läser på fritiden för nöjes skull visas i staplarna i figuren ovan. Där syns att andelen dagligläsare i både årskurs 3 och 4 minskat kraftigt sedan 1991, från cirka 50 procent till cirka 35 procent 2006. Vidare kan man notera att andelen sällanläsare ökat något, framförallt mellan 2001 och 2006.

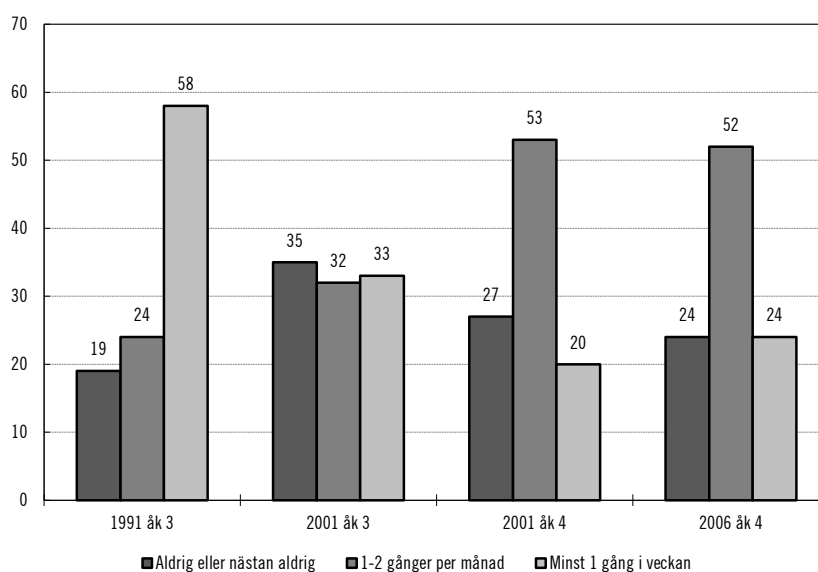
I nästa diagram har genomsnittet för respektive mätpunkt räknats ut på en skala mellan 1 och 4, där 1 motsvarar aldrig/nästan aldrig, och 4 motsvarar dagligen. Linjerna i figuren visar förändringen totalt sett, samt för pojkar och flickor. Av bilden framgår att flickor i genomsnitt nöjesläser mer än pojkar, samtidigt som trenden för båda grupperna är nedåtgående.

Diagram 12 Medelvärdesförändringar i frekvens nöjesläsning på fritiden bland flickor och pojkar i åk 3 och åk 4

Källa: IEA 1995, 2003 a, 2003 b, 2008 (RL 1991; RL 2001; PIRLS 2001; PIRLS 2006).

Den andra indikatorn på förändrade läsvanor som undersöktes var elevernas svar på frågan om hur ofta de lånat böcker på biblioteket (Gustafsson & Rosén 2005). I diagram 13 nedan visas hur eleverna svarat vid de olika tidpunkterna.

Diagram 13 Hur ofta lånar elever i åk 3 och åk 4 böcker på bibliotek? (procent)

Källa: IEA 1995, 2003 a, 2003 b, 2008 (RL 1991; RL 2001; PIRLS 2001; PIRLS 2006); Gustafsson & Rosén, 2005; http://www.skolverket.se/statistik_och_analys/internationella_studier.

Anm.: Enkätfrågan om bibliotekslån är inte identiskt formulerad i de olika studierna.

Staplarna ovan anger elevernas svar på frågan om hur ofta de lånar böcker på bibliotek eller skolbibliotek. För perioden 1991 till 2001 syns en kraftig nedgång, medan svarsfördelningen för perioden 2001 till 2006 inte ser ut att ha förändrats särskilt mycket. Svarsfördelningen 2006 kan dock vara påverkad av att både frågeformuleringen och antalet svarskategorier ändrats mellan studierna.

Den högsta svarskategorin, minst 1 gång per vecka, har varit densamma vid alla observationstillfällena, medan det i 2006 års undersökning fanns fler svarsalternativ med lägre frekvensenheter (som här slagits samman). I 2001 års studie löd frågan "Hur ofta lånar du böcker från biblioteket eller skolbiblioteket *för att du tycker det är kul*"; ingen av de andra studierna hade med "för att du tycker det är kul" i frågan. Genom att slå ihop svarsalternativ till bredare kategorier förbättras jämförbarheten över tid, men det går inte att utesluta att dessa förändringar i instrumenten kan ha påverkat elevernas svarsmönster med otydlighet i trendmåtten som följd.

I de internationella rapporterna från dessa läsundersökningar kan man notera varierande förändringar i boklån och fritidsläsning över tid: det kan ha ökat, minskat eller inte förändrat sig alls. Med samma teknik som för datorvanorna, dvs. att använda skillnaden mellan de olika tidpunkterna 1991–2001 respektive 2001–2006 som förklaringsvariabler i sambandsanalyser med skillnader i läsförståelsenivåer på landsnivå, kan man (Gustafsson & Rosén 2009) se att:

- En ökad frekvens boklån var positivt relaterat till förändringar i läsprestationer. Det innebär att i länder där boklånen ökade förbättrades resultaten på läsproven.
- Ett ökat användande av datorer hemma var negativt relaterat till frekvens boklån. Det innebär att i länder där datoranvändandet hemma ökade minskade frekvensen boklån.
- En ökad frekvens av fritidsläsning för nöjes skull var positivt relaterat till förändringar i läsprestationer. Det innebär att i länder där fritidsläsandet ökat har läsprestationerna förbättrats.
- Ett ökat datoranvändande hemma var negativt relaterat till frekvens fritidsläsning för nöjes skull. Det innebär att i länder där datoranvändandet hemma ökat mest har fritidsläsandet för nöjes skull minskat.

Dessa mönster stödjer en förskjutningsteoretisk förklaring för det negativa sambandet mellan frekvens datoranvändning hemma och läsprestationer. Det innebär att det negativa sambandet mellan läsförståelse och datoranvändning hemma kan förklaras av att datortid har tagit tid från nöjesläsandet på fritiden, och den positiva effekt som nöjesläsandet har på läsförståelsen har därmed gått förlorad. Enligt studien har inte datoranvändningen i sig någon direkt inverkan på läsförståelsenivån i årskurs 3 och 4, däremot har datoranvändningen påverkat barnens läsvanor på ett sätt som i sin tur påverkat läsförståelsenivån negativt. Förändringarna i de svenska läsvanorna på fritiden stämmer väl överens med denna analys och dess slutsatser. Svenska elever i årskurs 3 och 4 har sedan mitten av 90-talet minskat sin frekvens fritidsläsande, minskat sin frekvens boklån och ökat sin frekvens datoranvändning hemma, och detta har haft en negativ inverkan på läsförståelsenivån.

Sammanfattande slutsatser och kommentarer

I detta kapitel har resultat från svenska 9- till 10-åringars deltagande i internationella läsundersökningar under en period av 35 år beskrivits. I varje undersökning har man kunnat konstatera att den allmänna läsförståelsenivån är god i internationell jämförelse. Flickor uppvisar bättre resultat än pojkar vid samtliga läsundersökningar, några betydande förändringar i skillnadens storlek har inte konstaterats sedan 1991. 1970 var däremot skillnaderna mindre.

På senare tid har bilden av svenska barns läsförståelsenivå delvis modifierats, som en följd av att de internationella studierna sedan början av 2000-talet rapporterar förändringar över tid. IEA:s första trendrapport visar att de svenska resultaten för årskurs 3 sjunkit i jämförelse med den egna nivån tio år tidigare. En likartad negativ trend har rapporterats för årskurs 4, när 2006 års resultat jämförts med resultaten 2001. En närmare granskning har visat att det framförallt är andelen mycket goda läsare som har minskat.

I senare forskning, där samtliga läsprovresultat från de olika läsundersökningarna länkats samman till en och samma poängskala, erbjuds bättre möjligheter att jämföra och värdera resultaten över både tid och årskurser. På en gemensam lässkala som sträcker sig över 35 år kan följande förändringar iakttas: från 1971 till 1991 syns en viss nedgång, men eftersom resultaten 1970 är behäftade med större mätosäkerhet än de senare studierna, kan någon slutsats om verklig nedgång inte dras. Däremot sjönk resultaten under perioden 1991 till 2001 med 32 poäng, och mellan 2001 och 2006 med ytterligare 25 poäng. Det ger en total nedgång om 52 poäng. Denna nedgång är precis lika stor som skillnaden mellan årskurs 3 och årskurs 4 på samma skala vid samma undersökningstillfälle år 2001. Detta referensvärde talar för att nedgången är stor.

- Sedan 1990-talet syns i Sverige sjunkande läsnivåer bland 9- till 10-åringar. Den totala nedgången fram till 2006 är betydande.

En tänkbar förklaring som undersökts handlar om ett ökat datoranvändande på fritiden. Då datoranvändande liksom läsning är förenat med många andra faktorer, har en analys av sambandet mellan förändringar i datoranvändning och förändringar i läsresultat istället undersökts på landsnivå. Resultaten visar att det finns ett negativt samband mellan ökad datoranvändning på fritiden och förändringar i läsresultat. Länder där stora andelar barn rappor-

terat att de använder dator hemma flera gånger i veckan har en sämre eller negativ resultatutveckling när det gäller läsprestationer, jämfört med de länder där barnen inte rapporterat ett så utbrett datoranvändande på fritiden. I länder där datoranvändningen ökat mest har nöjesläsningen på fritiden minskat liksom boklånefrekvensen på bibliotek. I Sverige syns en minskning i båda dessa avseenden. Dessa mönster tyder på att det inte är datorerna i sig som har en menlig inverkan på läsnivån, utan att det sannolikt handlar om en omfördelning av tid, där mer tid läggs på datorer och mindre på läsning.

- Nedgången i läsprestationer bland 9- till 10-åringar i Sverige kan till stor del förklaras av förändrade läsvanor med minskat nöjesläsande och mindre intresse för läsning som en följd av ett ökat datoranvändande på fritiden.

Det negativa sambandet mellan ökat datoranvändande och sjunkande läsprovsresultat skall inte uppfattas som en naturödvändighet. Ett ökat datoranvändande behöver inte leda till nedgångar i läsnivå. Analysen visar att det finns länder, t.ex. Island, där läsprestationerna inte försämrats trots ett ökat datoranvändande. En medvetenhet om vikten av att läsa och ett intresse för böcker och läsning har på Island kanske vårdats av såväl skola som hem, med bibehållna läsresultat som följd. Det är också möjligt att man på Island fostrat läsande på datorer eller läsplattor på ett annat sätt än vi har gjort här i Sverige. Den digitala framtiden bjuder oändliga möjligheter vad gäller spridandet av litteratur och andra former av det skrivna ordet. Med allt bättre applikationer för just läsning, kan datorer och läsplattor av olika slag kanske locka till läsaktiviteter på liknande sätt som böcker har gjort och fortfarande gör. Nya former och tillämpningar är dock inte tillräckligt, utan därtill krävs inskolning, förebilder och ett aktivt underhåll av såväl läsvanor som läsintresse.

Referenser

- Adams, Marilyn. J. (1990). *Beginning to Read: Thinking and Learning about Print*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Barber, Nigel. (2006). "Is the Effect of National Wealth on Academic Achievement Mediated by Mass Media and Computers?". *Cross-Cultural Research*, 40(2).
- Campbell, Jay. R., Dana. L. Kelly, Ina. V. S. Mullis, Michael. O. Martin & Marian Sainsbury (2001). *Framework and Specifications for PIRLS Assessment 2001*. Chestnut Hill, MA: Boston College.
- Carlsson, Ulla (red.) (2010). *Barn och unga i den digitala mediekulturen*. Göteborg: Nordicom, Göteborgs universitet.
- Datainspektionen (2009). *Ungdomar och integritet 2009*. Stockholm: Datainspektionen.
- Fuchs, Thomas., & Ludger Woeslmann (2004). *Computers and student learning: Bivariate and Multivariate Evidence on the Availability and Use of Computers at Home and at School*. Ifo, Institute for Economic Research at the University of Munich.
- Gustafsson, Jan-Eric & Monica Rosén (2005). *Förändringar i läskompetens 1991–2001: En jämförelse över tid och länder*. IPD-rapporter, nr 2005:15. Göteborg: Göteborgs Universitet, Institutionen för pedagogik och didaktik.
- Gustafsson, Jan-Eric & Monica Rosén (2009). "Computer Availability at Home and Reading Achievement". Paper presenterat vid 13th biennial conference for Research on Learning and Instruction i Amsterdam, Nederländerna, augusti 25–29, 2009.
- Husén, Torsten & Gunnar Hansson (1975). *Svensk skola i internationell belysning 2: Läsning och litteratur*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Lundberg, Ingvar (2010). *Läsningens psykologi och pedagogik*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Mullis, Ina. V. S., M. O. Martin, Eugene. J. Gonzalez & A. M. Kennedy (red.) (2003). *PIRLS 2001 International Report: IEA's Study of Reading Achievement in 35 Countries*. TIMSS & PIRLS International Study Center. Chestnut Hill, MA: Boston College.
- Mullis, Ina V. S.(2007). *PIRLS 2006: International Report: IEA's Progress in International Reading Literacy Study in Primary Schools in 40 Countries*. TIMSS & PIRLS International Study Center. Chestnut Hill, MA: Boston College.
- Martin, Michael. O., Ina. V. S. Mullis & Ann. M. Kennedy (2003). *PIRLS 2001 Technical Report*. TIMSS & PIRLS International Study Center. Chestnut Hill, MA: Boston College.
- Martin, Michael. O., Ina. V. S. Mullis, Eugene. J. Gonzalez & Ann. M. Kennedy (2003). *Trends in Childrens Literacy Achievement*. TIMSS & PIRLS International Study Center. Chestnut Hill, MA: Boston College.
- Rosén, M., E. Myrberg & J-E. Gustafsson (2005). *Läskompetens i skolår 3 och 4: Nationell rapport från PIRLS 2001 i Sverige*. Göteborg Studies in Educational Sciences 236. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Rosén, M. (2006). *Studier av Läsfärdigheten i Sverige (SALS)*. Vetenskapsrådets Resultatdialog 2006.
- Rosén, M (2011). *Förändringar i läskompetens under 30 år: En internationell jämförelse*. FIL-projektet, slutredovisning. Riksbankens Jubileumsfond.

- Rosén, M. & R. Strietholt (2010). "Trends in Reading Literacy from 1970 to 2006: A Comparison of 9-10 Year Olds in Sweden, Hungary, Italy and the USA". Paper presenterat vid 4th IEA International Research Conference (IRC) i Göteborg, 1-3 juli 2010.
- Skolverket (2003). *Barns läskompetens i Sverige och i världen: PIRLS 2001*. Stockholm: Skolverket. <http://www.skolverket.se/publikationer?id=1175>.
- Skolverket (2007). *PIRLS 2006: läsförståelse hos elever i årskurs 4 i Sverige och i världen*. Stockholm: Skolverket. <http://www.skolverket.se/publikationer?id=1756>.
- Skolverket (2008). *Texters, textuppgifters och undervisningens betydelse för elevers läsförståelse*. Stockholm: Skolverket. <http://www.skolverket.se/publikationer?id=2315>.
- SCB (2002). *Privatpersoners användning av datorer och Internet 2001*. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- SCB (2011). *Privatpersoners användning av datorer och Internet 2010*. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- Snow, C. E., M. S. Burns & P. Griffin (red.) (1998). *Preventing Reading Difficulties in Young Children*. Washington, D.C.: National Academy Press.
- Stanovich, Keith. E. (1986). "Matthew Effects in Reading: Some Consequences of Individual Differences in the Acquisition of Literacy". *Reading Research Quarterly*, XXI/4.
- Stanovich, Keith. E. (2000). *Progress in Understanding Reading: Scientific Foundation and New Frontiers*. New York: The Guilford Press.
- Taube, Karin (1995). *Hur i all världen läser svenska elever? En jämförande undersökning av barns läsning i 31 länder*. Stockholm: Skolverket.
- Taube, Karin (2007). *Läsinlärning och självförtroende: Psykologiska teorier, empiriska undersökningar och pedagogiska konsekvenser*. Stockholm: Norstedts akademiska förlag.
- Ungdomsstyrelsen (2006). *New game: Om unga och datorspel*. Ungdomsstyrelsens skrifter 2006:2. Stockholm: Ungdomsstyrelsen.

Databaser

- IEA (1995). The IEA Reading Literacy Study 1991 international database. Hämtad från IEA Study Data Repository, <http://rms.iea-dpc.org/>.
- IEA (2003 a). The Repeat of the IEA Reading Literacy study 2001 international database. Hämtad från IEA Study Data Repository, <http://rms.iea-dpc.org/>.
- IEA (2003 b). The Progress in International Reading Literacy Study 2001 international database. Hämtad från IEA Study Data Repository, <http://rms.iea-dpc.org/>.
- IEA (2008). The Progress in International Reading Literacy Study 2006 international database. Hämtad från IEA Study Data Repository, <http://rms.iea-dpc.org/>.

Att hantera kunskap och information i den digitala samtiden

Olof Sundin

Nätet är en del av våra liv och vi är alla beroende av det på ett genomgripande sätt. Av svenskar mellan 16 och 34 år använder 90 procent internet dagligen och allt fler kopplar upp sig med hjälp av sin mobiltelefon (Findahl 2011). Etablerade institutioner för produktion och förmedling av kultur och kunskap – såsom förlag, encyklopedier, bibliotek och skolor – utmanas och deras traditionella verksamheter och metoder diskuteras både i forskningen och i den offentliga debatten. Ett förändrat landskap växer fram avseende vem som producerar kultur och kunskap samt hur och av vem denna granskas, förmedlas, organiseras och värderas. Nya aktörer på kultur- och kunskapsområdet etableras vid sidan om – och ibland tillsammans med – de etablerade institutionerna. Experters tidigare ofta självklara auktoritet avseende vad som anses vara korrekt kunskap och betydelsefull kultur har fått konkurrens genom nya medieformat, deltagande kulturer och inte sällan internationella kommersiella aktörer. YouTube, Blogger, Facebook och Wikipedia är i dag bland de populäraste webbtjänsterna i Sverige. Den medie- och informationsvärld som de flesta svenskar, inte minst unga människor, lever med och i är på många sätt annorlunda och mer diversifierad än gårdagens.

Individen förväntas i dagens senmoderna samhälle ta ansvar för sina val inom allt fler områden (elbolag, skola, pensionsförsäkring m.m.). Kulturens och kunskapens områden är inga undantag. Vi måste fråga oss vad det är vi finner när vi söker oss fram på nätet, vad Googles algoritmer gör att vi inte finner, samt hur vi kritiskt kan granska, sammanställa och bedöma trovärdigheten hos det vi tar till oss. Det handlar om en slags källkritik, anpassad till nya digitala förutsättningar. Det handlar också om att en rad nya digitala genrer tillkommit som delvis förändrar, eller i alla fall breddar, vår syn på vad läsande och skrivande kan vara. Ett sociokulturellt perspektiv (Säljö 2005; 2010) är ett sätt att förstå denna utveckling. Ett sådant perspektiv framhäver hur mediespecifika förutsättningar samspelar med specifika läs- och skrivkunskaper inom ramen för

olika sociala praktiker. Att formulera sig koncist på 140 tecken som i Twitter, att kunna kommentera en statusuppdatering på Facebook eller att kunna skriva utifrån en ”neutral utgångspunkt” i Wikipedia är förmågor som måste läras liksom förmågan att skriva i mer etablerade genrer. Detta kapitel behandlar några aspekter av vår samtids litteracitet (literacy), med vilka här särskilt avses förmåga att kunna söka, organisera, kritiskt granska, värdera och publicera information samt att kunna reflektera kring betydelseerna av dessa aktiviteter i olika praktiker.

Huvudtemat är alltså hur vi sammanställer, värderar och kritiskt förhåller oss till trovärdighet, kvalitet och expertis samt hur våra olika praktiker samspelar med förändrade medier. Det diskuteras i första hand i en utbildnings- och bibliotekskontext. Främst är faktagenrer i fokus, men resonemanget har betydelse även för läsande och skrivande av skönlitterära texter. Hur står sig etablerade genrer för fakta och fiktion i nätverkssamhället där en och samma ”läsenhet” ger tillgång till allt som finns på internet? Hur söks, kritiskt granskas och värderas texter när bibliotekens och skolans traditionella filter ersätts eller kompletteras med nya? Vilka konsekvenser får det för samtida litteraciteter? Hur kan dessa förmedlas för att öka ungas reflexivitet kring sitt digitala deltagande? Att kunna förhålla sig till frågor som dessa är viktiga för samhällets kultur- och kunskapsproduktion och i förlängningen för dess demokratiska utveckling.

Internet: från en informationskälla till en del av vardagen

Det finns en i debatten återkommande konstruerad dikotomi mellan de som är uppvuxna med digitala redskap (digital natives) och de som lärt sig dem i efterhand (digital immigrants) (t.ex. Gilster 1997). Med denna dikotomi har man velat visa på en kraftig attityd- och beteendeförändring som följer med när nya generationer i allt högre grad växer upp i en digital kultur. En sådan åldersbaserad distinktion stämmer inte alltid överens med vad människor gör på nätet. Ett alternativt förslag har kommit från David White och Alison Le Cornu (2011) som använder det mer flexibla begreppsparat besökare (visitors) och bosatta (residents). Besökare tänker i termer av nätet som redskap att utföra vissa uppgifter med, medan bofasta snarare ser nätet som alltid närvarande och en plats att vara på. Därtill kan den som är bofast på en

plats på nätet mycket väl vara en besökare på en annan plats. Tillgången till dessa digitala platser är numera i det närmaste konstant. Genom lätta bärbara datorer, läsplattor och mobiltelefoner är vi ständigt uppkopplade (det finns till och med programvara som stöd för att automatiskt kunna koppla ned oss). Även de som aktivt försöker välja bort att vara uppkopplade påverkas. En tryckt bok är t.ex. oftast skriven på en dator och hela produktions- och förmedlingsprocessen är genomdigital.

Encyklopedin som kunskapsform kan här utgöra ett exempel på hur en webbtjänst, Wikipedia, som utöver att vara en informationskälla också är ett socialt rum. Encyklopedier har länge stått som symbol för upplysningstanken med dess framstegstro och demokratiska kunskapsideal (Yeo 2001). Att ha tillgång till uppslagsverk – i hemmet, i skolan eller på biblioteket – ses fortfarande av många som en av grunderna för lärande och bildning. Numera publiceras uppslagsverk i regel enbart online och de har utmanats av den ökande digitaliseringen av kunskap, inte minst av Wikipedia. I motsats till den klassiska encyklopediska traditionen, där samtidens experter och auktoriteter skriver innehållet, är Wikipedia konstruerat enligt principen att läsarna också är dess författare. Därtill medför den underliggande tekniken – MediaWiki – att, utöver den lätthet med vilken också anonyma författare kan bidra med innehåll, alla olika versioner av en artikel ligger lagrade och är tillgängliga samtidigt. Varje nytt bidrag till en artikel skapar en ny version av densamma. I stället för en artikel om ett ämne, t.ex. global uppvärmning, finns där hundratals versioner av denna artikel. Genom sin princip om användarmedverkan är Wikipedia också ett exempel på en deltagandekultur på nätet. Samtidigt pågår en centralisering och kommersialisering av internet som delvis skiljer ut Wikipedia från många andra digitala tjänster.

I Wikipedia uppmuntras ett sätt att skriva där alla perspektiv på ett fenomen ska ges utrymme, ”att rättvist redogöra för alla sidor i en konflikt” (Svenska Wikipedia 2011-12-31), vilket kallas för att skriva från en neutral synvinkel. Kunskap i Wikipedia framträder i plural, som kunskaper. Samtidigt kan man säga att Wikipedia reproducerar traditionella synsätt på relationen mellan expert och amatör (Sundin 2011). Visserligen kan alla bidra, men bidragen ska helst förankras genom referenser till traditionella källor utanför det användargenererade uppslagsverket. Wikipedia kan därför sägas vara ett spännande och fruktbart möte mellan upplysnings-traditionens kunskapssyn och den senmoderna utmaningen av

denna tradition (Haider & Sundin 2010). Oavsett om man väljer att fokusera på det nya eller gamla med Wikipedia förutsätter uppslagsverkets publiceringsprocess att ett större ansvar läggs på läsaren att granska trovärdigheten hos dess innehåll. Wikipedia bidrar därmed tillsammans med andra nya medier till en pågående förändring av människors förväntningar på hur kunskap ska kommuniceras samt på relationen mellan expert och amatör.

En lång rad framväxande digitala tjänster bygger på användarmedverkan. Det finns exempelvis platser på nätet där människor kan läsa, kommentera och publicera skönlitterära texter. Ett internationellt exempel är Wattpad som, enligt egen uppgift, för samman 1 miljon registrerade brukare som publicerar 250 000 nya berättelser varje månad. Wattpad, som bl.a. finns som applikation till läsplattor och mobiltelefoner, är sedan kopplad till Facebook, Google+, Twitter och andra sociala medier, vilket demonstrerar hur olika samtida digitala medier ofta är inbäddade i varandra. Tillsammans med andra liknande tjänster är Wattpad en av flera samlingsplatser för skönlitterära texter som har beskrivits som "Youtube for e-books". Till skillnad från Wikipedia är författarskapet i Wattpad inte kollaborativt, men bidragsgivarna kan vara anonyma om de så vill och berättelserna växer ofta fram i dialog med läsarnas kommentarer. En annan viktig skillnad är att Wattpad, liksom de flesta sociala medieplattformar, är en kommersiell tjänst vilket förändrar villkoren för användarmedverkan. Med Wattpad kan en direktkontakt skapas mellan skribenter och läsare, utan några förmedlande mellanled bortsett förstås från Wattpad själv. Samtidigt så möter även amatörers alster den etablerade skönlitterära världen. På Wattpad marknadsförs även kommersiella titlar, som presenteras på en och samma arena som texter uppladdade av icke-etablerade författare. Liksom i Wikipedia är det därför tydligt hur nya och etablerade synsätt på kunskaps och kulturproduktion existerar sida vid sida. Wattpad och Wikipedia är förstås endast två av många platser där kultur och kunskap produceras vid sidan om de traditionella aktörerna. En annan aspekt av en ökad självpublicering är att i princip vem som helst som skaffar sig ett ISBN-nummer kan skapa och marknadsföra en bok via digitala bokhandlare. Detta kan ta sig olika uttryck. Å ena sidan innebär det att människor kan publicera sig lättare. Å andra sidan har det utnyttjats för mer tveksamma ändamål. En ny slags "litteratur" har kunnat växa fram. Fritt tillgängliga texter på nätet (t.ex. från Wikipedia) kan enkelt sammanställas och de kan

i skenet av ett bokformat bli tillgängliga genom bibliotek och andra etablerade kanaler (Fleischer 2011).

Samtidigt, när internet går från att vara en informationskälla bland flera till att vara mer eller mindre närvarade överallt och hela tiden, ökar paradoxalt risken att vårt synfält begränsas. Söktjänsten Google skapar sedan ett tag tillbaka individualiserade sökresultat, så att resultaten från en och samma ordkombination skiljer sig mellan olika användarprofiler. I ljuset av detta framstår det som än viktigare att besitta en förståelse för de principer utifrån vilka Google genererar sina svar. Även Facebook tenderar att förse oss med skygglappar när vi ser oss om på nätet. Det vi ser och läser färgas av våra tidigare vanor samt vad våra vänner gör och gillar. Fenomenet har kommit att kallas filterbubbla, med vilket avses hur nättjänster filtrerar den information användaren tar del av (Pariser 2011). I stället för de traditionella filter som påverkat vår tillgång till information, såsom bibliotek, bibliografier och förlag, växer nya, ofta mindre synliga, filter fram. Ytterligare en trend är den mot en ökad användning av applikationer, eller ”appar”, till läsplattor och mobiltelefoner. Dessa förväntas leda till att människor i ökad utsträckning kommer att vända sig direkt till en specifik resurs eller plats genom appen i stället för att finna platsen genom Google. Det är svårt att överblicka konsekvenserna av appar för våra medievanor, men en spådom är att tillgången till digital information lättare kan regleras, övervakas och avgiftsbeläggas.

Kunskap i förändring: samtida litteraciteter

Nya digitala resurser är ofta åtminstone delvis användargenererade. Dessa skapar, precis som i fallet med tryckta medier, vissa specifika förutsättningar för användande som kräver specifika kompetenser och förmågor. På engelska har sedan 1990-talet en lång rad olika förled till termen *litteracitet* formulerats. Det har exempelvis talats om *computer literacy*, *ICT literacy*, *media literacy*, *digital literacy*, *information literacy* och *multiliteracies* (t.ex. Bawden 2001; Martin 2008). Det är svårt att översätta ”literacy” till svenska. Litteracitet är den term som används här, men många gånger har vissa av ovanstående engelska termer formulerats på svenska med ändelsen ”-kompetens”, såsom i digital kompetens och informationskompetens. Tillsammans representerar dessa förled försök att bredda synen på litteracitet; att komma bortom den traditionella läs- och

skrivkunnigheten till att inkludera en förståelse för de specifika villkor som läsande och skrivande i digitala miljöer för med sig. Digital litteracitet – digital literacy – och informationslitteracitet – information literacy – är exempel på två samtida beteckningar. Båda begreppen används på ett inkluderande sätt för att beskriva kompetenser och förmågor som går långt utöver att läsa och skriva i en snäv bemärkelse. Begreppen försöker bl.a. att fånga vad som händer med användningen när medier förändras och när text blandas med bild, ljud och film. En sådan kombination av uttrycksformer beskrivs ofta som multimodal (Selander & Kress 2010).

När litteraciteter diskuteras kan det göras på olika nivåer (Bélisle 2006; jfr Lupton & Bruce 2009). På en nivå handlar det om generella kompetenser och förmågor som förblir desamma oavsett sammanhang. Det kan handla om hur Wikipedia fungerar och hur man bidrar till dess innehåll i ett rent funktionellt avseende. En annan nivå av litteracitet handlar om kompetenser och förmågor knutna till specifika praktiker. De sträcker sig bortom rent funktionella och generella kompetenser till att innefatta en förståelse för de sammanhang där litteraciteter ges betydelse. Det kan t.ex. innebära att förstå betydelsen av upphovsman i skolan och samtidigt kunna hantera en annorlunda syn på upphovsman i andra praktiker, utanför skolans värld. Att kunna bemästra dessa olika praktiker samt att kunna reflektera och förstå skillnaderna dem emellan utgör då en viktig förmåga (jfr Street 1984). Den tredje nivån kan kallas för ”literacy as an intellectual empowerment” (Bélisle 2006, s. 54) och berör hur litteracitet kan omvandla vårt sätt att tänka och vår syn på kunskap i sig. Ett sådant synsätt pekar på hur tekniker, betydelser och handlande är integrerade i varandra (jfr Säljö 2010). Litteracitet, oavsett eventuellt förled, ges inte enbart betydelser i relation till redskap utan dessa betydelser formas i olika praktiker och institutioner. Dessa tre nivåer bygger på varandra och tillsammans kan de sägas utgöra viktiga aspekter av litteracitet i den digitala samtiden. En förståelse av litteracitet rymmer då generella tekniska och kognitiva färdigheter, de betydelser dessa ges i olika praktiker samt hur litteracitet kan förändra våra kunskapssyner.

Litteracitet omfattar alltså enligt detta synsätt vad människor gör med texter, bilder, ljud och filmer och vilka betydelser de tilldelar dessa i specifika sammanhang (Lankshear & Knobel 2006). Om vi överför resonemanget till skönlitteratur är det inte enbart en fråga om att kunna läsa och skriva. I skolan, liksom i biblioteken

och på tidningarnas kultursidor, har det alltid funnits en vilja att också förmedla värden kring kultur och kunskap, vilken litteratur som är värd att läsas och vilken som anses vara av låg kvalitet. De sätt att värdera texter och deras författare som förmedlas genom skolan och andra kulturförmedlande institutioner är för en gymnasieelev naturligtvis inte den enda grunden för att bedöma texter. Så har det alltid varit, men i samtidens digitalisering av kultur och kunskap är det rimligt att tro att de traditionella kulturbärande institutionernas direkta inflytande minskar än mer, till förmån för t.ex. digitala gemenskaper som Wikipedia eller Wattpad. Vad händer när utbildnings- och kulturinstitutioner som filtermekanismer mellan läsare och författare förändras och delvis ersätts av andra filtermekanismer? Vad händer när utbudet är ofantligt jämfört med tidigare samtidigt som de redskap vi har för att orientera oss på nätet, som hjälper oss med våra urval, tenderar att bli allt mer individcentrerade och filtrerade av nättjänster utan att vi nödvändigtvis vet om det?

Trovärdighet i förändring: informationslitteracitet i skolan

Ett sätt för skolan att försöka hantera den slags förlorade kontroll som beskrivs ovan har varit att skapa bättre förutsättningar för elever att själva kunna söka, organisera, sammanställa och – inte minst – värdera information av olika slag och i olika sammanhang, det som här kallas för informationslitteracitet.

Den svenska skolan har sedan 1990-talet gått mot ett allt större fokus på elevers undersökande arbete som pedagogisk metod (Alexandersson & Limberg 2009). Det har medfört att elever i större utsträckning än tidigare självständigt, men inom ramen för kursmål, förväntas finna svaren på frågor de själva formulerar. Denna utveckling samspekar, om än inte nödvändigtvis på ett direkt vis, med förändringen av hur kunskap och kultur lagras, kommuniceras och nyttjas i samhället. En elevcentrerad pedagogisk metod förutsätter således delvis möjligheter att söka, sammanställa och kritiskt granska texter från olika håll. Med andra ord förutsätts tillgång till bibliotek och, i allt större utsträckning, tillgång till digitala nätverk. Men när digitala redskap som elever har lärt sig använda utanför skolan används inom densamma kan det uppstå en konflikt mellan olika praktiker och deras tillhörande litteraciteter (Lankshear & Knobel 2006). Google, Facebook, Wikipedia och

bloggar är exempelvis digitala redskap vars betydelser och funktioner definieras framförallt utanför skolan. Hur översätts dessa betydelser och funktioner till skolans värderingar och kunskaps-syner? Hur digitala aktiviteter värderas olika inom olika sociala praktiker kan exemplifieras med det som ibland kallas för *remix*, med vilket avses hur texter, bilder, ljud och filmer från olika källor sätts samman till något nytt (jfr. Martin, 2008). Det som i ett populärkulturellt sammanhang värderas högt kan i skolan, där den självständiga författaren eller experten ofta ses som idealet, ifrågasättas eller rent av ses som plagiat. I de båda fallen handlar det om olika litteraciteter för olika praktiker, men det är inte tillräckligt att enbart tala om den tekniska färdigheten, i enlighet med den första nivån av litteracitet ovan, när vi arbetar med remix av media.

Flera studier visar på elevers svårigheter att värdera information i den digitala sfären (Limberg & Folkesson 2006; Sundin & Francke 2009). EXAKT-projektet, ett större forskningsprojekt genomfört vid Högskolan i Borås, har studerat just elevers resonering och handlande kring digitala medier i skolan, deras informationslitteracitet. Särskilt har problematiken kring trovärdighet på internet varit i fokus. Utgångspunkten har varit att utforska hur så kallade nya medier, vars innehåll till stor del är skapat av användarna, hanteras inom gymnasieskolan avseende trovärdighet. När klassrummets gränser har blivit porösare genom den ständiga informationstillgängligheten befinner sig elever och lärare i en förändrad situation. Klassuppsättningar, kompendier, noga utvald litteratur på biblioteket och databaser med förteckningar av artiklar (t.ex. ArtikelSök), uppslagsverk (t.ex. Nationalencyklopedin) och webbplatser (t.ex. Länkskafferiet) har fått konkurrens om elevernas uppmärksamhet. För många elever – och för många av oss andra – är det som inte återfinns genom Google mer eller mindre icke-existerande. Den ranking som Google förser sina användare med blir därför en funktion som både möjliggör och begränsar elevernas utblick. Högt upp i Googles rankinglista hamnar ofta Wikipedia. Resultaten från EXAKT-projektet visar å ena sidan att skolans traditionella sätt att förhålla sig till källkritik fortfarande dominerar och tillämpas även för digital information, men också att elever och pedagoger strävar efter att hitta vägar att vidga synen på kunskap.

När elever hanterar trovärdighet hos den information de möter i sina skoluppgifter dominerar kontroll som metod att värdera enskilda dokument och texter (Francke, Sundin & Limberg 2011). Det handlar exempelvis om en kontroll av vem författaren är, samt

av var och när texten är publicerad. Utöver kontroll av dokumentet som sådant synliggör EXAKT-projektet jämförelse av påståenden som en metod för källkritik i det digitala rummet. Genom Googles rankinglista är det möjligt att snabbt jämföra flera dokument för att se om ett påstående går igen i flera källor. Det kan också handla om att elever uppfattar texter där olika åsikter stöts mot varandra som mer balanserade och därmed mer trovärdiga. Ett tredje förhållningssätt till trovärdighet är det engagemang eller den samhällsposition som författaren uppvisar enligt eleverna. Ett fjärde förhållningssätt är att den kollaborativa produktionsprocess, som inte minst Wikipedia använder sig av, medför att en källa betraktas som mer trovärdig. Ett sådant arbetssätt påminner om *crowdsourcing* och liknande begrepp i sociala medier-diskursen, som används för att argumentera för att texter blir bättre om fler bidrar till dem.

Sammantaget är det möjligt att säga att många gymnasieelever har svårigheter att förhålla sig till källkritik och trovärdighet i det praktiska arbetet med källor, inte minst i samband med sociala medier. Detta trots att de klasser som inkluderades i EXAKT-projektet valdes på grund av att de var förhållandevis starka klasser, med lärare och bibliotekarier som var öppna för nya medier i undervisningen. Eleverna strävade efter att uppfylla de krav och förväntningar som de upplevde att skolan ställde på dem, som de har lärt sig genom år av skolgång, men som inte alltid är anpassade till digitala miljöer. Det verkar alltså som om elevernas många gånger stora förtrogenhet med digitala medier utanför skolan inte får så stora konsekvenser för elevers förmågor avseende sökning och värdering av information i digitala nätverk för skolans räkning. Förväntningarna på hur trovärdighet ska bedömas verkar fungera som ett slags situationsanpassat regelverk som människor efter bästa förmåga lär sig och anpassar sig till.

Digital delaktighet: hur skapas informationslitteracitet?

Det är inte enbart eleverna som trevar, utan också pedagogerna trevar i sina ansträngningar att förbereda eleverna för nätverks-samhället. Den undervisning som bedrivs i den svenska skolan avseende informationslitteracitet bedrivs i första hand av lärare och bibliotekarier. Tillsammans utför de ett viktigt arbete, som också krävs av läroplanens mål. Dock utförs arbetet ofta utan egentligt stöd för hur denna undervisning kan se ut. En kritik mot den

undervisning som ges har gått ut på att den är för fokuserad på internet som informationskälla, det vill säga på informations-sökning som sådan, och för lite på hur information används i olika sammanhang (Limberg & Folkesson 2006). Därtill har undervisningens fokus på ”kontroll” synliggjorts samtidigt som ett sådant fokus kanske inte alltid är anpassat till sociala medier och deras förändrade publiceringsprocesser (Sundin, Francke & Limberg 2011). I ljuset av de olika nivåer av litteracitet som introducerats ovan är det möjligt att hävda att fokus för undervisningen som syftar till att stärka elevers informationslitteracitet i skolan ofta har varit på den första, generella nivån. Det gäller framförallt bibliotekariers arbete med dessa frågor. Däremot har mindre kraft lagts på att förstå hur informationslitteracitet får olika betydelser i olika sociala praktiker.

EXAKT-projektet visar alltså hur ”kontroll” är det förhållnings-sätt som mycket av undervisningen om källkritik och trovärdighet i skolan verkar bygga på (Sundin, Francke & Limberg 2011). Men hur ska elever, lärare och bibliotekarier använda detta förhållnings-sätt när medierna som sådana bygger på principen att författaren är anonym (som i Wikipedia) eller när texten är publicerad i en blogg-sfär där det inte är självklart att författaren finns angiven? I stället för att döma ut sådana texter på förhand, fordras en annor-lunda form av kontroll som i högre grad bygger på en förståelse av den metadata (eller paratexter) som omgärdar sociala medier. Det kan t.ex. handla om historiken och diskussionssidan i Wikipedia, eller förmågan att analysera bloggrollen hos bloggar. Det är möjligt att se bloggrollen som en slags länkad referenslista åt en blogg där länkar till trovärdiga bloggar, liksom referenser av traditionell karaktär till en artikel, bidrar till att skapa tillförlitlighet i läsarens ögon. Därtill behövs kunskap om hur de förändrade filtermekanismerna ser ut vid informationssökning, samt om hur vi kan ta oss ut från våra individualiserade informationsbubblor.

Wikipedia symboliserar många av de frågor som väcks i mötet mellan användargenererade och förhandskontrollerade medier i skolans värld. Många pedagoger är skeptiska till att elever använder sig av Wikipedia som en, ofta dominerande, källa i skolan. Det är inte svårt att hålla med om att det är önskvärt att elever lär sig utnyttja olika slags källor som de kan väga mot varandra för att lösa sina uppgifter. Att inte vara beroende av en källa i sitt sökande efter kunskap är lika viktigt – om inte viktigare – i en digital medie-ekologi som i en tryckt. Samtidigt är problemet något felformul-

erat. Det kanske snarare är så att problemet, i den mån det är ett problem, ligger i att elever formulerar frågor att lösa där enbart Wikipedia kan räcka för att erhålla svaret (jfr Limberg 2007). Om en uppgift däremot är tillräckligt komplex krävs en mer varierad medieanvändning där Wikipedia kan vara en bland flera källor som elever måste granska och väga mot varandra. Detta sätter fingret på behovet av att kontinuerligt handleda elever, så att deras självständiga arbeten blir komplexa och kräver en palett av olika källor. Därtill kan Wikipedia, där textens tillblivelse är transparent genom uppslagsverkets diskussioner och historik, fungera som en resurs för att faktiskt diskutera kunskap, digital källkritik och informationsökning. Det krävs alltså en didaktik för informationslitteracitet, i skolan, på bibliotek och annorstädes, som tar hänsyn till den digitala förändringen av kunskap och kultur.

Avslutning

Det är svårt att analysera en förändringsprocess när man är mitt i den och verkligheten tenderar att göra motstånd mot våra förutsägelser. När det gäller skolan, beror det delvis på att skolans kunskapssyn, som växt fram under lång tid tillsammans med tryckta medier, sitter i skolans väggar. Det finns därför en inbyggd, om inte motsättning, så i alla fall svårighet att inom dessa ge betydelser åt många nya, inte sällan kommersiella, användargenererade redskap. Ändå är det möjligt att skönja konturerna av en förändrad litteracitet som är vidgad till att också – vid sidan om mera traditionella inslag av läsande och skrivande m.m. – omfatta en förståelse för och kunskap om hur information skapas i nya, ofta multimodala, genrer i globala och lokala nätverk; hur den organiseras, tillgängliggörs, söks, ges betydelse och används i specifika praktiker såsom i skola och bibliotek.

När en och samma plattform, t.ex. en läsplatta eller en mobiltelefon, ger tillgång till allsköns texter blir konkurrensen skarpare mellan och inom skönlitteratur, faktagenrer och andra genrer. Människor finner i allt större utsträckning de artefakter (texter, bilder, filmer, musik m.m.) som de vill ha vid sidan om de etablerade experterna, oavsett om dessa experter är enskilda personer eller institutioner. Utbudet är enormt och urvalet förväntas allt oftare göras av individen. Samtidigt finns det även en annan trend, grundad i en ökande individualisering i den digitala världen, driven

inte minst av ekonomiska intressen. Genom exempelvis Googles och Facebooks individualisering av människors digitala utblick samt genom en ökad användning av ”appar” kan den öppenhet och tillgänglighet som nätet länge erbjudit försvåras. Bibliotek och skola kan här utgöra motvikter. Informationslitteracitet innefattar då även en ökad kritisk förståelse av vad som formar de nya filter som skapas mellan människor och texter samt hur det är möjligt att uppmärksamma dem. Kanske kan dessa nya filter till viss del sägas ersätta, eller i alla fall komplettera, de traditionella experterna och förmedlarna i utpekandet av vad som är korrekt kunskap och betydelsefull kultur?

Att hitta sina roller – som producent, förmedlare, användare eller någonstans däremellan – i ett konstant skiftande nätverkssamhälle kommer att ta tid och kräver en hög grad av experimentlust. Det krävs kunskaper om de specifika förutsättningar som kultur och kunskap numera vilar på. Genom att skapa större utrymme och ge tydligare innehåll åt förändrade former av litteraciteter i skola och bibliotek kan elever och studenter bättre förberedas på samtidens och framtidens nätverkssamhälle och den reflexiva individens roll i detta. Den position som litteraturen (fack- såväl som skönlitteratur) och andra kulturella uttryck får i detta samhälle borde vara central, även om vi ännu inte vet på vilka sätt. Inte minst skapar frågor om trovärdighet i digitala miljöer och expertens förändrade roll ett behov av att utveckla didaktiken på detta område. Bibliotekarier och lärare har tillsammans en viktig potential att kunna vidareutveckla den pedagogiska rollen i arbetet med att stärka elevernas förutsättningar att vara digitalt delaktiga samhällsmedborgare. Att hantera kunskap och information i den digitala samtiden är komplext. Det innefattar många agendor, intressen, motsägelser och aktörer. Om man vill ta eleverna och deras värld och framtid på allvar måste undervisningen våga ge utrymme åt denna komplexitet.

Referenser

- Alexandersson, M. & L. Limberg (2009). "Elevens 'forskning' via datorn: Mantra, metod eller meningsfullt lärande?" i J. Hedman & A. Lundh (red.) *Informationskompetenser: Om lärande i informationspraktiker och informationsökning i lärandepraktiker*. Stockholm: Carlssons förlag.
- Bawden, D. (2001). "Information and Digital Literacies: A Review of Concepts". *Journal of Documentation* 57 (2).
- Bélisle, C. (2006). "Literacy and the Digital Knowledge Revolution" i A. Martin & D. Madigan (red.) *Digital Literacies for Learning*. London: Facet Publishing.
- Findahl, O. (2011). *Svenskarna och Internet 2011*. Stockholm: .SE.
- Fleischer, R. (2011). *Boken*. Stockholm: Ink bokförlag.
- Francke, H., O. Sundin & L. Limberg (2011). "Debating Credibility: The Shaping of Information Literacies in Upper Secondary School". *Journal of Documentation* 67 (4).
- Gilster, P. (1997). *Digital Literacy*. New York: Wiley.
- Haider, J. & O. Sundin (2010). "Beyond the Legacy of the Enlightenment? Online Encyclopaedias as Digital Heterotopias". *First Monday* 15 (1). <http://firstmonday.org/htbin/cgiwrap/bin/ojs/index.php/fm/article/viewArticle/2744/242> [tillgänglig 5 januari 2012].
- Lankshear, C. & M. Knobel (2006). *New Literacies: Everyday Practices and Classroom Learning*. Maidenhead: Open University Press.
- Limberg, L. (2007). "Learning Assignment as Task in Information Seeking Research", *Information Research* 12 (4). <http://InformationR.net/ir/12-4/colis/colis28.html> [tillgänglig 2 januari 2012].
- Limberg, L. & L. Folkesson (2006). *Undervisning i informationsökning: Slutrapport från projektet Informationsökning, didaktik och lärande (IDOL)*. Borås: Valfrid.
- Lupton, M. & C. Bruce (2010). "Windows on Information Literacy Worlds: Generic, Situated and Transformative Perspectives" i A. Lloyd & S. Talja (red.) *Practicing Information Literacy: Bringing Theories of Learning, Practice and Information Literacy Together*. Wagga Wagga: Centre for Information Studies.
- Martin, A. (2008). "Digital Literacy and the Digital Society" i C. Lankshear & M. Knobel (red.) *Digital Literacies – Concepts, Policies and Practices*. New York: Peter Lang.
- Pariser, E. (2011). *The Filter Bubble: What the Internet is Hiding from You*. London: Viking.
- Selander, S. & G. Kress (2010). *Design för lärande: ett multimodalt perspektiv*. Stockholm: Norstedts.
- Street, B. (1984). *Literacy in Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sundin, O. (2011). "Janitors of Universal Knowledge: Constructing Knowledge in the Everyday Life of Wikipedia Editors". *Journal of Documentation* 67 (5).
- Sundin, O. & H. Francke (2009). "In Search of Credibility: Pupils' Information Practices in Learning Environments". *Information Research* 14 (4). <http://informationr.net/ir/14-4/paper418.html> [tillgänglig 2 januari 2012].
- Sundin, O., H. Francke & L. Limberg (2011). "Practicing Information Literacy in the Classroom: Policies, Instructions and Grading". *Dansk Biblioteksforskning* 7(2/3).

- Svenska Wikipedia (2011–12–31). "Neutral synvinkel". <http://sv.wikipedia.org/w/index.php?title=Wikipedia:Neutralsynvinkel&oldid=15566329> [tillgänglig 5 januari 2012].
- Säljö, R. (2005). *Lärande och kulturella redskap: Om lärprocesser och det kollektiva minnet*. Stockholm: Norstedts förlag.
- Säljö, R. (2010). "Digital tools and challenges to institutional traditions of learning: Technologies, social memory and the performative nature of learning". *Journal of Computer Assisted Learning* 26.
- White, D. S. & A. Le Cornu (2011). "Visitors and Residents: A New Typology for Online Engagement". *First Monday* 16 (9). <http://firstmonday.org/htbin/cgiwrap/bin/ojs/index.php/fm/article/viewArticle/3171/3049> [tillgänglig 5 januari 2012].
- Yeo, Richard (2001). *Encyclopaedic Visions: Scientific Dictionaries and Enlightenment Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.

Om värdet av att läsa skönlitteratur

Lisbeth Larsson

Att läsa skönlitteratur har i det moderna samhället genomgående tillmätts ett stort samhälleligt, kulturellt och existentiellt värde. Det har varit och är fortfarande en viktig del av den gemensamma och grundläggande utbildningen. Det tillmätts ett stort värde inom såväl forskning som kulturpolitik. I den förhärskande moderna diskursen har värdet av att läsa skönlitteratur hela tiden varit axiomatiskt, vilket intressant nog gjort att detta värde sällan behövt definieras på ett mer ingående sätt, trots att det historiskt sett varit föremål för många omdefinitioner.

När det universitetsämne, som sedan 1970 kallas litteraturvetenskap, växte fram som en akademisk disciplin under 1800-talets första decennier benämndes det estetik och dess värde förlades inom den litteraturteoretiska diskursen till den estetiska gestaltningen, vilken ansågs kunna ge läsaren insikt i och tillgång till högre och sannare värden än de som stod att finna i de jordiska, materiella omständigheterna. De historieskrivningar över den svenska skönlitteraturen som den första generationens forskare inom ämnet producerade blev också en viktig del av det nationella identitetsbygget genom att utforma en svensk litterär kanon med just "det svenska" som ledstjärna. "Skaldekonsten är", skriver den svenske romantikern Lorenzo Hammarsköld i den första svenska litteraturhistorien 1818, "enligt hvad allt mer och mer börjar blifva erkänt – icke allenast blomman af ett folks bildning, utan äfven en spegel, i hvilket folklynnets särskilda egenheter, under tidernas skiften, klarast återstråla."¹

I det paradigmskifte från idealism till materialism som ägde rum under 1800-talets senare del omdefinierades värdebegreppet. Värdet av den skönlitterära texten ansågs i den nya diskursen fortfarande ligga i skönlitteraturens säregna förmåga att förmedla en sann berättelse, men den sanning som nu pekades ut gällde inte längre det ideala utan det mänskliga; de materiella villkor som skapade henne och som hon levde under. Ämnet skiftade namn från estetik till litteraturhistoria och läsning av skönlitteratur blev

---

¹ Lorenzo Hammarsköld, *Svenska Vitterheten 1* (Stockholm, 1818), s. 1.

ett viktigt instrument i sökandet efter en ökad förståelse av den moderna människans historiska och samtida villkor. Detta synsätt satte på många sätt fokus på författaren som kom att både exemplifiera och uttrycka "det mänskliga".²

Efter andra världskriget skedde emellertid ett brott med den biografiska läsart som utvecklats under 1900-talets första del. Fokus förflyttades från författaren till texten och förståelsen av denna. Litteraturvetenskap blev en textvetenskap och man utvecklade en värdeteori där värdet och kraften ansågs finnas immanent i texten, som tillmättes en stark kraft att påverka läsarens utveckling i positiv riktning. Där befinner vi oss i stort sett fortfarande även om det av och till funnits starka ansatser till att flytta fokus mot läsaren och betona att det är läsaren som ger texten såväl mening som värde och inte tvärtom. Vid de tillfällen läsaren kommit i centrum har det oftast handlat om "paniker" angående, som man menat, farlig eller värdelös litteratur av olika slag.

Redan under det tidiga 1800-talet oroade man sig i den offentliga debatten för de kvinnliga läsarna. Samtidigt som skönlitteraturen togs i bruk för att skola in unga kvinnor i den nya borgerliga kvinnorollen och utgjorde en viktig del av de många "Rådgifvare" för kvinnor som publicerades under denna period, så varnade man ständigt för faran av att kvinnor skulle mista sitt sinne för realiteter om de läste romaner. Intressant nog var detta ett hett ämne även i själva romanlitteraturen och då inte bara i de romaner som författades av män. Såväl Fredrika Bremer som Selma Lagerlöf är exempel på kvinnliga författare som för en diskussion om den för de kvinnliga läsarna farliga romanen.³ Följer man denna diskussion framåt ser man hur den blossar upp med jämna mellanrum, men att den, som vid det senaste utbrottet under 1980-talet då den så kallade tantsnusklitteraturen angreps på bred front, inte längre handlar om genre eller estetik utan om innehåll. Detta gäller också de debatter om våld i barn- och ungdomslitteratur som under framför allt senare delen av 1900-talet varit återkommande.

---

² Lisbeth Larsson, "Biografins återkomst", i Henrik Rosengren & Johan Östling, red., *Med livet som insats: Biografen som humanistisk genre* (Lund: Sekel bokförlag, 2007), s. 53 f.

³ Lisbeth Larsson, "Den farliga romanen", i *Nordisk Kvinnolitteraturhistoria*, band II (Höganäs: Bra Böcker, 1993).

Bokmarknadens förändring

När man talar om värde kan man inte bortse från en annan typ av värde, nämligen det ekonomiska. Trots att de ekonomiska aspekterna är grundläggande, negligeras de ofta i kulturpolitiska diskussioner. Bokmarknaden har expanderat stadigt under moderniteten och allt större ekonomiska värden har skapats. Diskussionerna om dessa värden har, i den mån den alls kommit till stånd, företrädesvis skett inom den litteratursociologiska forskningen, som i Sverige är ung och av liten omfattning. Denna inriktning har också till skillnad från den akademiska disciplinen litteraturvetenskap i hög grad ägnat sig åt att utforska just den del av bokmarknaden som genererat det ekonomiska kapital som fått marknaden att expandera.

Under en stor del av 1800-talet sammanföll i hög grad den ekonomiska och den estetiska värderingen av en skönlitterär bok. Under århundradets senare del skedde emellertid en delning av bokmarknaden i det som den franske litteratursociologen Robert Escarpit senare kom att kalla det "bildade" och det "populära" kretsloppet.⁴ Mellan dem öppnade det sig under 1900-talet en allt bredare klyfta. De stora ekonomiska värdena skapades av det alltmer växande populära kretsloppets massproducerade böcker, medan det litterära värdet inom den litteraturvetenskapliga och kulturpolitiska diskursen genomgående förlades till de böcker som såldes i det bildade kretsloppet. De åtgärder som den litteraturutredning som tillsattes 1968 föranledde handlade också om att utjämna de grundläggande skillnaderna mellan de båda kretsloppen i fråga om pris och försäljningsställen.⁵ I avsikt att öka läsningen av böckerna ur det bildade kretsloppet har det från 70-talet och framåt gjorts stora insatser för att dessa ska bli lika tillgängliga och billiga som de ur det populära kretsloppet.

Det har varit åtgärder som byggt på den axiomatiska tilltron till värdet av skönlitteratur i det bildade kretsloppet, som jag inledningsvis pekade på, som varit en grundbult i det moderna samhällets kultur- och litteratursyn. Det har kort sagt funnits en stark förtröstan på att den bildade litteraturen skulle gå segrande fram och minimera den populära. En tilltro som under 1980-talet såg ut att komma helt på skam då det i stället var den populära litteraturen som bredde ut sig i det bildade kretsloppets bok-

⁴ Robert Escarpit, *Litteratursociologi* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1970).

⁵ *Boken: Litteraturutredningens huvudbetänkande* (SOU 1974:5).

handlar, utan att den litteratur som funnits i det bildade hade samma framgångar inom de distributionskedjor som varit den populära litteraturens. Under de senaste decennierna har emellertid denna motsättning mellan bildat och populärt kommit att lösas upp på ett annat sätt. Med Jim Collins, i den intressanta studien *Bring on the Books for Everybody*, skulle man kunna säga att det bildats en tredje offentlighet: "the popular literary culture", eller, om man använder mer beskrivande termer; att det uppstått en mångfaldens kulturella offentlighet som bygger på inkludering och inte exkludering av såväl litteratur som smakdomare och där litteraturen får sin betydelse inom en rad olika medier.⁶

"Of course you like Jane Austen – but how do you take your Austen?", skriver Collins lite ironiskt. "In novel form? As a television adaption with Colin Firth, or as a film adaption with Kiera Knightly? As a fictionalized account of reading Jane, as in *The Jane Austen Book Club*? If so, in novel form complete with a reader's guide, or the movie adaption with Emily Blunt playing the character who reads *Persuasion* so passionately?"⁷ Det populära och det bildade har gått i allians och medieras i en stor gemensam kulturindustri. All skönlitteratur säljs numera på samma ställen; de populära och de bildade böckerna ligger sida vid sida i bokhandeln; de går att köpa där såväl som i Pressbyrån och på nätet. Författaren har förlorat sin exklusiva status och blivit en del av den alltmer växande kändiskulturen. Diskussionen om skönlitteraturens värde har i hög grad flyttat från dagstidningarnas kultursidor till internet, radio och tv, vilket inneburit att inte bara böcker ur det bildade kretsloppet utan även de ur det populära blivit föremål för en värdediskussion, liksom att denna diskussion förändrats. Läsarna har kommit att vägledas av bokbloggar, boklistor, läsecirklar och rankingar av olika slag i lika hög grad som kultursidornas kritiker. Det har, som Collins skriver, utvecklats en mångomfattande och storskalig kultur där såväl hög som låg litteratur omsätts inom en rad olika medier och på en rad olika sätt; en kultur som bygger på en helt ny tillgänglighet och där – vilket jag menar är det helt centrala – läsarna hela tiden sätts i centrum och det bruksvärde hon eller han tillmäter litteraturen får en allt större betydelse.

---

⁶ Jim Collins, *Bring on the Books for Everybody: How Literary Culture Became Popular Culture* (Durham & London: Duke University Press, 2010).

⁷ Collins, *Bring on the Books for Everybody*, s. 4.

En vidgad värdediskussion

Det var inte inom akademien som den stora förändringen av sättet att värdera litteratur ägde rum, menar Collins vidare. Under 90-talet då processen inleddes var man inom akademien strängt upptagen med att strida om vilka teoretiska grundvalar det litterära studiet skulle vila på. Kanske var det också en anledning till den vändning bort från det litteratursamtal som Collins kallar "the sacred conversation", där etablerade auktoriteter talar med varandra om litteratur på ett införstått, elitistiskt och exkluderande sätt, och framväxten av ett nytt sekulariserat samtal, där maktrelationerna i triangeln författare, kritiker och läsare förändrats.⁸

Inom litteraturvetenskaplig forskning och teoribildning har, som jag tidigare påpekat, diskussionen om värde i den etablerade vetenskapliga diskursen i stort sett lyst med sin frånvaro. Grunden för varje litteraturteori är emellertid så gott som alltid en tydlig värdeteori. Som jag själv en gång visade i *En annan historia* har den under 1900-talet genomgående handlat om litteraturens estetiska utformning och den har i princip alltid premierat den litteratur som är skriven så att den skapar ett stort läsmotstånd.⁹ De texter som genom olika stilgrepp, komplicerade metaforer, komplexitet och motsägelsefullhet tvingar läsaren att luta sig tillbaka, göra ett uppehåll i läsningen och fundera, har genomgående värderats högre än de böcker som med ett lättflytande språk, tydliga karaktärer, tydlig symbolik och en stark och spännande intrig förenklar läsningen.

Ann Steiner menar i essän "Amatörkritik på internet", där hon utgår från läsarreaktionerna på Amazon, att läsarna har ett mycket bredare litteraturintresse än den professionella kritiken, men att de i princip vidareför samma värderingar.¹⁰ När man läser de svenska läs- och bokbloggarna slås man emellertid av att dessa i högre grad än den professionella kritiken betonar innehållets betydelse och att värdekriterierna i hög grad handlar om existentiella värden. De skriver in sig i det som Collins kallar "the discourse of passionate reading", vilken har blivit den dominerande inom "the popular literary culture".¹¹ För läsarna på internet handlar den

---

⁸ Collins, *Bring on the Books for Everybody*, s. 28.

⁹ Lisbeth Larsson, *En annan historia: Om kvinnors läsning och svensk veckopress* (Stehag: Symposium, 1989).

¹⁰ Ann Steiner, "Amatörkritik på internet", i Anders Ohlsson & Torbjörn Forslid, red., *Litteraturens offentligheter* (Lund: Studentlitteratur, 2009).

¹¹ Collins, *Bring on the Books for Everybody*, s. 19.

mindre om vad en bok *är* och mer om vad den förmår *göra* med läsaren. ”Böcker som får mig att känna mycket är bra”, skriver exempelvis Boktoka på sin blogg.¹² Ord som ”angelägen”, ”tankeväckande” och ”berörande” återkommer ständigt i bokbloggarna. Där den sakrala litteraturteorin betonar värdet av den kognitiva tankeaktivitet en text kan utlösa, understryker bokbloggarna gång på gång det känslomässiga värdet av att läsa litteratur. ”Man läser inte bara med hjärnan utan också mycket med hjärtat”, som Bokmania skriver.¹³ Därmed inte sagt att litteraturens kunskapsförmedlande värde avvisas. Läsarna på nätet gillar att lära sig nya saker, och framför allt gillar de att få nya perspektiv på invanda föreställningar. Men de vill bli berörda. Och de vill också bli underhållna.¹⁴

Det finns, skriver filosofen Barbara Herrnstein-Smith i *Contingencies of Value*, två olika ekonomier som arbetar när det gäller värderingen av litteratur, men då avser hon vare sig den bildade/den populära eller den sakrala/den sekulära, som diskuteras ovan.¹⁵ För Herrnstein-Smith handlar det om den marknadsmässiga ekonomin och den personliga ekonomin. Det finns å ena sidan den ekonomiska diskursen, som arbetar med begrepp som pengar, omsättning, teknologi, produktion och konsumtion. Å andra sidan finns det en estetisk diskurs som talar om konst, skapande och genialitet. ”In the first discourse, events are explained in terms of calculation, preferences, costs, benefits, profits, prices, and utility. In the second events are explained – or, rather (and this distinction/opposition is as crucial as any of the others), ’justified’ – in terms of inspiration, discrimination, taste (good taste, bad taste, no taste), the test of time, intrinsic value, and transcendent value.”¹⁶ Men för att bedöma värdet av en viss litteratur måste man, enligt Herrnstein-Smith, förstå samspelet mellan de båda ekonomierna. Man måste undersöka hur deras olika behov går i dialog med varandra på en rad olikartade sätt under olika tider, i olika kulturer och för olika människor. En bok värderas inte en gång utan kontinuerligt och på många olika sätt. Vad är det som gör att en skönlitterär bok skrivs, trycks, ges ut, köps, läses och så vidare.

---

¹² Se: <http://boktoka.se/> [tillgänglig 10 december 2011].

¹³ Se: <http://www.bokmania.net/> [tillgänglig 10 december 2011].

¹⁴ Bedömningen grundar sig på en läsning av Bokmania, Bokbabbel, Bokhora, Bokstävlarna, Boktoka och Kulturbloggen vecka 51 2011.

¹⁵ Barbara Herrnstein-Smith, *Contingencies of Value: Alternative Perspectives for Critical Theory* (Cambridge: Harvard University Press, 1988), s. 30 ff.

¹⁶ Herrnstein-Smith, *Contingencies of Value*, s. 127.

Uttryckt i marxistiska termer skulle man kunna säga att bytesvärdet när det gäller litteratur helt enkelt är beroende av bruksvärdet, men att bruksvärdet av olika typer av litteratur är så olikartat att det är hart när omöjligt att ge en enkel definition av det.

Skönlitteraturens kunskapsteoretiska värde

Intressant nog har man, parallellt med denna utveckling mot en "popular literary culture", kunnat se ett nytt intresse för det värde och den betydelse som berättelser har för den enskilda människan, kollektiva gemenskaper av olika slag och i historieskrivning inom flera humanistiska discipliner. Inom kognitionsforskningen har det blivit ett etablerat faktum att människan i sitt tänkande arbetar på samma sätt som fiktionen. I boken *The Literary Mind* menar kognitionsforskaren Mark Turner att hjärnan ständigt konstruerar berättelser som ger mening och i detta arbete använder vad vi anser vara litterära grepp.¹⁷ Turners utgångspunkt är sagosamlingen *Tusen och en natt*, där fadern, för det första, behöver fiktionen för att ge sin dotter Schahrazad råd inför hennes, som han menar, farliga och felaktiga beslut att ge sig till konung Shahriyar, som har för vana att avrätta sina brudar efter bröllopsnatten, och Schahrazad, för det andra, använder fiktionens fascinationskraft för att överleva. Efter älskogen varje natt berättar hon en historia som när den avbryts framåt morgonkvisten är så spännande att kungen bara måste få höra fortsättningen, varpå han ständigt skjuter upp avrättningen och Schahrazad överlever länge nog att föda honom en son. Turners poäng är att faderns litterära grepp, att berätta i parabelform, eller liknelser, är den mänskliga hjärnans sätt att arbeta och att det är det som får Schahrazad att inse hur hon ska gå tillväga för att överleva. Men man skulle lika gärna kunna peka på den insikt faderns vana att tala i berättande form gett henne om fiktionens fascinationskraft.

Att människan behöver berättelser för att kunna överleva har också blivit alltmer självklart inom självbiografiforskningen. I böcker som *How Our Lives Become Stories* och *Living Autobiographically* diskuterar exempelvis John Paul Eakin, nestorn inom fältet, hur vi tänker oss själva och skapar våra identiteter med berättelser som vi lånar, påtvingas, önskar och själva konstruerar. Filosofen Martha Nussbaum understryker i sin bok *Love's Know-*

¹⁷ Mark Turner, *The Literary Mind* (New York: Oxford University Press, 1996).

ledge – den kanske allra bästa argumentationen för fiktionens värde som jag läst – att det framför allt är formen som gör den fiktiva texten till ett oslagbart instrument att tänka med.¹⁸ Samtidigt som den är öppen och går att läsa på många sätt, visar den genom att vara en gestaltad narrativ konsekvenserna av *olika* sätt att tänka och agera. Att läsa en fiktiv berättelse är att gå in i ett spel där läsaren har tillgång till en rad olika positioner, till skillnad från i verkliga livet där man alltid måste välja eller blir tilldelad en position och strategi. Ett av fiktionens stora värden är, menar Nussbaum, att man där kan tillåta sig och pröva saker man annars inte vågar; att man i läsningen av fiktion kan släppa på det integritetsskydd som alla människor av nödvändighet upprättar, men som lätt blir ett hinder både för kunskapsinhämtning, självinsikt och relationer.

För Martha Nussbaum är fiktiva berättelser också, liksom inom senare tids historieforskning, etnologi, sociologi och andra vetenskaper, en viktig källa till kunskap om människors tänkande och livsvillkor under olika historiska epoker. Inom kulturanalytisk populärlitteraturforskning har man exempelvis kunnat se hur mans- och kvinnobilder uppdaterats och förnyats i dialog med läsarnas förändrade omständigheter under 1900-talet.¹⁹ Ser man till exempelvis de senaste decenniernas boom av detektivromaner och så kallad chic-lit kan de ge värdefulla kunskaper om samtidens syn på ondska respektive kärlek.²⁰

Den passionerade läsaren

Många romaner i "the popular literary culture" diskuterar också, precis som under det för bokmarknaden så dynamiska och expansiva 1800-talet, värdet av att läsa skönlitteratur. Men till skillnad från 1800-talets diskussion handlar den samtida inte om restriktioner och påbud. I "the popular literary culture" är läsningen så gott som alltid något värdefullt.

---

¹⁸ John Paul Eakin, *How Our Lives Become Stories: Making Selves* (Ithaca: Cornell University Press, 1999) och *Living Autobiographically: How We Create in Narrative* (Ithaca: Cornell University Press, 2008). Martha C. Nussbaum, *Love's Knowledge: Essays on Philosophy and Literature* (New York: Oxford University Press, 1990).

¹⁹ Larsson, *En annan historia*.

²⁰ Lisbeth Larsson, "Från Rådgifvare till chic-lit: Den romantiska berättelsens förändringar", i Stefan Ekman, Mats Malm & Lisbeth Stenberg, red., *Den litterära textens förändringar: Studier tillägnade Stina Hansson* (Eslöv: Symposion, 2007). Kerstin Bergman & Sara Kärrholm, *Kriminallitteratur: Utveckling, genrer, perspektiv* (Lund: Studentlitteratur, 2011).

Det är genom en bok som den kvinnliga huvudpersonen i Marian Keyes roman *Vattenmelon*, som var startskottet på det som kommit att kallas chic-lit, får upp ögonen för den man som ska bli hennes förste make. Hon är servitris på en trendig restaurang i London, men föraktar egentligen det ytliga klientelet som kommer dit och äter och dricker för enorma summor. Hon avvisar konsekvent alla inviter, men en kväll ligger det en roman, som hon just läst med stort intresse, på ett av restaurangborden och hon gör sig beredd att bli förälskad i läsaren av den.

I många romaner går författaren i dialog med en annan författare, som Linda Skugge i *Ett tal till min systers bröllop*, där hon för intensiva diskussioner framför allt med Sylvia Plath och Märta Tikkanen. Maria Sveland refererar gång på gång till Suzanne Brøgers böcker i sin uppmärksammade roman *Bitterfittan*. I den internationella succéromanen *Timmarna* låter författaren Michael Cunningham hela storyn cirkulera kring en bok; Virginia Woolfs *Mrs Dalloway*, och Cunninghams roman, som blev en storsuccé som film, handlar, signifikativt nog lika mycket om läsarna som om författaren.

Romaner om kvinnor som läser romaner har blivit allt vanligare, liksom att de utspelar sig i miljöer där det läses. Karen Joy Fowlers *Jane Austen-klubben* och Elizabeth Nobles *Bokcirkeln* utspelar sig helt och hållet i en läsecirkel. Båda dessa böcker har filmatiserats och det är intressant att se hur läsecirkeln liksom bokhandeln blivit ett rum, där extraordinära möten kan äga rum inom den filmgenre som brukar benämnas romcom. I den närmast kultförklarade succéfilmen *Notting Hill* (1999) utgör den manliga kontrahentens bokhandel den plats där han och den kvinnliga megafilmstjärnan kan mötas och hans yrke utgör uppenbart en stor del av hans attraktionskraft. I en annan succéfilm, *You've got mail* (1998), blir en kvinna och en man förälskade i varandra per mail, men hinder uppstår då det visar sig att kvinnan äger en liten bokhandel i det bildade kretsloppet och att mannen är ägare till den gigantiska bokhandel inom "the popular literary culture" som hotar att slå ut den. Misshälligheterna löses dock upp då det visar sig att de båda intressena kan förenas. Helen Fieldings roman *Bridget Jones dagbok* är en excess i litterär rundgång, litteraturhistoria och medialisering, som också den har omvandlats till en succéfilm. Den är skriven med Jane Austens *Stolthet och fördom* som förlaga, den kvinnliga huvudpersonen arbetar inom förlagsbranschen, hon läser ständigt både på jobbet och på fritiden. Böckerna är hennes rådgivare i det

självförbättringsprojekt hon hela tiden arbetar med; de är hennes tröst, hennes flykt och hennes höga nöje.

Bridget och hennes många systrar i den samtida romanlitteraturen är vad Jim Collins kallar ”passionate readers”. En typ av läsare som var ytterst vanlig även i 1800-talets litteratur. Men deras narrativa öden har förändrats på ett avgörande sätt. Där 1800-talets romanläsande romanhjältinna vanligtvis gick under, som i Gustave Flauberts klassiska berättelse om henne i romanen *Madame Bovary* (1857), så förändrar romanläsandet under 2000-talet tvärtom läsarens liv i positiv riktning. Där de passionerade läsarna under 1800-talet sades förlora vett och sans och sinne för livets realiteter genom att gå in i fiktionens värld, skildrar 2000-talets romaner snarare hur läsarinnan genom sin läsning kommer till insikt om livets väsentligheter. Den passionerade läsningen är, som Collins understryker, inte en hemläxa utan en del av ett självutvecklingsprojekt.²¹

Romanläsningen är också i ”the popular literary culture”, och det är något nytt, en del av ett socialt projekt, såväl i verkligheten som i många romaner. Läsecirkelsverksamheten, som förvisso har en lång tradition, har under de senaste decennierna antagit helt nya dimensioner. Nya läsecirkel och läsgrupper konstitueras ständigt på nätet för att diskutera litteratur. Många bokhandlare har hakat på trenden och knutit läsecirkel till sig. Inom media som radio och tv har man börjat använda sig av läsecirkelliknande samtal för att belysa både klassiker och samtida litteratur. Där biblioteken tidigare såg som sin uppgift att tillfredsställa den enskilde läsarens behov av böcker har de på bred front börjat arrangera olika former av läsecirkelsverksamhet.²² Litteraturvetaren Immi Lundin menar, i boken *Cirkelbevis*, att det borde vara självklart att man på biblioteken inte bara lånar ut böcker utan också tillhandahåller rum för samtal om dem.²³

Det Lundin i huvudsak diskuterar i sin läsecirkelshandledning är ändå, precis som läsforskningen i övrigt, det individuella värdet av att läsa skönlitteratur. Går man till de ovan nämnda romanerna *Jane Austen-klubben* och *Bokcirkeln*, som beskriver två olika läsecirkel under ett år, är det emellertid det sociala värdet som är mest påfallande. Genom läsningen av böcker och samtalet om dem skapas en gemenskap som inte bara handlar om läsningen. Läse-

²¹ Collins, *Bring on the Books for Everybody*, s. 35.

²² Biblioteken i Partille, Hagsätra, Vimmerby, Oskarshamn, Svenljunga, Mariestad, Falköping och Örebro var några av dem som utannonserade läsecirkel på nätet hösten 2011.

²³ Immi Lundin, *Cirkelbevis: Läsecirkel på bibliotek* (Lund, 2004).

cirkeln är inte bara en intellektuell övning, även om den också är en sådan, utan i allra högsta grad en social, och den närhet mellan deltagarna som samtalet om böcker skapar visar sig ha en stor kraft att förändra livet för de människor som deltar.

I *Jane Austen-klubben* och i *Bokcirkeln* sätts litteraturen alltid i dialog med livet. I *Jane Austen-klubben* varvas liv och litteratur, men läsecirkelaspekten är hela tiden överordnad. Det är så att säga både en berättelse om en bokcirkel och de människor som ingår i den och deras liv, en handledning till en läsecirkel och en diskussion om litteraturläsningens värde. I Elizabeth Nobles *Bokcirkeln* dominerar berättelserna om livet. Kvinnorna träffas varje månad och månadens bok får inledningsvis en kort presentation i varje kapitel. Boken är vald av den som ordnar träffen hemma hos sig och innehållet klingar liksom samman med deras livsproblem. Urvalet, där bland annat Nora Ephrons *I lust och nöd* och Tracy Chevaliers *Flicka med pärlörhänge* ingår, kan sägas vara typiskt för "the popular literary culture".

Bokcirkeln bildar ett kvinnokollektiv där kvinnorna, som inledningsvis har väldigt lösa band till varandra, förenas i läsning och blir varandras vänner och stödpersoner. Det innebär inte att romanerna betyder samma sak för dem. Tvärtom är det en poäng att de tycker olika och kan gå i dialog och på så sätt lyfta fram både romanens komplexitet och sina olika livssituationer. Precis som kvinnorna i *Jane Austen-klubben* hade var och en sin egen Jane och läste hennes böcker på olika vis så läser kvinnor i *Bokcirkeln* in helt olika saker i romanerna. De använder sig effektivt av både böckernas och varandras berättelser. Att läsa skönlitteratur ger dem inte bara, som tidigare forskning visat, ett eget rum och ett eget fritt område. Det verkligt stora värdet för dem är att den ger dem ett eget kollektiv, en egen grupp och en särskild gemenskap. Med hjälp av böckerna och den nära samvaro som samtalet om dem ger, löser romanernas kvinnor en rad personliga problem i relation till otrogna äkta makar, vårdkrävande föräldrar och även utbildnings- och yrkesval.

Det komplexa och mångfacetterade och för livet avgörande värdet av att läsa skönlitteratur gestaltas på ett mycket övertygande sätt i dessa romaner. Att läsa romaner ger dessa kvinnor kunskap och gemenskap; förståelse för andra människors liv såväl som det egna; det öppnar för nya möjligheter, ger vägledning och handlingskraft. Och det är här, menar jag, som diskussionen om skönlitteraturens värde borde ta sin början.

Läsning i skolan – och läsning i den högre skolan

Magnus Persson

I skolan har man länge odlat en syn på läsning som något självklart gott.¹ På 1800-talet skulle litteraturen göra eleverna till fosterländskt sinnade medborgare (Thavenius 1991). I dag skall läsandet göra eleverna empatiska, toleranta och demokratiska (Persson 2007). I båda fallen tänker man sig klara kopplingar mellan läsning och moral. Litteraturen är god och genom att läsa den blir man en god människa. Detta är myten om den goda litteraturen uttryckt i sin enklaste form. Men under postmoderniteten relativiseras samtidigt våra idéer om läsningens godhet under trycket av faktorer som den intensiva medialiseringen och den tilltagande kulturella heterogeniteten. Hur påverkas synen på litteraturläsning av den postmoderna tillgången på kulturella intryck, objekt och attityder?

I Persson (2007) kopplas denna fråga samman med litteraturundervisningen i skola och högre utbildning. En central slutsats i den undersökningen är att frågan om varför man skall läsa litteratur inom utbildningssystemet är intimt sammanvävd med föreställningar om det nationella: idéer om det svenska kulturarvet och den svenska nationella identiteten. Detta kan vara en förklaring till att svenskämnet, och inte exempelvis bild, drama eller musik, tidigt utsågs till skolans centrala bildningsämne. Studiet av *modersmålets* litteratur passade som hand i handske med konservativa och idealistiska föreställningar om nationell fostran, dvs. att ett viktigt mål för skolan var att skapa goda svenska medborgare.

---

¹ I detta kapitel görs en presentation av några av huvuddragen i forskningsprojektet "Varför läsa litteratur i det postmoderna samhället? Legitimeringsgrunder för litteraturläsning i skola och högre utbildning". Projektet finansierades av Vetenskapsrådet (2004–2009) och de viktigaste resultaten redovisades i boken *Varför läsa litteratur? Om litteraturundervisningen efter den kulturella vändningen* (Persson 2007). Projektets övergripande frågeställning var om och i så fall hur frågan om varför man skall läsa litteratur har tacklats på tre centrala arenor för litteraturläsning inom utbildningssystemet: skolans svenskämne, den akademiska disciplinen litteraturvetenskap samt svenskläroplanerna. Materialet bestod huvudsakligen av styrdokument (med fokus på de då gällande läroplanerna Lpo 94 och Lpf 94 och därtill hörande kursplaner) och vanligt förekommande läromedel.

Litteraturläsning som nationellt projekt – då och nu

Läsning av litteratur på modersmålet i skolan har en ganska kort historia. Först mot slutet av 1800-talet blev det en viktig och accepterad del av undervisningen. Tidigare hade som bekant latinet dominerat. Så här kunde det låta när man försökte argumentera för den svenska litteraturens relevans i utbildningssystemet. Året är 1863 och debattören heter Rudolf Hjärne:

Låtom oss därför försöka att på allvar införa svensk litteratur i skolan, i den förtroliga sällskapskretsen och framför allt i familjen. Ty redan tidigt måste det uppväxande släktet börja vandrigen genom fäderneslandets litterära häfder, om *de* skola bära en rätt mogen frukt. På detta sätt skall otvifvelaktigt den tid småningom förberedas, då en hvar svensk kan med mera tillförsigt än någonsin utropa: äfven jag har ett fosterland! (Hjärne 1863, s. 23)

Det är en hisnande tanke i dag – att ett villkor för att kunna tala om en svensk nationalstat är förekomsten av en stark nationallitteratur. Men litteraturläsningen i skolan har också i vår egen tid motiverats i nationalistiska termer, något som förbluffande nog ingen av debattörerna i den intensiva svenska kanondebatten 2006 verkade känna till. I en version av kursplanen i svenska från 1994 för grundskolan kan man läsa följande:

Skönlitteraturen bär en del av vårt kulturella arv och förmedlar kunskaper och värderingar. Litteraturen fungerar som ett kitt i en kulturgemenskap och skolan har ett ansvar för att lyfta fram den aspekten. (Skolverket 1999/2000)

Litteraturen framstår här som det som håller ihop samhället, en nödvändig sammanfogande kraft för kulturarvet och den kulturella gemenskapen. Steget från Hjärne är plötsligt inte så långt. Men knäckfrågan är förstas vad som menas med *vårt* kulturarv i citatet från kursplanen. Läser man läroplanen och kursplanerna noggrant framträder en motsägelsefull men ändå tydlig bild. Det talas ohämmat om kultur och kulturarv i dessa styrdokument. Det talas om "andra kulturarv" (i pluralis), "det egna kulturarvet" och "det gemensamma kulturarvet". Men till syvende och sist är kulturarvet i första hand det svenska, som sedan kan utvidgas till det västerländska. Men där tycks det gå en gräns.

Detta förhållande blir mera synligt om man sätter svenskämnet i relation till ett annat skolämne, nämligen svenska som andraspråk. Svenska som andraspråk vänder sig till elever som har ett annat

modersmål än svenska. Kursplanerna för de två ämnena i grundskolan är på många punkter likartade eller identiska. Men i en av målformuleringarna framträder en intressant skillnad. Där eleven som följer det vanliga svenskämnet genom litteraturläsningen skall lära sig förstå värdet av kulturell mångfald, skall eleven som har svenska som andraspråk i stället lära sig att förstå svensk kultur och svensk värdegrund. Undervisningen i svenska skall sträva efter att eleven

får möjlighet att förstå kulturell mångfald genom att möta skönlitteratur och författarskap från olika tider och i skilda former från Sverige, Norden och andra delar av världen. (Skolverket 2002, s. 97)

I motsvarande formulering för ämnet svenska som andraspråk skall det strävas efter att eleven

får möjlighet att förstå svensk skönlitteratur och svensk kultur och blir förtrogen med den värdegrund på vilken det svenska samhället vilar och även lär känna skönlitteratur från andra delar av världen. (Skolverket 2002, s. 103)

I det första fallet är mångkulturen prioriterad och i det andra kulturarvet. I båda fallen har litteraturen underordnats kulturen. Frågan infinner sig om kursplaneförfattarna föreställer sig litteraturen som ett slags behållare vars innehåll helt enkelt är kultur. Den svenska skönlitteraturen ses som en bärare av i första steget svensk kultur och i nästa steg svensk värdegrund. De Andra, i det här fallet de elever som läser svenska som andraspråk, antas redan vara (eller representera det) mångkulturella. De har inte samma behov av att lära sig inse värdet av mångfald eftersom de själva förkroppsligar det. De behöver i stället lära sig förstå den svenska kulturen för att förhoppningsvis kunna inlemmas i den. Eleven som läser svenska är däremot redan svensk. Han eller hon behöver i stället lära sig förstå mångkulturen utan att för den skull överge den svenska nationella identitet som i slutändan konstrueras som både grundläggande och överordnad. Om denna tolkning stämmer skulle vi alltså stå inför ett svenskämne där litteraturstudiet är inskrivet i ett assimilering- och nationaliseringsprojekt.

Nu skall det understrykas att styrdokumentet också talar väldigt mycket om mångkulturen – och alltid i positiva ordalag. Problemet är att ekvationen inte riktigt går ihop. För när det kommer till kritan är det alltså det nationella och det västerländska som konsekvent privilegieras.

Jag måste också tillfoga att detta inte är svenskämnets enda svar på frågan varför man skall läsa litteratur. I själva verket ges åtminstone ett tiotal olika legitimeringar. Litteraturläsning ger upplevelser och kunskap, är språkutvecklande och stärker såväl den personliga som den kulturella identiteten. Litteraturläsning främjar goda läsvanor. Att läsa litteratur motverkar odemokratiska värderingar och gör läsaren empatisk och tolerant. Litteraturstudierna ger kunskaper om litteratur, litteraturhistoria och litterär terminologi; kunskaper som gör eleven till en bättre läsare. Man kan hävda att dessa är alldeles utmärkta legitimeringar. Det finns emellertid två stora problem med dem. För det första lämnas centrala termer och idéer odefinierade: Vad menas t.ex. med kulturell identitet, eller med odemokratiska värderingar? För det andra finns här en risk att utsagorna uppfattas som fastslagna sanningar och att läsningens goda effekter sker närmast per automatik.

Det starkaste indiciet på att skolans svenskämne är fångat i myten om den goda litteraturen är kanske ändå av ett indirekt slag. Det är nämligen slående att det inte i någon av de senaste fyrtiofem årens kursplaner i svenska, från Lgr 62 och framåt, sägs att litteraturen skall läsas kritiskt. Allt annat skall enligt kursplanerna läsas kritiskt: massmedierna, reklamen, propagandan. Men inte litteraturen. Min hypotes är att det just beror på att man tänker sig att litteraturen i sig är god och att man genom att läsa den blir en god människa.

Ett drastiskt sätt att formulera ett av idéelementen i myten om den goda litteraturen är: Litteraturen är god och världen är ond. Är det denna tankefigur som föresvävat kursplaneförfattarna i följande citat:

Skönlitteratur, film och teater ger möjligheter till empati och förståelse för andra och för det som är annorlunda och för omprövning av värderingar och attityder. Därigenom kan motbilder formas till exempelvis rasism, extremism, stereotypa könsroller och odemokratiska förhållanden. (Skolverket 2002, s. 99)

De värderingar som skall bekämpas finns alla *utanför* litteraturen, i världen. Det är utanför litteraturen vi finner extremismen, sexismen osv. Litteraturen själv formar motbilder mot det onda och är i sig själv god.

Den kulturella vändningen

Jag nämnde tidigare att litteraturen tycktes underordnad kulturen. Det är påfallande att flera av motiveringarna till läsning sker i termer av just kultur. Och det handlar då inte enbart om det så kallade kulturarvet. I stället kan man bevittna hur kulturbegreppet formligen har exploderat i styrdokumentet och genomsyrar inte bara svenskämnet utan alla ämnen. I grundskolans kursplaner hittade jag mer än femtio olika varianter och sammansättningar av ordet kultur. Nu är alltså matematik och slöjd också kultur, liksom matlagning och gymnastik, religiösa ceremonier och svamp-plockning. Identiteter och erfarenheter är kulturella, liksom hela samhällen. Den underliggande tanken tycks vara att *allt* är kultur, något som går stick i stäv med den mycket mera begränsade innebörden i kulturarvet (där den svenska litteraturen som sagt intar högsätet). Litteratur är kultur, det nationella kulturarvet är gott, mångkulturen är god och allt är kultur – så skulle man schematiskt kunna sammanfatta skolans styrdokument. Dessa föreställningar kan ses som motsägelsefulla utslag av det jag omväxlande benämner *kulturalisering* eller *den kulturella vändningen*.

Den kulturella vändningen har i ett internationellt perspektiv satt sin prägel på forskningen inom humaniora och samhällsvetenskap sedan ett par decennier. Man kan se det som en tilltagande och allt mer mångförgrenad tendens att se på och förklara olika företeelser, däribland litteratur, i termer av kultur. Men detta är inte bara en renodlat akademisk företeelse utan kan också iakttas i alltifrån journalistik och samhällsdebatt till kulturbegreppets invadering av vardagsspråket genom ständiga nybildningar i stil med företagskultur, fotbollskultur, ölkultur och cafékultur.

Allt tycks med denna logik vara eller kunna bli kultur. Tanken att allt är kultur går ofta hand i hand med en annan idé, nämligen att allt är litteratur, eller att allt är text. Hur är detta möjligt? Den brittiske litteraturforskaren Terry Eagleton skriver i sin bok *After Theory* (2003, s. 3, min övers.) så här: "Förr i tiden var rockmusik en avkoppling från dina studier; nu kan det mycket väl vara rockmusik du studerar." Eagleton ger i sin bok en underhållande (och något överdriven) bild av vad den kulturella vändningen har betytt för ett ämne som litteraturvetenskap. Gamla självklarheter är som bortblåsta, till exempel att Jane Austen skulle vara en större författare än Jeffrey Archer. I stället för närläsningar av den västerländska kanons mästerverk ägnar sig nu litteraturvetare, som inte

vill bli betraktade som hopplöst insnöade och ohippa, hellre åt sådana saker som fotfetischismens hermeneutik eller navelpiercingens politik, skriver Eagleton.

Det akademiska litteraturstudiet tycks ha genomgått en dubbel kulturalisering. Å ena sidan har repertoaren av möjliga studieobjekt utvidgats till att omfatta i stort sett vilka kulturella texter eller fenomen som helst. Ett shoppingcentrum eller en såpopera kan analyseras och ”läsas” som om de vore litterära texter. Å andra sidan har litteraturen i snävare mening (romaner, dikter) allt mer kommit att läsas i kulturella termer (som symptom, ideologi, diskurs eller något annat). Framträdande tendenser i de kulturaliserade litteraturstudierna är, utöver ett radikalt vidgat textbegrepp, intresset för populärkultur och mångkultur, kritiken av den litterära kanon, politiseringen av litteraturstudierna (genom till exempel feminism, postkolonialism, queerteori) och det intensiva engagemanget i att formulera nya teorier om litteratur och kultur. När litteraturens ställning inte längre är självklar börjar tänkandet om litteraturen, t.ex. litteraturteorin, att expandera våldsamt. Men en effekt av den kulturella vändningen är att litteraturen inte ens i litteraturteorin kan räkna med en privilegierad position. Kulturaliseringen innebär en *relativisering* av idén om litteraturens överhöghet. Flera av hörnstenarna i myten om den goda litteraturen ifrågasätts, direkt eller indirekt. Kritiken av kanon påvisar att litteraturens subjekt inte är den universella människan och att litteraturen inte står höjd över ideologi och maktutövning. Cultural studies och det vidgade textbegreppet fråntar den tryckta skönlitteraturen sin roll som naturlig konung i texternas rike.

Har denna internationellt sett mycket påtagliga kulturella vändning inom humaniora påverkat studiet av litteratur i den svenska skolans litteraturundervisning och i disciplinen litteraturvetenskap? Är skolan som det ofta antas eftersläpande vad gäller anammandet av ny teori? Eller har skolan nu tvärtom gått längre i sina ansträngningar att reformera litteraturstudiet i kulturell riktning än vad litteraturvetenskapen har gjort? Jag har redan påpekat att skolans svenskämne är starkt kulturaliserat. Låt mig kort nämna ytterligare ett exempel på detta. Från och med år 2000 skall svenskämnet tillämpa ett vidgat textbegrepp, dvs. idén att det mesta kan vara, om inte litteratur, så åtminstone text. Så här formuleras det i gymnasieskolans kursplan för svenska:

Att tillägna sig och bearbeta texter behöver inte alltid innebära läsning utan även avlyssning, film, video etc. Ett vidgat textbegrepp innefattar förutom skrivna och talade texter även bilder. (Gy 2000:05, s. 117)

Här sker en radikal öppning inte bara mot medierna, utan potentiellt också mot populärkulturen – båda har av skolan länge betraktats som fiender som måste bekämpas med hjälp av den goda litteraturen. Intressant att notera är att myten om den goda litteraturen inte definitionsmässigt utesluter öppningar mot ett kulturaliserat litteraturstudium. I svenskämnets kursplaner kan man alltså både artikulera myten och inkorporera element (det vidgade textbegreppet; litteratur som kultur) som riskerar att destabilisera den. Här måste jag också tillfoga att forskningen har visat att det vidgade textbegreppet inte verkar ha slagit igenom i praktiken, varken i konkret undervisning eller i läromedel (Olin-Scheller 2006; Persson 2007).

Några korta nedslag i de nya styrdokumenterna för skolan, Lgr 11 och Gy 2011 och tillhörande kurs- och ämnesplaner, visar att talet om kultur fortfarande är utbrett, men att det ändå tonats ned något i jämförelse med Lpo 94 och Lpf 94. Svenskämnets litteraturläsning ”badar” inte på samma sätt som tidigare i kultur, och det vidgade textbegreppet förekommer inte längre som explicit begrepp (men däremot indirekt i formuleringar som ”[t]exter som kombinerar ord och bild, till exempel film, interaktiva spel och webbtexter” (Lgr 11, s. 224). För gymnasieskolans svenskämne kan man notera en tydlig framskrivning av mer traditionella litteraturvetenskapligt grundade, ”pre-kulturalistiska”, textanalytiska förmågor: analys av berättarteknik, stil, tema, motiv osv. (Utbildningsdepartementet 2011, s. 248–312).

Slående är dock hur skönlitteratur i ämnesplanen för svenska som andraspråk på gymnasiet fortfarande ses som en bärare av distinkta kulturella och nationella värderingar. Under rubriken ”Centralt innehåll” för kursen Svenska som andraspråk 1 ingår läsning av modern litteratur ”som ger inblick i olika kulturer, allmänmänskliga teman och svenska referensramar” (Utbildningsdepartementet 2011, s. 291). Litteraturen är, i likhet med kulturarvet, både allmänmänsklig och särskiljande. Liksom i Lpo 94 gör man i Lgr 11 motsägelsefulla distinktioner mellan det ”egna” kulturarvet, det ”gemensamma kulturarvet” och ”andras” värderingar (Lgr 11, s. 7). Fortfarande kodas emellertid kultur genomgående positivt, som något i sig gott. Ett av de övergripande

perspektiven för all undervisning skall enligt Lgr 11 vara det internationella, något som bland annat implicerar att ”utveckla förståelse för den kulturella mångfalden inom landet” (s. 10). Som Sharon Todd (2010) har påpekat kan talet om respekt för mångfald mycket väl gå hand i hand med ”uppmaningen att erkänna vår ’gemensamma mänsklighet’” (s. 18). Det är en gemensamhet som i styrdokumentet från både 1994 och 2011 får en tydligt nationell och västerländsk slagsida.

Om man nu vänder blicken mot litteraturvetenskapen ser saken helt annorlunda ut. Det är lite överraskande att detta ämne visat sig närmast immunt mot intryck från den kulturella vändningen. Jag gick igenom kursplaner från samtliga 19 lärosäten där ämnet kan studeras i landet, och fann att man nästan utan undantag bedrev ett litteraturstudium som såg likadant ut som det gjorde för, säg, fyrtio år sedan. Kanon är intakt. Det är svenska och västerländska klassiker som gäller. Något vidgat textbegrepp skymtas inte. Populärkultur och nya medier lyser med sin frånvaro, liksom mångkulturen. En brasklapp kan vara på sin plats. Det tycks vara så att ju högre upp i litteraturstudierna man kommer desto större är utrymmet för det icke-kanoniserade. Det kan också vara så att ämnet även på grundnivå förändrats sedan jag bedrev mitt forskningsprojekt – men det är inget jag har följt upp och undersökt.

Men vilka svar ger då ämnet litteraturvetenskap på frågan varför man skall läsa litteratur? Förbluffande nog inga alls. Man diskuterar hur man skall läsa, och möjligen också vad, men sällan eller aldrig varför. Varför denna tystnad? Ett svar skulle kunna vara att de studenter som söker sig till ämnet redan har ett genuint och brinnande litteraturintresse och därför inte behöver några motiveringar. Ett helt annat svar skulle kunna vara att lärare och forskare i ämnet är överens om att skönlitteraturen – och studiet av den – representerar ett oomtvistligt gott som man helt enkelt inte behöver argumentera för. En annan hypotes är att ett explicit tacklande av frågan om varför man skall läsa litteratur med stor sannolikhet skulle synliggöra eller ge upphov till konflikter. Litterära och kulturella värderingar skulle tvingas upp till ytan och bli föremål för granskning och diskussion, något som också inträffade i den omfattande och animerade debatt om litteraturvetenskapens kris som utlöstes av boken *Hamlet eller Hamilton?* (Forslid & Ohlsson 2007).

Legitimeringsfrågans akuta relevans

Men är det då så viktigt att försöka formulera några svar på frågan varför man skall läsa litteratur? Jag menar att det är det, och särskilt om vi talar om litteraturläsning i ett utbildningssammanhang. Om man fortfarande vill att litteraturläsning skall vara en central aktivitet inom utbildningssystemet måste man skärskåda och vässa argumenten för varför det skall vara så – och man måste göra det i relation till de förändrade villkoren för läsning som följer med den kulturella vändningen. Man kan alltså inte längre köra på enligt principen ”business as usual” och låtsas som om ingenting har hänt.

I slutet av min bok *Varför läsa litteratur?* för jag fram tre nyckelbegrepp som jag menar kunde vara produktiva utgångspunkter för resonemang om frågan varför man skall läsa: demokrati, narrativ fantasi och kreativ läsning. Inspirationen till dessa nyckelbegrepp kommer från olika håll, men en viktig roll spelar svensklärarytbildningen (som är den arena där jag själv råkar vara verksam sedan tio år). Svensklärarytbildningen är en spelplats för de motsägelser och motsättningar som finns inom och mellan de två andra arenorna: svenskämnet och litteraturvetenskapen. Lärarstudenterna skall bli svensklärare, men de skall helst också bli litteraturvetare. Det gnisslar ofta. Det finns friktion och konflikter mellan ämnesinstitutioner och lärarhögskolor. De representerar olika ämnessyner och traditioner. Det är problematiskt. Men svensklärarytbildningen är också en plats där frågan om varför man skall läsa hela tiden hålls aktuell, inte minst av studenterna. Flera produktiva ansatser att tackla frågan i ljuset av de kulturella förändringarna har gjorts och görs.

Skolan har som bekant ett dubbelt uppdrag: ett kunskapsuppdrag och ett demokratiuppdrag. I stället för att betrakta dessa som två separata projekt bör de tänkas samman, också i litteraturundervisningen. Med detta tänker jag mig inte att elever och studenter skall läsa en massa romaner som predikar demokrati. I stället bör sådan litteratur väljas som utmanar våra käraste åsikter och värderingar (för ett konkret exempel, se Persson 2010). Läsaren tvingas in i andra sätt att leva, tänka och känna.

Genom läsningen tränas förmågan till perspektivbyten, eller vad filosofen Martha Nussbaum (1997) kallar den narrativa fantasin. Förmågan att hantera kulturella, politiska och etiska skillnader produktivt är en omistlig demokratisk förmåga. För att parafrasera Nussbaums lite högtidliga och möjligen utopiska paroll skulle man

kunna säga att litteraturläsningens mål inte bör vara att skapa goda svenskar utan kritiskt tänkande världsmedborgare. Med begreppet kreativ läsning fokuseras litteraturens "singularitet" och den litterära formens betydelse för läsakten, samtidigt som både inlevelse och erfarenhetsanknytning uppmuntras. Den kreativa läsningen kan kortfattat uttryckt ses som ett sätt att vidga, utforska och problematisera olika lässtrategier. Den ofta förekommande uppdelningen mellan ett naivt och ett kritiskt sätt att läsa ifrågasätts.

Att många elever i skolan har svårt att förstå värdet av litteraturläsning är inte någon nyhet. Flera studier har visat att man inte ens hos de blivande svensklärarna kan räkna med en grundmurad övertygelse om läsningens värden (se Persson 2007 för en diskussion). Om man nu vill hitta vägar att stärka litteraturens ställning kan ett första steg vara att formulera kraftfulla och explicita svar på frågan varför man skall läsa litteratur. Av särskild vikt blir att våga se på litteraturens förhållande till andra medier och uttrycksformer med nya ögon, i stället för att slentrianmässigt falla tillbaka på den gamla och inflytelserika tankefigur som gör gällande att boken är god och medierna onda.

Referenser

- Eagleton, Terry (2003). *After Theory*. New York: Basic Books.
- Forslid, Torbjörn & Anders Ohlsson (2007). *Hamlet eller Hamilton? Litteraturvetenskapens problem och möjligheter*. Lund: Studentlitteratur.
- Gy 2000:05. *Estetiska programmet: Programmål, kursplaner, betygskriterier och kommentarer*. Stockholm: Skolverket.
- Hjärne, Rudolf (1863). *Om litteraturen och dess betydelse som bildningsmedel*. Norrköping: Föreningens boktryckeri.
- Lgr 11. *Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet 2011*. Stockholm: Skolverket.
- Nussbaum, Martha C. (1997). *Cultivating Humanity: A Classical Defense of Reform in Liberal Education*. Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press.
- Olin-Scheller, Christina (2006). *Mellan Dante och Big Brother: En studie om gymnasieelevers textvärldar*. Karlstad: Karlstad University Studies.
- Persson, Magnus (2007). *Varför läsa litteratur? Om litteraturundervisningen efter den kulturella vändningen*. Lund: Studentlitteratur.
- Persson, Magnus (2010). "Att läsa Lolita på lärarutbildningen". *Tidskrift för litteraturvetenskap* nr 3-4.
- Skolverket (1999/2000). *Kursplan i svenska för grundskolan*. www3.skolverket.se/ki03/front.aspx?sprak=SV&ar=9900&infotyp=23&skolform=11&id=2086&extraId=1550 [tillgänglig 25 april 2007].
- Skolverket (2002). *Grundskolan: Kursplaner och betygskriterier 2000*. Upplaga 1:4. Stockholm: Fritzes.
- Thavenius, Jan (1991). *Klassbildning och folkuppfostran: Om litteraturundervisningens traditioner*. Stockholm & Stehag: Symposion.
- Todd, Sharon (2010). *På väg mot ofullkomlighetens pedagogik: Männlighet och kosmopolitism under omprövning*. Stockholm: Liber.
- Utbildningsdepartementet (2011). *Förordning om ämnesplaner för de gymnasiegemensamma ämnena*. Stockholm: Utbildningsdepartementet. www.skolverket.se/content/1/c6/02/39/50/Gymgemensamma.pdf [tillgänglig 17 maj 2011].

Bokläsning i överflödssamhället – ett konsumtionsperspektiv

Pamela Schultz Nybacka

Boken är en egenartad produkt och läsning en särpräglad form av konsumtion, vilket gestaltats i konstutställningen "Boken" på Galleri Flach i Stockholm. Konstnären Pontus Raud skildrar bokläsningens former och villkor i två aktuella verk. "Mellan himmel och jord" (2011) är ett porträtt av en kvinna som ligger och läser på en klippvägg. Hon håller boken högt och skuggar ansiktet för solen. Fram träder en välkänd bild av ett njutningsfullt fritidsnöje. Det står betraktaren fritt att tolka om det är läsaren eller boken som befinner sig i titelns gränsland. I målningen "Dive in" (2011) står en man försjunken mitt i en museishop med handen i en uppslagen bok. Titeln antyder att boken öppnar ett slags djup – att försvinna in i och omslutas av. Med Fredrik Wretmans verk "American Floors Russian Slippers" (1991) riktas blicken mot bokkonsumtionens mer extrema uttryck; det är en särskilt anpassad bokhylla för en enda bok. Verket är iögonfallande och intressant i sin orimlighet i överflödssamhället, där boken blivit en massvara.

Bokläsningen är i dag inte bara en medborgerlig fritidssyssla utan också en del av den allmänna konsumtionskulturen. Att tala om bokläsning i termer av konsumtion kan verka simpelt och till och med stötande. Konsumtion kan betyda både förbrukning och förstörelse, ofta förknippas det med förspillelse eller slöseri. Forskningen kring konsumtionskulturen tar dock ett annat grepp och betonar konsumtion som en historiskt präglad, socio-kulturell praktik med bäring på människors identitet och tolkning (Arnould & Thompson 2005). Konsumtionsforskare har tidigare uppmärksammat läskunnighetens betydelse för konsumenterna, särskilt då förmågan är svag eller bristfällig (Wallendorf 2001; Ross Adkins & Ozanne 2005). I Sverige har läskunnigheten varit utbredd sedan 1700-talet, vilket är unikt i ett internationellt sammanhang. Mot denna bakgrund är det särskilt relevant att också studera den svenska läskulturen och konsumtionen av böcker.

Läsningen skapar enligt bokhistorikerna relationer till det egna jaget och andra samt inbegriper kroppen. På så vis är läsning en

praktik som tar sig uttryck i rörelser, utrymmen och vanor. Utifrån praktiksynsättet sker konsumtion ofta och i många konkreta sammanhang; det inbegriper både rutinbeteenden och begär, kropp och känsla (De Certeau 1984; Chartier 1992, s. 15 och 20). Konsumtionspraktiker präglas av institutioner och omgivningen med koppling till det sociala sammanhanget. De kan ge oss nycklar till hur konsumtionen och samhället förändras över tid och rum (Warde 2005). Varje konsumtionspraktik hör nära samman med sina objekt (Reckwitz 2002) och innefattar även en särskild logik (De Certeau 1984), vilket enkelt kan förstås som ett slags organiserande princip. Detta kapitel presenterar och analyserar bokläsningens praktiker och logiker utifrån några belysande exempel och diskuterar denna bild mot bakgrunden av en klassisk ekonomisk tankemodell, som länge präglat förståelsen av konsumtion. Sammantaget ställs bokläsningen i ett konsumtionskulturellt perspektiv där även konsumtionens grundantaganden hamnar i ett annorlunda ljus.¹

Knapphetstänkande mitt i överflödssamhället

Konsumtion har sedan Adam Smiths skrifter på 1700-talet ansetts vara hjärtat i samhället och ekonomin. Då fanns en oro för att tillväxten av grödorna som enligt Thomas Malthus ökade aritmetiskt, genom addition, inte skulle kunna mätta befolkningen, som ökade genom multiplikation, dvs. geometriskt (Guillet de Monthoux 1983, s. 88). Faran för matbrist var överhängande. Vår vardagsförståelse av ekonomi handlar sedan dess om hushållningen av knappa resurser för att möta omätliga behov. Med tiden har idén om konsumtion kommit att omfatta alla typer av varor, oavsett deras särskilda villkor eller karaktär. Konsten ansågs länge som ett undantag i diskussioner om ekonomiskt värde eftersom verken framställdes i unika exemplar (Velthuis 2005). Boken är i detta sammanhang en udda konstform eftersom den sedan Gutenbergs dagar också är den första massproducerade varan. Läsfebern slog till i Europa med utgivningen av Samuel Richardsons brevroman

---

¹ Kapitlet grundar sig på avhandlingen *Bookonomy: The Consumption Practice and Value of Book Reading* (Schultz Nybacka 2011), vilken omfattar ett rikt empiriskt material: svarsbrev på Nordiska Museets Frågelista Nm. 228 om läsning och skrivande från skiftet 1999/2000; intervjuer i grupp och enskilt samt bilder från måleriövningar med läsarna åren 2003–2004. I studien deltog bokcirklar, läsare av romantikböcker från Harlequin, ljudbokslyssnare i Örebro, småbarnsmödrar i Stockholmstrakten och fackanslutna metallarbetare (främst män) i Sandviken. Några av dessa röster kommer till tals i detta kapitel.

Pamela, or Virtue Rewarded (1740) och det var många år innan Adam Smiths verk. Men litteraturen var inte bara föremål för masskonsumtion, utan kom att inspirera till nya levnadssätt och konsumtionsmönster (Ahlberger & Lundqvist 2007, s. 16). Bokläsningen tycks vara nära förbundet med det framväxande överflödssamhället.

Författaren Gabriel Zaid (2004, s. 22) menar att bokskrivandet har kommit att öka exponentiellt, alltmedan läsningen bara växer aritmetiskt; detta innebär att vår relativa okunskap växer i takt med utgivningen. Om de sporadiska läsare som åren efter den svenska momssänkningen år 2002 ökade sin läsfrekvens (Antoni 2004), så hade de ändå svårt att hålla jämna steg med utgivningen, vilken ökade fram till 2007 enligt branschstatistik från Svenska Förläggareföreningen (SvF 2011). Även om bokutgivningen har ökat de senaste 25 åren, så har andelen personer som inte läser stannat vid ca 12 procent av befolkningen (Antoni 2004). Även i konsumtionskulturen är det några som inte nyttjar den medborgerliga friheten att läsa.

I kulturvanestudier såsom *European Cultural Values* (2007) talas det om olika hinder för att engagera sig i kulturaktiviteter. Den svenska rapporten ger följande bild:

Tabell 1 Hinder för att utöva kulturaktiviteter 2007 (andel svarande)

Brist på intresse	22 %
Brist på tid	51 %
För dyrt	20 %
Brist på information	10 %
Begränsad valmöjlighet/brist på kulturutbud	17 %
Brist på kunskap/bakgrund	5 %

Källa: Beckman & Månsson 2008, s. 248.

Dessa hinder kretsar alla kring knapphet och bristtillstånd av olika slag. Genom fokus på knappa resurser tycks alltså ett slags ekonomisk tankemodell ligga till grund för undersökningen av kulturvanorna. Kanske är det alldeles följdriktigt när kulturpolitiken grundas i idén om marknadsmisslyckanden. Men med kulturen får människor utlopp för olika intressen, förmågor och färdigheter. Fastän respondenterna tillåts ange flera svarsalternativ, så är det inte fler än 22 procent av samtliga svenska respondenter som saknar intresse för kultur i allmänhet.

Frågan är därför om den ekonomiska tankemodellen kan skapa någon djupare förståelse för kulturkonsumtionen, inte minst bokläsningen. Till exempel är läsning inte jämförbart med att lyssna på musik utan snarare med att själv spela ett instrument, enligt Rasmus Fleischer (2011, s. 11). Det är heller inte självklart att idén om generellt omättningsbara behov enkelt kan överföras till bokområdet. Det hör till extremfallen att läsning uttrycks som behov. En ung kvinna från Stockholm minns att hon som barn blev mycket frustrerad om hon led av ”bokbrist”; då fick till och med en tysk ordbok duga (Schultz Nybacka 2011, s. 348). Oftare beskrivs bokläsningen av konsumenterna i termer av begär: till boken som objekt, berättelsernas lockelser och läsningen som situation. Detta ger kanske inte svar på varför en del låter bli att läsa, men berättar desto mer om vad bokläsningen handlar om för läsarna.

Brist på tid är det enda alternativet som nämns av så många som hälften (51 %) bland respondenterna i kulturvanestudien. Intressant att observera är också att denna siffra är högre i Sverige jämfört med genomsnittet inom EU (42 %), enligt Eurobarometer nr 278 (European Cultural Values 2007). Kanhända möter kulturen särskilda utmaningar i ett samhälle där tidsbrist signalerar hög grad av aktivitet och social prestige. Många läsvanestudier tar fasta på en uppskattning av den genomsnittliga lästiden i antalet minuter per dag och ofta tar rapporteringen i medierna snabbt fasta på att lästiden minskar trots att resultaten sällan är entydiga.² Antalet minuter kan antyda långsiktiga tendenser, men en svaghet är att det säger väldigt lite om hur en minskning eller ökning går till i praktiken. Har läsarna fått kortare eller längre resväg till och från arbetet? Läser människor tunnare eller tjockare böcker? När det gäller minskning, drar sig läsarna mer för att läsa eller har de blivit otåligare och lägger ifrån sig böckerna allt tidigare?

Tid är något som intervjuade läsare nämner som ett problem, fast på ett annorlunda och mer långsiktigt sätt. Deltagarna i en bokcirkelstudie var t.ex. mycket vana läsare och tog upp att livet är utmätt: de har inte tid att läsa böcker de inte tycker om. De prioriterar läsning allt mer medvetet och sällar friskt bland titlarna. Bokcirkelns roll i läskulturen är alltså både ett sätt att gemensamt hantera överutbudet av böcker och att skapa en ”tidshorisont” som de färdas i tillsammans (Schultz Nybacka 2011, s. 324). Människor med läsbegär, vare sig de bor i Stockholm eller Sandviken, menar

---

² Se Peurell (2004) för en genomgång av och diskussion kring denna typ av studier.

att lästiden inte uppstår automatiskt, utan att man ”gör sig” tid att läsa. Tid är alltså också något som är involverat i konsumtionspraktiken.

Bokläsningens praktik

Nyckeln till förändringar av vårt konsumtionsbeteende finner vi i utvecklingen av olika praktiker, menar sociologen Alan Warde (2005, s. 140). Med andra ord kan en kulturpolitisk reform såsom t.ex. momssänkningen leda till fler köp av böcker, men om vi vill förstå förändringar i läsningen och läskulturen, så behöver vi studera den som en praktik. Det är svårt att tala om bokläsning som ett universellt och enhetligt konsumtionsfenomen. Enligt läskunnighetsforskaren Brian Stock (1993, s. 271) är universell läsning en myt och enda sättet att komma bort från myten är att samla olika läspraktiker som i ett gigantiskt, ständigt expanderande arkiv. Denna gärning skulle innebära en etisk hållning eftersom våra samtida och västerländska läspraktiker inte längre skulle utgöra ett slags allmängiltigt mått eller standard.

Enligt en italiensk intervjustudie från början av 1990-talet föredrar de flesta att läsa hemma; framförallt i eget rum i de fall de har ett. Några läser helst i sängen, andra i fåtöljen. Många nämner tågresan som favorit, nästan lika vanligt som fåtöljen därhemma. Av totalt åttio intervjupersoner ville tolv läsa vid ett skrivbord och bara fyra på bibliotek. Få personer ville läsa utomhus. Armando Petrucci (1995, s. 362) kommenterar studien och förfasar sig över läspraktikerna; han menar att bristen på innovation är slående.

Det är förhållandevis vanligt att konsumenter inte får erkännande för sin påhittighet. Detta trots att konsumtionen kretsar kring att söka sig egna vägar runt givna regler (De Certeau, 1988). Frågan är om inte Petrucci underskattar läsarnas påhittighet vad gäller just läspraktiker. Utomhusläsning förekommer exempelvis enligt läsarna på många platser: ute i gröngräset, i solstolen, på stranden eller bakom svartvinbärsbuskarna i trädgården. Läsning sker också i offentliga miljöer. Liksom i Rauds tavla ”Dive in” sker smygläsning ute i bokhandlar, men även på bussen eller spårvagnen, i matkön, i väntrummet till tandläkaren och på Systembolaget. Närmare hemmet nämns flera andra platser än i den italienska studien: i en skrivkoja, i en skrub, på den mjuka mattan i vardagsrummet, i soffan, vid matbordet, vid spisen under matlagningen, i bad-

rummet, i badkaret och till och med på toaletten. Just toalettläsning har sin kulturella och historiska grund i de förtroliga samtalen på de kollektiva utedassen och läsningen har vuxit i takt med utgivningen av populära tidskrifter samt att hemmen utrustats med privata vattenklosetter (Schultz Nybacka 2011, s. 357ff). Tyvärr är det svårt att få fram berättelser kring denna typ av läspraktik i enkäter eller intervjuer; det kom faktiskt bara fram i måleriövningarna samt i frågelistorna där bland annat en man berättar att han läst hela Per-Olov Enquists roman *Kapten Nemos bibliotek* på sitt utedass.

När det gäller sängläsning har psykologen Victor Nell (1988, s. 250) beskrivit den närmast beroendeframkallande njutningen. Det är ett slags destillerad förnöjsamhet: att ha tid för sig själv, koppla bort från vardagens bekymmer och bestyr och slappna av. Många läsare har svårt att somna utan att läsa en stund först. Sängläsning är dock inte bara en praktik för den enskilda individen (Schultz Nybacka 2011, s. 352). Socialt läsande sker också i sängen, även efter 1950- och 60-talet då egna rum blev mer vanligt förekommande. Flera par läser högt för varandra eller lyssnar på ljudböcker tillsammans. Sängläsningen är ofta förknippad med njutningsinslag såsom tända ljus och musik i högtalarna, gärna med en kopp kaffe och filt över knäna. Ett par nämner katten som ligger och sover tätt intill.

Dessa artefakter (och husdjur) är inte alls slumpmässiga eller godtyckliga utan hör intimt samman med förkroppsligandet av konsumtionspraktiken. Liksom alla olika fordon där bokläsningen äger rum så är sängar, bord, stolar, fåtöljer, parasoller, täcken och filter, lampor, etc. också en del av läspraktiken. Läsarna nämner också ett slags läshörna med ett speciellt bokstöd och ett särskilt förstoringsglas fäst vid bordet. När kroppen vissnar med åldern introduceras nya artefakter i konsumtionspraktiken och förändrar läsningen av böcker.

Alla dessa materiella objekt är långt ifrån tysta bifigurer för att tala med Bruno Latour (1993, s. 54); de är också medskapare och deltagande aktörer i ett sammansatt nätverk. Våra vanliga vetenskapliga metoder är dock inte rustade att lyfta fram dem; det behövs nya grepp. I en måleriövning kom det fram att en kvinna som är medlem i en bokcirkel inte alls läser i sängen så mycket som hon själv trott; hennes läsning är mer förknippad med en stor, lite hård och guldfärgad kudde som hon släpar med sig var hon än läser, till och med ut i parken, där hon gärna läser under ett särskilt träd.

Många människor berättar att de läst böcker som barn, men att de fallit ur sin läspraktik. Sociologerna Ronald Barker och Robert Escarpit (1973) framhåller att de flesta som slutar läsa gör det i samband med att de avslutat sin skolgång eller utbildning. Läsningen har upphört att vara en nödvändighet och många ser det kanske inte längre som en möjlighet. Människor kan lockas att börja läsa igen genom sin familj, till exempel när barnen kommer. Det finns berättelser om hur föräldrar börjat läsa igen, inspirerade av sina läsande tonåringar. Det är alltså inte bara fråga om en enkelriktad läsrelation som domineras av föräldrarna, vilket vanligen framhålls utifrån reguljära kulturvanestudier, utan inspirationen kan även färdas i andra riktningen. Läsande kvinnor toppar vanligen läsvanestudierna, men i praktiken ägnar de sig inte bara åt sitt eget nöje, utan förser ofta sina äkta män med böcker. På så vis kan samlevnad vara en nystart för läsvanorna och särskilt för män. Det har också hänt att läsningen fått en skjuts vid flytten till första egna hemmet – kanske finns det en ny bokhylla som skall fyllas på. I andra fall sker nytändningen genom yrkeslivet, t.ex. i arbetet som barnflicka eller under långa och lugna journätter i vården. Eller i samband med vidareutbildning, särskilt om den förmedlar flera läsarter och andra förhållningssätt till litteraturen än tidigare. Det är tydligt att förändringar i läsningen hänger samman med avgörande händelser och skiften i människors liv.

Något som framkommit tydligt är att de vana läsarna inte bara ägnar sig åt en enda typ av läspraktik utan flera. Skillnaden är slående jämfört med mindre vana läsare. Här kan det vara svårt att veta om det är mer läsning som driver människor att läsa i olika situationer, eller om det är situationerna som skapar möjligheter att läsa mer. Kanske är det en rörelse i båda riktningar. Alan Warde (2005, s. 144) menar att för individen är det viktigt hur de olika ögonblicken av konsumtion bildar ett slags sammansatt kartbild. Utifrån detta synsätt präglar läsningen en genomgripande och nära nog sammanhängande del av de inbitna bokläsarnas vardagsliv.

Bokläsningens logik

Det finns enligt Michel de Certeau (1988) ett slags logik i varje konsumtionspraktik, en logik som får konsumtionens yttre villkor och inre dynamik att samspela. I bokläsning som konsumtion kan flera slags logiker identifieras och några av dessa är de geometriska,

redovisande och erosiva logikerna, som alla har bäring på människors läspraktiker (Schultz Nybacka 2011). Att göra något innebär nästan alltid att hantera olika slags objekt; praktiker är alltså olika göranden med saker (Reckwitz 2002). Det handlar dock inte bara om en enkel kalkyl: människa + bok = läsning. Läsningen kretsar kring bokens egenart, både i rollen som unik titel med ett specifikt innehåll och som en mångfaldigad produkt. Bokläsningen är enligt kulturekonomer en kumulativ upplevelse (Van der Ploeg 2004), som utökas stegvis (Ahlmark & Brodin 2000, s. 38) och som skiljer sig från annan konsumtion eftersom den inte följer en traditionell konkurrensmodell utan präglas av ett slags ackumulerings logik (Wennes 2002). Med andra ord, ju mer man läser desto mer vill man läsa. Med fler texter på höjden kommer läsaren efterhand att söka läsa även på bredden. ”Jag läser hela tiden, men kraven växer ju ändå ju mer text man konsumerar”, skriver en kvinna född 1950 i sitt frågelistsvar skickat från en mindre ort på landsbygden (Schultz Nybacka 2011, s. 347). Författaren Alberto Manguel (1999, s. 26) menar att läsningen rentav är geometrisk till sin natur: ”Varje ny läsning bygger på vad läsaren har läst tidigare.” Tolkningsutrymmet vidgas således med varje läst bok.

Hos vana läsare väcker mängden av tillgängliga böcker läs-begäret ännu mer. Exempelvis har tre intervjupersoner som prenumererade på samtliga Harlequin-romaner (uppåt 25 titlar per månad) olika sätt att kasta sig över den stora skörden av läsgods; det var väldigt viktigt att bestämma vilka titlar de skulle börja med. Mindre vana läsare, däremot, berättar hur de upplever ett slags matthet inför en större mängd med böcker; en ung kvinna i Sandviken berättar hur hon närmast ger upp om hon har två eller tre böcker som väntar (Schultz Nybacka 2011, s. 256). Läsningen blir ännu ett tungt jobb vid sidan av hennes industriarbete.

Konsumtionsforskaren Douglas Holt (1995) har beskrivit hur redogörande (*accounting*) är en viktig del i konsumtionspraktiken kring basebolltävlingar. Redogörandet ger en tolkningsram för olika uppfattningar i det specifika konsumtions-sammanhanget och skänker mening till både nybörjaren och experten. I läsning som konsumtionspraktik framträdde en variant av redogörande. Flera läsare skriver upp och räknar böckerna som de har läst. En kvinna meddelar stolt att hon under åtta år läst 413 böcker. I stället för redogörande innebär detta en form av redovisande. Den här praktiken påminner starkt om skriftspråkets ursprung. Redan när skriftspråket uppkom var det ett sätt att famna naturens överskott

(Schultz Nybacka 2011). Nomaderna slog sig ned i det bördiga landskapet mellan Tigris och Eufrat och med tiden utvecklade de sätt att kultivera jorden, de fick överskott av grödor och deras fårfloccar blev större. Efter en tid behövdes överblick över alltihop och de började knäpa ihop små lerklumpar i form av får som en form av redovisning av antalet djur i floccen och skördens storlek. Detta utvecklades sedan till ett skriftspråk (Kilgour 1998, s. 16). Här går en linje från sumerernas produktion till dagens konsumtion och läspraktiker; båda träder fram i samhällen och kulturer med överflöd (Schultz Nybacka 2011).

Det är en lyckosam och tillfällig biprodukt att skriftspråket kunde användas för att kommunicera på distans (Daniels 1996, s. 16). I dag är bokläsarnas redovisning desto mer offentlig i den allmänna läskulturen. Tankarna går här till alla människor som bloggar om böcker och läsning. Till skillnad från basebollåskådarnas gemensamma berättande kring sportens regler och spelstilar kan läsningen tolkas som en form av återberättelse. Flera läsare vittnar om olika sätt att hantera och åskådliggöra deras stora mängder av titlar, bland annat en äldre kvinna från Norrbotten:

Ända sedan skolåldern har jag "bokfört" mina lästa böcker i bokstavsordning. Det är min 'hemliga last'. När jag vilar hjärnan sätter jag mig och skriver ur minnet ned alla titlar jag minns på en viss bokstav. På S och D finns det numera bortåt 200 st. Jag minns titlarna men inte alltid innehållet. Men somligt minns jag!

Det en vanlig idé bland forskare att problemen att minnas är den grundläggande orsaken till skriftspråket och läsningen (Ankarcrona 1996). I citatet här ovan tycks det dock inte vara bristande minne som skapat denna redovisningspraktik. Snarare är det så att kvinnan använder redovisningen för att få utlopp för minnets stora kapacitet. Glömskan verkar inte heller upplevas som ett egentligt problem; kvinnan är glad över det hon faktiskt minns.

Att glömma går dock inte att komma från. Som de Certeau (1988, s. xxi) observerat kan vi inte laga våra läsningar, de närmast eroderar i takt med tiden. Därför kan man också tala om ett slags erosiv logik i samband med bokläsning. Uppkomsten av skriftspråket har dock mindre att göra med minnets ofullkomlighet och desto mer att göra med problematiken kring överflöd. Glömska förekommer ju överallt, även bland mindre utvecklade samhällen och grupper av människor. Det är först när överskott blir överflöd som ett skriftspråk kan hjälpa till att skapa åskådlighet. Detta är

något som även präglar konsumtionen. En man i Sandviken berättar att han under sin uppväxt köpte och läste många olika sportmagasin, samlade ihop och för hand kopierade matchresultaten och publiksiffrorna för flera sporter i egna små skrivhäften. På frågan från sin kollega varför han skrev ned fakta han redan hade eller visste svarade mannen i all enkelhet att han ville ha samtliga säsonger samlade (Schultz Nybacka 2011, s. 339). Hans konsumtionspraktiker kretsar alltså inte kring förbrukning eller knapphet av något slag, utan de bär vittne om en längtan efter ett slags fullbordan.

Från förbrukning till fullbordan

Boken är den första massproducerade varan som kom att bana väg för det överflödssamhälle vi känner till i dag. Böcker konsumeras, men läsning är för den skull ingen egentlig konsumtion i traditionell ekonomisk mening. Läsning är en egenartad konsumtionspraktik i skärningslinjen mellan kommers och medborgarfrihet och den väcker frågor om konsumtionens underliggande logik. Eftersom konsumtion skapar så många negativa associationer har forskaren Morris B. Holbrook (1987) föreslagit att inom konsumtionsforskningsfältet byta ut begreppet mot "consummation", vilket kan översättas med fullbordande eller fulländning. Detta skulle enligt Holbrook ge en djupare förståelse för det värdeskapande som trots allt är möjlig inom konsumtionen.

Att se bokläsning som konsumtionspraktik har föranlett ett närmande till Holbrooks synsätt. Läspraktikerna ger utlopp för människans förmåga att hantera och navigera bland överflödet av idéer, känslor, bokstäver, sidor, titlar, genrer, osv. De som är vana läsare engagerar sig med liv och lust; de har ofta en hel repertoar av olika läspraktiker. Läsning kan ur detta perspektiv inte förstås som förbrukning av knappa resurser utan som en strävan efter fullbordan i en annars myllrande och ändå ofullkomlig värld. Fullbordan kan med andra ord inte ses som något slutgiltigt eller perfekt utan måste beaktas i termer av läsarnas samskapande och delaktighet. Med läsningen vidgas tolkningshorisonten, men texter och bilder är alltså outtömliga på betydelser. En hängiven läsare skulle kunna återkomma gång på gång till "American Floors" – detta enda verk i Fredrik Wretmans bibliofilutgåva – och ändå inte förbruka alla dess möjliga tolkningar. Omläsning är därför inte att

betrakta som desinvestering (*disinvestment*), vilket är vad John Maynard Keynes (1953, s. 105) kallade konsumtionen av redan tidigare framställda produkter. Med bokläsningen som exempel öppnas möjligheterna att ompröva huruvida den ekonomiska tankemodellen som bygger på knapphet och bristtillstånd är tillräcklig för att förstå konsumtionskulturen och överflödssamhället.

Vi står nu inför möjligheten att i högre grad komplettera tryckta böcker med elektroniska. Kanhända är överflödet av digitalt material inte att se som en ersättning eller distraktion från ”riktig” bokläsning, utan istället som något som sker i samklang med andra läspraktiker, oavsett sammanhang och typ av bok. Läspraktikerna innefattar ett antal logiker (bl.a. geometriska, redovisande och erosiva logiker), vilka kan förstås som ett slags organiserande principer. Läsarnas redovisande av sin läsning tar sig till exempel andra former i ljuset av internet, ny hårdvara och sociala medier. Frågan kvarstår dock huruvida de som inte är vana vid bokläsning kan öka sitt engagemang och sin självkänsla i läsningen genom utvecklingen av olika praktiker. På så sätt skulle läsningen inte bara öka på höjden utan även på bredden, eftersom varje läspraktik hör samman med en särskild textuppsättning. Då förändringar i människors konsumtionsbeteende uttrycks genom praktiker vore det önskvärt om framtida kulturvaneundersökningar i större grad kunde spegla skiftena i läskulturen och repertoaren av olika praktiker.

Sammanfattningsvis är läspraktikerna och deras organiserande logiker nära förknippade med såväl den historiska uppkomsten av skriftspråket som med dagens överflöd av böcker i den allmänna konsumtionskulturen. Bokläsning sett som ett slags fullbordanspraktik kan utgöra ett alternativ till den klassiska ekonomiska tankemodellen som bygger på antaganden om brist och knappa resurser. Det är till och med möjligt att ifrågasätta huruvida ”ekonomi” i vanlig mening ens är tillämpligt inom detta område. Kanske behöver vi nya perspektiv och begrepp såsom ”bokonomi” för att teckna nya bilder av bokläsning i termer av rikedom och överflöd?

Referenser

- Ahlberger Christer & Pia Lundqvist (red.) (2007). *Varans vägar och världar. Handel och konsumtion i Skandinavien ca 1600–1900*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Ahlmark, Dan & Bengt Brodin (2000). *Att sänka bokmomsen – en analys*. Stockholm: Svenska Förläggareföreningen.
- Ankarcona, Anita (1996). *Makt och minne*. Stockholm: Atlantis.
- Antoni, Rudolf (2004). *Läsa och bläddra: Resultat kring bok-och tidskriftsläsning från SOM-undersökningen 1988–2003*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Arnould, Eric J. & Craig J. Thompson (2005). "Consumer Culture Theory (CCT): Twenty years of research". *Journal of Consumer Research*. Vol. 31(4).
- Barker, Ronald & Robert Escarpit (1973). *The Book Hunger*. Paris: Unesco.
- Beckman, Svante & Sten Månsson (red.) (2008). *Kultursverige 2009: Problemanalys och kulturstatistik*. Linköping: Sörlins förlag.
- Certeau, Michel de (1988). *The Practice of Everyday Life*. Övers. Steven Rendall. Berkeley: University of California Press.
- Chartier, Roger (1995). *Böckernas ordning: Läsare, författare och bibliotek i Europa mellan 1300-tal och 1700-tal*. Övers. Jan Stolpe. Göteborg: Anamma.
- Daniels, Peter T. & William Bright (red.) (1996). *The World's Writing Systems*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- European Cultural Values (2007). *European Cultural Values: Special Eurobarometer 278*. European Commission.
- Fleischer, Rasmus (2011). *Boken*. Stockholm: Ink bokförlag
- Guillet de Monthoux, Pierre (1989). *Läran om företaget*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Holbrook, Morris B. (1987). "What is consumer research?". *The Journal of Consumer Research*. Vol. 14(1).
- Holt, Douglas (1995). "How consumers consume: A typology of consumption practices". *Journal of Consumer Research*. Vol. 22(1).
- Keynes, John Maynard (1964). *The General Theory of Employment, Interest, and Money*. New York: Harcourt, Brace, Jovanovich.
- Kilgour, Frederick G. (1998). *The Evolution of the Book*. New York & Oxford: Oxford University Press.
- Latour, Bruno (1993). *We Have Never Been Modern*. Övers. Catherine Porter. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Manguel, Alberto (1999). *En historia om läsning*. Övers. Margareta Eklöf. Stockholm: Ordfront.
- Nell, Victor (1988). *Lost in a Book: Reading for Pleasure*. New Haven: Yale University Press.
- Petrucci, Armando (1999/1995). "Reading to read: A future for reading", i Guglielmo Cavallo & Roger Chartier (red.) *A History of Reading in the West*. Amherst & Boston: University of Massachusetts.

- Peurell, Erik (2004). *Att läsa = att läsa böcker? En kommenterande analys om fem läsvane-studier*. Stockholm: Statens kulturråd.
- Reckwitz, Andreas (2002). "The status of the 'material' in theories of culture: from 'social structure' to 'artefacts'". *Journal for the Theory of Social Behaviour*. Vol. 32(2).
- Ross Adkins Natalie & Julie L. Ozanne (2005). "The low literate consumer". *The Journal of Consumer Research*. Vol. 32(1).
- Schultz Nybacka, Pamela (2011). *Bookonomy: The Consumption Practice and Value of Book Reading*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Stock, Brian (1993). Afterword", i Jonathan Boyarin (red.) *The Ethnography of Reading*. Berkeley, Los Angeles & Oxford: University of California Press.
- SvF (2011). *Branschstatistik 2010*. Stockholm: Svenska Förläggareföreningen.
- Van der Ploeg, Frank (2004). "Beyond the dogma of the fixed book price agreement". *Journal of Cultural Economics*. Vol. 28(1).
- Velthuis, Olav (2005). *Talking Prices: Symbolic Meanings of Prices on the Market of Contemporary Art*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Wallendorf, Melanie (2001). "Literally literacy". *The Journal of Consumer Research*. Vol. 27(4).
- Warde, Alan (2005). "Consumption and theories of practice". *Journal of Consumer Culture*. Vol. 5(2).
- Wennes, Grete (2002). *Skjønnheten og udyret: Kunsten å lede kunstorganisasjonen*. Bergen: Norges Handelshøyskole.
- Zaid, Gabriel (2004). *So Many Books*. London: Sort of Books.

Med livet som insats

Om bokprat på internet¹

Petra Söderlund

Läsforskning är svårt. Det finns många felkällor och blindskär – det är helt enkelt svårt att få fram pålitliga uppgifter om vilken skönlitteratur människor faktiskt läser och vilken litteratur de verkligen tycker om. Enkäter är inte alltid tillförlitliga och det är uppenbart att människor ibland far med osanningar, i enkäter som handlar om vilken bok de senast läste och vilket litterärt verk som är det bästa de läst. Svaret blir sällan *Trollbunden* av Margit Sandemo eller *007 ser rött* av Ian Fleming, två s.k. kioskromaner, utan hellre Harry Martinsons *Aniara* eller Hjalmar Söderbergs *Den allvarsamma leken*.

I en stor tysk läsarundersökning som gjordes på 1960-talet tillfrågades läsare om de läst *August* av Goethe, *Hajen* av Hemingway och *Idioten* av Tolstoy; verk som i själva verket inte existerar, eller åtminstone inte som verk av just dessa författare. Men frågorna ställdes för att testa svararnas tillförlitlighet. Trots att verken alltså inte existerar uppgav ett relativt stort antal personer att de hade läst dessa böcker. (Girardi, Neffe & Steiner 1965, s. 115.)

Vår läsning är en del av vår självbild. Och eftersom läsning och det lästa är så intimt förknippat med människors självbild är det svårt att på ett vetenskapligt hållbart sätt komma åt människors läsupplevelser, varför de läser och vad de tycker om att läsa. Vid intervjuer och enkäter färgas svaren gärna av läsarnas föreställningar om sig själva och om frågorna är fel ställda kan det bli riktigt illa. Det är exempelvis en avgrundsstor skillnad mellan frågan ”vilken är den bästa svenska roman som har skrivits?” och frågan ”vilken är den bästa svenska roman som har skrivits och som du har läst”?

---

¹ Uppsatsen bygger i stor utsträckning på min bok *Läsarnas nätverk: Om bokläsare och Internet* (Söderlund 2004), dock med en och annan uppdatering. Uppsatsen är ursprungligen skriven för en antologi med planerad publicering januari 2012 (arbetstitel *Den sköna litteraturen 2*) i Svenska Akademiens skriftserie och inom ramen för en föreläsningsserie i Stockholm, ”Det sköna med litteraturen”, arrangerad av Nobelbiblioteket och Regionbibliotek Stockholm.

Om vi avstår från enkäter och intervjuer och försöker få reda på vad människor läser genom att studera försäljningsstatistik, så får vi svar på frågan vad människor *köper*, vilket nödvändigtvis inte är detsamma som vad människor *läser*. En bokhylla fungerar ofta som en manifestation av vår självbild.

Statistik över utlåning på biblioteken ger inte heller något bra svar på frågan vad människor läser, inte minst eftersom vissa populära författare i hög grad saknas i bibliotekshyllorna men också för att utlåningen, åtminstone i Sverige, domineras av barn- och ungdomsböcker.

En mer tillförlitlig metod vore att smyga sig på folk som läser på badstranden och på tåget och fråga vad de just nu håller på att läsa och varför. Och i ett forskningsprojekt om läsare på internet, som jag var involverad i för ett antal år sedan, så smög jag mig faktiskt på läsare på internet. För där fanns de, de läsare som jag ville komma åt. De läsare jag benämnde *nöjesläsare*, eftersom de läser enbart av intresse för böcker och läsning och inte i något professionellt syfte, som de personer jag kallade *yrkesläsare*. Med det inte sagt att människor som har böcker och läsning som yrke på något sätt inte också kan vara nöjesläsare.

Jag hittade en s.k. webbring – en webbplats som är samlingsplats för webbplatser med liknande inriktning – som hette Bokringen. Där fanns 62 webbplatser som var länkade till varandra och alla hade böcker och läsning som gemensamt tema. Mestadels var det fråga om boktips, ibland med betyg och omdömen, som lagts ut av huvudsakligen kvinnor. 87 procent av webbplatserna var skapade av kvinnor och de flesta var något över 30 år. Det är samma läsar-kategori som är medlemmar i bokklubbar, på eget bevåg besöker bokmässan i Göteborg varje år, köper kassar med böcker på bokrea, lyssnar på följetonger på radio och ser litteraturprogram i tv. Där var hon, på internet, och helt ovetande om att jag hade hittat henne och att jag studerade henne. Och det var inte bara i Bokringen jag hittade henne. Hon fanns också i diskussionsforum på internet, där hon utbytte lästips med andra nöjesläsare. Bloggen hade ännu inte slagit igenom på den tiden – och det är ändå mindre än 10 år sedan.

Vad är en bra bok?

De mest lästa böckerna bland dessa nöjesläsare var Liza Marklunds kriminalromaner, Harry Potter-böckerna och romaner av den

irländska författarinnan Marian Keyes. Det här var i början av 2000-talet, men samma mönster kan ses fortfarande, även samma författare. Det mesta av det som nämndes och diskuterades på internet var verk som fanns tillgängliga i pocket och inte sällan också nyligen filmatiserats. Min undersökning gjordes delvis före filmatiseringen av Tolkiens trilogi om härskarringen, annars hade de tre delarna i trilogin fått större genomslag bland nöjesläsarna på internet.

Nöjesläsarna på internet hade samma kriterier för hur en bra bok ska vara beskaffad som nöjesläsare brukar ha; internet är ju inte någon separat verklighet utan en del av den verklighet vi befinner oss i. Och svaret på frågan om hur en bra bok bör vara beskaffad, enligt nöjesläsaren, ser ut som svar på liknande frågor som ställts i andra läsarundersökningar (t.ex. Nowak 1971, s. 124 f.; Noreng 1974, s. 72–78; Hansson 1988, s. 54): En bra bok ska vara spännande och läsaren ska kunna identifiera sig med huvudpersonen – eller någon annan person i boken – och människor och miljöer ska vara trovärdiga och skildrade på ett levande sätt. Boken får gärna vara rolig också. Ett ”bra” språk nämndes dessutom då och då som kriterium för en bra bok, men vad omdömet ”bra språk” innebar förblev något oklart för mig. Det verkade dock ofta helt enkelt handla om läsläshet; inte för svåra ord och enkel meningsbyggnad. Ibland betydde ”bra” språk även korrekt grammatik och då och då ansågs ”bra språk” betyda ett poetiskt och målande språk.

I den litteraturvetenskapliga handboken *Litteraturhistoriens grundbegrepp* skriver Staffan Bergsten att det inte finns några fasta regler för hur en bok ska vara beskaffad för att få kallas roman. Berättarstrukturen kan se ut hur som helst, enligt Bergsten (1990, s. 138). Huruvida boken som fysiskt objekt också kan se ut hur som helst skriver han inget om. Nöjesläsaren tycker däremot inte alls att en romans berättarstruktur kan se ut hur som helst, åtminstone inte om den ska få bli läst och uppskattad. Minimikravet är att en roman ska ha en början, en mitt och ett slut. Kriterierna för hur en bra bok ska vara beskaffad ser annorlunda ut bland nöjesläsarna än de kriterier som yrkesläsare vanligen brukar ha för att bedöma en bok positivt. För litteraturkritiker och andra yrkesläsare brukar en bra bok hellre vara en bok som anses mångbottnad, komplex, kanske fragmenterad (på ett intressant vis), experimentell eller oförutsägbar. Så här kan professionella läsare förklara varför de tycker att en viss författare skriver bra romaner:

För hennes musikaliska flöde av röster och motröster i romaner och dramer som med enastående språklig lidelse blottar de sociala klichéernas absurditet och tvingande makt.

Om man skriver sådana böcker kan man få Nobelpriset i litteratur – citatet är Svenska Akademiens motivering till varför Elfriede Jelinek fick nämnda pris år 2004. Sådana omdömen skulle bland nöjesläsarna snarare ha en negativ laddning. Böcker som ansågs dåliga av nöjesläsarna på internet hade, enligt dem, inget tydligt fokus, personerna höll inte ihop psykologiskt, miljöerna var diffust skildrade eller kanske knappt skildrade alls och språket komplicerat och svårt att bringa någon reda i.

Vad är en dålig bok?

En person i Bokringen hade skapat en sida med rubriken ”Överskattade böcker”, med den alternativa rubriken ”vafan är det här för skit, jag fattar ingenting”. Om t.ex. August Strindberg (dvs. allt han skrivit, utom *Hemsöborna*) hette det: ”Vadå nationalskald? Kvinnofientlig stofil snarare.” Vidare avfärdas Dostojevskijs *Idioten* med följande omdöme: ”Mannen som skrev den här boken var sjuk!” Å andra sidan var det inte bara s.k. kvalitetslitteratur som fördömdes av denna nöjesläsare. Hon hade inte heller något till övers för romaner av Virginia Andrews, som handlar om hur en incestuös släkt i olika led spärrar in sina barn på vindar och utför diverse ondskefulla handlingar. Läsaren förundrade sig över ”att sån här smörja överhuvudtaget får ges ut”.

Vi kan gå vidare till en annan läsare som på sin webbplats listade några böcker hon hade hemma i bokhyllan men inte orkat ta sig igenom. *Synden* av Björn Ranelid, t.ex. ”Bara en verbal posör” var omdömet. ”Omöjlig att ta sig igenom”, skrev hon. Vidare: *Paradisets barn* av Marianne Fredriksson, som enligt läsaren påminde för mycket om *Grottbjörnens folk*, dvs. Jean Auels första bok i serien om stenåldersflickan Ayla.

Bokdiskussioner online

Läsarna på internet var inte alltid så verbalt utförliga i sina omdömen om böcker, snarare tvärtom. Oftast bedömdes böcker med kortfattade omdömen som ”bra” eller ”spännande” och inte

sällan med enbart olika typer av poängsystem. Även i diskussionsforumen var deltagarna fåordiga när det gällde omdömen och analyser. I själva verket förekom mycket få analyser, det handlade mest om kortfattade värdeomdömen. När jag började min undersökning hade jag förhoppningen om att hitta mer av egentliga diskussioner om litteratur, om vi med diskussion menar att det ska vara ett utbyte av åsikter och tolkningar, men sådana utbyten var fåtaliga. Få diskussionsdeltagare bemötte varandras omdömen och åsikter, de kom sällan med invändningar eller andra tolkningsförslag. Ett typexempel på hur en s.k. diskussion kunde se ut var såhär:

Gömd! (2001-10-14 19:04:51)

Håller jag på att läsa just nu och den är suveränt bra. Rekomenderar [sic!] verkligen den till er som inte läst den

Lotta

Menar du Gömda av Lisa Marklund? (imt) (2001-10-15 19:03:14)

Hanny

japp ... (2001-10-16 17:59:07)

Det är Lisa Marklund som skrivit den.

Lotta

Ja! (2001-10-16 19:06:34)

Den är bra och otäck. En bok man sträckläser.

Hanny

När jag nästan tio år senare gick in på samma forum (adressen numera är alltförforaldrar.se, forum "Böcker") för att se hur diskussionerna såg ut så kunde jag konstatera att inget hade förändrats. Huvudsakligen handlade det om att leverera boktips – som människor i forumet tackade för eller skrev att de tyckte var bra – och regelrätta diskussioner om litteratur var fortfarande fåtaliga.

Kommen en bit in i mitt arbete med projektet insåg jag varför diskussionerna så sällan blev några egentliga diskussioner: Läsupplevelser är mycket privata och personliga för nöjesläsarna. Läsupplevelsen kopplas i stor utsträckning till identifikation och igenkänning och att då kritisera en annan människas litteratursmak och omdöme om litteratur kan lätt uppfattat som kritik av den andra personen, alltså som ett personangrepp. Det här blir extra tydligt i ett internetforum där deltagarna inte känner varandra annat än som textremsor på en datorskärm och där folk hela tiden kommer och går i forumet. Gemenskapen i forumet måste hela tiden återetableras, eftersom den aldrig består av exakt samma

människor och då går mycken energi åt till att just skapa en god stämning och knyta kontakt med varandra. Därmed blir det svårare att invända mot någon annans litteratursmak. I internetforumen diskuterade man böcker och litteratur med livet som insats, dvs. deltagarna tolkade och upplevde litteratur via den egna tillvaron och sina privata upplevelser och känslor.

Det här har att göra med det som jag var inne på tidigare; att det vi läser förknippas med hur vi vill uppfattas som människor. Men det har också att göra med nöjesläsarens behov av identifikation med innehållet i en bok. Litteratur blir som en slags instruktionsböcker till livet och litteratur där läsaren *inte* finner några identifikationsmöjligheter ses då som inadekvata instruktionsböcker till livet.

Ett flertal forskare har understrukit berättandets och berättelsers nödvändighet för att vi ska kunna förstå våra egna liv och hur vi ska handla – eller varför vi eller andra människor handlat på ett visst sätt, tidigare i livet (se t.ex. Hertel 1988, s. 163; Kerby 1991; Bruner 2002). Jag fann också belägg för detta i hur nöjesläsarna läser och bedömer litteratur. En människa skapar sin identitet genom att berätta om sig själv, för andra, i dagböcker, i brev, på Facebook och i bloggar, genom att tänka på och analysera händelser och handlingar. De flesta är nog inte medvetna om det, men faktum är att en människa inte kan konstruera sin egen självuppfattning om hon inte förmår forma en berättelse. Människor behöver berättelser för att få vägledning i hur de ska leva sina liv och få insikter i möjliga handlingsalternativ. Följaktligen finns också berättelser i alla kulturer, om än inte alltid i bokform. Men en muntligt berättad historia är också en berättelse, liksom exempelvis en film eller en tv-serie. Berättelser kommer att finnas så länge det finns människor.

Och författaren kommer att leva så länge det finns nöjesläsare. Och nu menar jag den författare som Michel Foucault menat är död eller åtminstone inte hade något med det litterära verket att göra. För de nöjesläsare jag studerat hade författaren väldigt mycket med sitt eget verk att göra, ibland kunde författaren rent av vara mer intressant än verket i sig. Det här kom inte fram lika tydligt bland nöjesläsarna på internet, men väl i en läsecirkel i den fysiska världen som jag studerade för att kunna jämföra med internetforumen. När deltagarna i läsecirkeln diskuterade Björn Larssons roman *Drömmar vid havet* var de minst lika intresserade av författaren som av berättelsen. De diskuterade vad Larsson gör i

livet, hur han ser ut, hur han kan vara som pappa, varför han seglar så mycket och hur det skulle vara att vara gift med en sådan äventyrare, som kvinnorna i läsecirkeln förmodade att han var.

När jag bedrev studien kring webbplatser och diskussionsforum om böcker och läsning var bloggar ett tämligen okänt fenomen. Nu har de i hög grad ersatt den typ av personliga webbsidor som många människor i början av 2000-talet hade. För att inte tala om vad Facebook och andra sociala medier betytt för människors manifestationer av sig själva och sina intressen på internet. Men nöjesläsarens sätt att prata om litteratur och förhålla sig till litteratur har inte ändrats på tio år och med nya forum. Det nöjesläsaren vill ha är fortfarande boktips. Hon vill veta vilka böcker som andra läsare tyckt om och hon vill oftast inte ha några långa analyser. Hon vill träffa likasinnade online och känna glädjen av att det finns en massa människor som tyckt om samma bok som hon.

Jag nämnde att diskussionerna på internet oftast blev mycket torftiga, inte minst beroende på att läsning uppenbarligen uppfattades som en så privat handling att den knappt kunde diskuteras. Diskussionsforumen blev mest som religiösa väckelsemöten, där var och en gick upp på ett virtuellt podium och vittnade om sina frälsningsupplevelser. Auditoriet ropade visserligen inte halleluja!, men svaren liknade onekligen framför allt en hejarklack – eller kanske en stödgrupp för människor med olika typer av problem i livet.

Jag hittade ändå en och annan regelrätt diskussion – även om det inte alltid var själva boken som då diskuterades. Detta gällde i hög grad en diskussion kring P.C. Jersilds *Ljusets drottning*, vars handling kortfattat kan summeras på följande sätt:

Vid hemkomsten från en jorden runt-resa får Alex, en ung man i 20-årsåldern, veta inte bara att hans adoptivmor oväntat avlidit utan dessutom att hon egentligen var hans biologiska mor. Alex börjar nysta i sin mors förflutna för att försöka få reda på varför hon ljugit om hans ursprung. Det visar sig att modern har ett förflutet såväl i ett revolutionärt kommunistiskt kollektiv, som eskortdam för att dölja högt uppsatta mäns homosexualitet och som lyxprostituerad med särskilt uppdrag att samla sperma från berömda och framstående män till en privat inseminationsklinik.

Diskussionen började som ett osignerat inlägg på föräldraNätets BokSnack (numera Allt för föräldrars forum "Böcker") – ett diskussionsforum jag studerade och som fortfarande finns kvar – med reflexioner kring *Ljusets drottning*. Skribenten menade att:

Den är en jättespännande historia, samtidigt som den tar upp frågan om artificiell insemination. Ska kvinnor kunna välja att bli inseminerade med sperma från män som är speciellt begåvade på något område – intellektuellt, musikaliskt, idrottsligt..? Bör vi kanske till och med uppmuntra till detta, för att få bättre kvalitet på befolkningen i Sverige överlag?

Jersild tar bland annat upp det mycket aktuella problemet med att det ofta är de intelligenta kvinnorna som väntar längst med att skaffa barn. De får därför endast ett barn eller inget alls. Medan de ointelligenta ofta börjar skaffa barn redan i tonåren/20-årsåldern bara för att de har misslyckats med allt annat eller inte klarar av att sköta p-medel. Och då hinner [de] sprida sina ”dumma” gener till både tre och fyra barn många gånger.

Projektet med artificiell insemination med den bästa sperman på intelligenta och på annat sätt fördelaktiga kvinnor i 30-årsåldern, skulle kunna motverka denna tendens.

Enligt det inledande inlägget från den anonyme skulle Jersild plädera för att kvinnor bör insemineras med spermier från män med hög intelligenskvot, för att säkra en genetiskt högkvalitativ avkomma. De idéer som ”Anonym” refererar till framförs i boken av en äldre man med starkt rasistiska åsikter om rasförädling. Det referat av romanen som ”Anonym” gör innebär en grov förenkling av dess idéinnehåll, inte minst eftersom romanens huvudperson ställer sig skeptisk till dessa tankegångar.

Det inledande inlägget med påföljande diskussion – eller snarare gräl – om *Ljusets drottning* engagerade 20 signaturer och omfattade totalt 67 inlägg i tre diskussionstråd. Det första svaret kom ifrån en person som höll med om att romanen är intressant och spännande ”men resten av ditt resonemang köper jag inte”. Efter detta inlägg var inte längre Jersilds roman i fokus. Istället rörde sig diskussionen huvudsakligen dels kring intelligensnivån hos kvinnor som väljer att föda barn tidigt, dels kring frågan om mammans ålder inverkar på barnens intelligens. Den anonyme person som skrivit första inlägget stod i stort sett som ensam försvarare av sina åsikter mot resten av diskussionsdeltagarna.

Personangrepp ersatte sakliga analyser av romanen. Några litteraturanalyser var det inte fråga om. Diskussionen kom nästan omedelbart att handla om diskussionsdeltagarnas egna liv och erfarenheter, istället för om Jersilds roman. Eftersom diskussionsdeltagarna i stor utsträckning relaterade till litteratur utifrån relevans för den egna verkligheten, är det inte svårt att förstå att

diskussionen om Jersilds roman urartade till ett gräl om intelligensnivån hos mödrar och barn.

Ett bärande problem med diskussionen var dessutom att knappast någon räknade med att romanen är en satir. Den som inte förmår uppfatta en satir tolkar då verket som en plädering för något som författaren (och dennes införstådda läsare) i själva verket ser som absurt eller löjligt. Den läsare som alltid tolkar litterära verk bokstavligt är oemottaglig för såväl satir som ironi i litterär form (jfr Weisgerber 1973).

Men man måste inte ha läst litteraturvetenskap för att kunna föra mer fruktbara diskussioner om litteratur. I ett annat diskussionsforum jag studerade, Bokkanalens Fritt forum (som numera inte är aktivt), hittade jag några diskussioner där människor bemötte varandras inlägg med invändningar och där diskussionen i och med detta också fördjupades.

Ett exempel på en längre diskussion initierades av "Malena" på just Bokkanalens Fritt forum. Den hade rubriken "Alla älskar Marian Keyes – utom jag ...". "Malena" undrade om hon verkligen kunde vara ensam om att anse att Marian Keyes romaner är överskattade. Själv hade "Malena" blivit uttråkad av två romaner av Keyes och tyckte de var som att läsa *Starlet*, en svensk serietidning med romantiska berättelser som fanns på 70-talet. Hon fick medhåll av flera diskussionsdeltagare, t.ex. "EvaP" som betecknade Keyes romaner som en variant av "tantsnuskböcker". "Malena" ogillade att de kvinnliga huvudpersonerna i Keyes romaner, enligt hennes uppfattning, framställs som offer som inte påverkar händelseförloppet. Keyes ivrigaste försvarare i diskussionen var "Mats", som menade att Keyes romaner har ett djup som inte uppfattats av de personer på Fritt forum som ogillade hennes romaner.

Detta ämne blev föremål för en regelrätt diskussion med meningsutbyten därför att diskussionsdeltagarna förmådde gå utanför sig själva och diskutera litteraturen efter hur den var skriven och vilka idéer eller vilken ideologi som framfördes, inte utifrån huruvida de som läsare kunde identifiera sig med innehållet eller inte. Det var handlingen och hur den framställdes och det eventuella budskap som författaren kunde ha som var i fokus. Minst en man deltog också i diskussionen och en intressant iakttagelse jag gjorde var att när män deltog i diskussionerna blev dessa oftare mindre privata och mer allmängiltiga.

Det allmängiltiga behovet av berättelser

Jag gjorde alltså en distinktion mellan nöjesläsare och yrkesläsare. Och yrkesläsarna tycks ju inte vara lika noga med att det ska finnas en början, en mitt och ett slut på en roman. Behöver de alltså inga sammanhängande berättelser för att skapa sig en identitet och få struktur i tillvaron? Är den som lovordar romaner där det fragmenterade jaget manifesteras och där det varken finns en ordentlig början eller något riktigt slut eller ens någon sammanhängande mitt, ställd över nöjesläsarens behov av struktur och ordning i tillvaron? Klarar sig yrkesläsare utan det traditionella berättandet? Nej, så är det inte, men yrkesläsaren har lärt sig att dölja sitt behov av sammanhängande berättelser – eller kanske få utlopp för det någon annanstans. Men jag hittade detta behov även hos yrkesläsarna, genom att studera hur de resonerat kring s.k. digitala hyperverk, en typ av litterära verk som utmanar gängse konventioner för läsning. Kortfattat är sådana verk konstruerade så att läsaren själv väljer läsvägar, genom att följa olika länkar och således nå olika nivåer och vägar i berättelsen. Sådana verk läser man på en datorskärm eller läsplatta och de kallas multisekventiella, eftersom berättelsen utvecklas på olika sätt beroendes på läsarens val, till skillnad från en traditionell roman, som är monosekventiell (Gunder 2001).

I resonemangen om digitala hyperverk opponerade sig yrkesläsarna plötsligt genom att meddela att de föredrog berättelser med början, mitt och slut. De ville ledas av en författare och inte bestämma själva och de ville slukas upp av en berättelse som drev läsningen framåt i *en* riktning (istället för flera riktningar). Plötsligt uppträdde yrkesläsaren som vilken nöjesläsare som helst. Yrkesläsaren hade avklätt sin rustning av litteraturvetenskapliga teorier, analytisk hållning och förmåga att distansera den egna personen och det egna livet från det lästa och erkänt att också de gärna vill ha en berättelse med början, mitt och slut.

Och inte bara berättelsen skulle ha en början, en mitt och ett slut. Boken som fysiskt objekt skulle också ha det. Nöjesläsaren erkänner detta oförblommerat. Hon vill ha en snygg bok att ställa in i bokhyllan, hon tycker om att hålla i boken, känna dess doft, bläddra i den, tjuvläsa på sista sidan och stryka under bra och roliga formuleringar och visdomsord. Och allt är inte heller text för yrkesläsaren, när det kommer till kritan, för yrkesläsaren ville inte, åtminstone inte när det gällde digitala hyperverk, läsa ett litterärt

verk på en skärm. Denne menade att skärmen hindrar läsaren från att försjunka i fiktionen, den irriterar och det går inte att tänka bort omgivningen och träda in i den virtuella värld som en roman är. När vi läser i en codex, dvs. en bok med limmade papper mellan pärmar, glömmer vi hur boksidorna ser ut för de är så välkända, istället träder romanens värld fram för läsarens ögon – eller inne i läsarens huvud (jfr Svedjedal 2001, s. 91 f.).

En kritiker på *Aftonbladet* beklagade sig över att han inte kunde läsa ett digitalt hypertextverk i badkaret. När såg vi sist den invändningen i en recension av en roman i en tung och omfattande tryckt bok? Att ett litterärt verk vanligen når oss i en viss materiell form, dvs. som en bok i codexformat, är så självklart att vi inte ens ifrågasätter eller reflekterar över detta – förrän codexformatet är ersatt med exempelvis en datorskärm eller en läsplatta. Då blir plötsligt det materiella utförandet något att kommentera och förhålla sig till, inte sällan något som ses som ett hinder för en fullt njutbar litterär upplevelse. Sällan har väl förekomsten av vad Jerome McGann (1991, s. 77 f.) benämnt *den bibliografiska koden* illustrerats så tydligt. Den bibliografiska koden är en bokhistorisk term som gör gällande att den materiella formen i vilket ett verk uppträder har betydelse för upplevelsen av verket – och när detta bevisas, så som i exemplet med det digitala hypertextverket, så inser vi att ett litterärt verk är mer än text och diskurs.

Hur experimentell en roman än är så finns det uppenbarligen gränser även för yrkesläsaren. Och detta bevisar väl ändå att boken som fysiskt objekt spelar roll för upplevelsen av ett litterärt verk även för den mest förhårdade yrkesläsare. Texten kan inte läsas som om den svävar fritt omkring. Den sitter fast någonstans, ofta innanför pärmar på en bok och på ett papper. Ryktet om bokens död är betydligt överdrivet.

”Jag älskar böcker” var en fras som återkom i internetforumen. Vad är det då dessa läsare älskar? Är det innehållet eller den materiella behållaren för innehållet? Av allt att döma båda delarna. ”Jag älskar böcker” betyder ”jag älskar att läsa för berättelser gör att jag förstår mig själv, andra och livet litet bättre. Läsning gör också att jag kan koppla av och träda in i andra världar och möta nya människor. Jag älskar böcker som fysiska objekt för vad innehållet betyder för mig och för vad de symboliserar. De är som vänner som jag alltid har med mig.” Så skrev en av nöjesläsarna på internet.

Jag ska låta en annan nöjesläsare berätta hur böcker och läsning har påverkat henne. Det är en kvinna som för några år sedan skickade brev till Nordiska museets arkiv i Stockholm, ett brev som har arkiverats bland hundratals andra brev från svenska läsare i alla åldrar, där de berättat om sin läsning. Kvinnan är född 1947 och skriver så här:

Det går nästan inte att förklara hur böcker har påverkat mig. Det var så mycket och så totalt, så integrerat med allting annat i min miljö. [...] Jag är säker på att min personlighet, min identitet, min världsbild, mina föreställningar om t ex familjeliv och vad som är roligt att göra och mitt sätt att se till stor del har formats genom [litterära upplevelser].

Men hur har böcker då påverkat yrkesläsare? Erkännandet från även den mest förhårdade litteraturkritiker att hon eller han egentligen gärna vill ha en traditionell berättelse med början, mitt och slut – när det kommer till kritan – satt ju långt inne, men kom fram i de recensioner av digitala hyperverk jag refererade till. Nej, jag har ännu inget svar från någon yrkesläsare, istället blir frågan hängande i luften – liksom svaret på frågan: Varför sysslar människor annars med litteratur yrkesmässigt om det inte är för att de åtminstone någon gång haft ett nära och intensivt förhållande till litteratur och böcker? För att litteraturen hjälpt dem att bli dem de är? Varför sysslar yrkesläsare med litteratur? Den frågan skulle jag vilja ha svar på!

Referenser

- Bergsten, Staffan (1990). *Litteraturhistoriens grundbegrepp*. Lund: Studentlitteratur.
- Bruner, Jerome (2002). *Making stories: Law, Literature, Life*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Girardi, Maria-Rita, Lothar Karl Neffe & Herbert Steiner (1965). *Buch und Leser in Deutschland: Eine Untersuchung des DIVO-INSTITUTS*. Schriften zur Buchmarkt-Forschung 4. Frankfurt am Main: Gütersloh.
- Gunder, Anna (2001). "Forming the Text, Performing the Work: Aspects of Media, Navigation, and Linking". *Human IT*, 2001:2-3. <http://etjanst.hb.se/bhs/ith/23-01/ag.htm> [tillgänglig 11 augusti 2011].
- Hansson, Gunnar (1988). *Inte en dag utan en bok: Om läsning av populärfiktion*. Linköping Studies in Arts and Science 30. Linköping: Linköpings universitet.
- Hertel, Hans (1988). "Nogen fortæller en historie for nogen: Et essay om det episke behov og fortællekunstens forvandlinger", i Bo Bennich-Björkman, Eric Johannesson & Sonja Svensson (red.), *Litteraturens vägar: Litteratursociologiska studier tillägnade Lars Furuland*. Hedemora: Gidlunds.
- Kerby, Anthony Paul (1991). *Narrative and the Self*. Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.
- McGann, Jerome J. (1991). *The Textual Condition*. Princeton: Princeton University Press.
- Noreng, Øystein (1974). *Lesing og kommunikasjon: Kort rapport om Den norske Bokklubbens lesersociologiske undersøkelse*. Oslo: Den norske bokklubben.
- Nowak, Lilian (1971). *Bokläsaren: En översikt över nordisk forskning efter 1945, med annoterad bibliografi*. Stockholm: Sveriges Radio.
- Svedjedal, Johan (2001). *Den sista boken*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Söderlund, Petra (2004). *Läsarnas nätverk: Om bokläsare och Internet*. Skrifter utgivna av Avd. för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala Nr. 47. Uppsala: Uppsala universitet.
- Weisgerber, Jean (1973). "Satire and Irony as Means of Communication". *Comparative Literature Studies* 10 1973.

Länkar

Det går fortfarande att hitta flera av webbsidorna i Bokringen, även om själva webbringningen inte längre är aktiv, på <http://www.algonet.se/~hassuss/alla.html>.

På <http://www.alltforforaldrar.se/> (forum: "Böcker") finns ett av de två diskussionsforum om böcker och läsning som ingick i min undersökning *Läsarnas nätverk*.

Två andra forum som ingick i undersökningen var dels en news group (swnet.kultur.litteratur), dels en e-postlista (Boklistan). Det förra forumet hittas tidstypiskt nog numera via <http://groups.google.com/>. Den senare är nedlagd som e-postlista för diskussioner.

I undersökningen ingick även en sajt, Cint (<http://www.cint.se>), där privatpersoner kan lämna konsumentupplysningar om och sätta betyg på bland annat skönlitteratur, uppdelad i 12 olika kategorier under fliken "Nöje & fritid".

Inga bloggar ingick i undersökningen, men via bloggportalen bokbloggar.se kan man, i skrivande stund, surfa vidare till över 400 bloggar, som på ett eller annat sätt behandlar böcker och läsning.

Litteraturkritikens betydelse

Per Rydén

Litteraturkritiken – här uppfattad som en institutionaliserad bedömning av nytgivna böcker med tonvikt på skönlitteratur – har en historia som sträcker sig över tvåhundra femtio år. Den har inte bara tillvunnit sig inflytande på egen hand utan också påverkat och påverkats av andra former. Dess historiska betydelse är det lättast att bli överens om. Men därmed får man också perspektiv på det mer svårfångade nuet. Målet är att ge ett bokslut över bokens bedömning. Det finns också en framtid som hägrar.

Först i världen

Kritiken av litteraturen hade betydelse för framväxten av den svenska yttrandefriheten. 1700-talet är det viktigaste skedet, inte minst därför att det efterblivna landet i norr så snabbt kom i kapp vad som redan vuxit fram ute i Europa. 1766 är ett centralt årtal, knutet som det är till världens första grundlag till skydd för tryckfriheten.

Ändå blev den ohämmade tryckfriheten i första omgången en kortlivad historia. Redan med Gustaf III:s statsvälvning 1772 började inskränkningarna. En lysande litterär kraftutveckling fick därmed komma till stånd utan full frihet. I den periodiska litteraturen, alltid föremål för intensivare bevakning än andra former av litteratur, kan man bäst följa vad som trots repressionen kom till stånd. Och aldrig har den svenska pressen varit så litterär som i denna brydsamma tid. Det kryllar av dikter i *Stockholms Posten* och *Dagligt Allehanda*. Den allmänna lärdomen är att dikt antingen är ofarligare än andra texter eller att dikten har lättare att inrymma ett budskap under textens yta. Litteraturkritiken blev vuxen under just denna tid. Kellgren och Thorild är mästare som det fortfarande finns anledning att skola kritiska gesäller hos. De hade hastigt hunnit i fatt övriga Europa. I Sverige blev villkoren genom litterär blomning under restriktion speciella och upplysande. Litteraturkritiken tog del i utvecklandet av den diskursiva diskursen.

Den avlösande romantiske kritikern sysslade, har det sagts, mest med att rättfärdiga sin egen dikt. Men i de till synes renodlade litterära fejderna, hos oss framför allt i form av en strid mellan den gamla och den nya skolan, finns en ytterligare utprövning av en kritik som förberedde en vidgad yttrandefrihet. Också i fortsättningen ingick ställningstagandena till litteraturen i en allmännare debatt. Några av exemplen kan överraska. Svenska Akademiens organ *Post- och Inrikes Tidningar* tänktes inte ta ställning till politik, moral och religion, men Carl David af Wirsén gjorde just det i sin litterära opinionsbildning. Det gynnade inte litteraturen på annat sätt än att göra tydligt vad den hade att utmana för att förnya sig. På det sättet kom även denne bakåtsträvare att medverka i utvecklandet av det moderna sättet att slåss i ord.

Också de fortsatta litterära striderna vitaliserade debatten i vidare sfärer. Strindbergsfejden blev från 1910 av särskild betydelse, eftersom den drog nytta av att tidningarna blivit så många. Bengt Lidforss har fortsatt att spela en roll, även för sina motståndare, främst Fredrik Böök. David Sprengel visade på kontinuiteten genom att ställa till med nästa stora strid, Pahlenfejden, vid 1930-talets mitt. Stig Ahlgren, rekryterad för en Lidforss-roll på *Afton-tidningen* 1942, fortsatte sedan sin bana i sepia på *Vecko-Journalen*. Han misströstade på äldre dagar om sina elakheters överlevnad. Men frågan är om inte hans sätt att låta tanken följa de oemotståndliga formuleringarnas snitsel ändå lever kvar i de elakheter som ryms i bloggarnas värld.

Far till alla barnen

Kritikens betydelse styrks också av genrens konstans. Det går fortfarande att läsa Oscar Levertin och Klara Johanson. Deras bedömningar kan ha blivit inaktuella av diverse skäl, men det sätt de argumenterar på har ändrat sig betydligt mindre än den litteratur som de uttalar sig om och det samhälle de uppträder i. Oföränderligheten är på gott och ont.

Kritikens historiska betydelse blir uppenbar eftersom den är samtida med sitt objekt och därmed på ett klagörande sätt visar att nästan all litteratur måste läsas historiskt. Tidlös litteratur hör tyvärr mest hemma i våra drömmar.

Många av dem som inte specifikt sysslar med kritik använder med påfallande välbehag kritiken som ett bevis för samtidens dum-

het. Och visst finns det goda exempel på denna uselhet. Men man kan alltför lätt slå sig till riddare genom att uppträda på en senare generations ståndpunkt.

Litteraturkritikens betydelse styrks även av att den är far till alla barnen. Kritikens subgenrer är så många. Den grundläggande likheten ger underlag för meningsfulla jämförelser som i sin tur låter oss urskilja de speciella särdragen.

Teatern fick också tidiga bedömare. Teaterkritiken är nog den vanskeligaste av subgenrerna, liksom den känsligaste. Objektet är flyktigt som en hägring och de som ska bedömas andas samma luft som bedömarna. Det är ingen tillfällighet att man ställt till med scener just i scenens närhet. Bengt Jahnsons kritik är ihågkommen för att den ledde till att han fick på käften av Ingmar Bergman.

Bildkonstens hantering i kritiken visar sina olikheter redan i språket. Den är i underläge jämfört med litteraturkritiken genom att inte kunna citera i ord.

Musiken är den konst som gynnats mest av den moderna tekniken. Det har samtidigt inneburit att de musikaliska konstverken förflyttats på ett också principiellt viktigt sätt på spelplanen, från att ha varit det mest engångiga till att bli det mest repriserade av verk. Under denna avgörande utveckling har kritiken både kommit och gått. Den som laddar ner frågor inte heller kritikern om lov.

Filmen hade från början de mest konsumentinriktade av kritiker. Kvinnorna eller de yngsta på redaktionen fick ta hand om den, långt innan auteurerna var påtänkta och biograferna riskerade nedläggning. När betygsättningen blev ifrågasatt i skolan levde den ohotad vidare i filmbedömningen. Men filmkritikerna löpte knappast någon annan risk än att bli lästa i högre grad än sina finare kolleger på litteraturens område.

Hur ofta som kritiken än dödförklarats har det visat sig att den tagits till för bedömning av ständigt nya former, ända fram till dataspel och appar.

Tre traditioner

Kritiken fyller alltså ett grundläggande mänskligt behov. Så snart vi iakttar har vi ett behov av att värdera. Inte ens vädret beskriver vi i faktiska termer – helmulet, vind från nordost – utan med humöret i svängning: vilket hopplöst väder!

Texter kan placeras i endera av tre traditioner. Den första vill tala om hur det är och samlar realister, fotografer och andra mime-tiker. Den andra yttrar sig om det som inte är och öppnar sig för sagoberättare, utopiker, dystopiker och andra fantaster. Men den tredje envisas med hur det borde vara och ger utrymme åt världsförbättrare, ideologer och kritiker. De borde själva bli bättre med åren.

Att värderingarna har sin plats behöver man inte misströsta om. Frågan är i vilka former de fortsättningsvis ska finnas. Då är vi framme i vår egen tid och frestas spana mot framtiden. Även den som inte varit med lika länge som jag kan vittna om en fantastisk utveckling.

Bokmarknaden har genomgått en dramatisk utveckling i vår egen tid. Hittills har den knappast lett till någon misstro mot boken som sådan. Men den allt bättre spridda boken har blivit en annan och är inte alltid papper med tryck på.

Boken är en vara, men inte vilken vara som helst. Trots att man talat om den sista boken, blir böckerna i själva verket allt flera. Det borde då också vara så att behovet av hjälpmedel för att hantera böckerna blir allt större.

Kritikern borde snarare ha en större plats än förut. Det får han och hon inte. De har att motivera sin existens i skilda världar. De måste på en gång skaffa sig plats och utrymme i tidningarna samtidigt som de är inne i böckernas värld. Litteraturen och den periodiska delen av denna litteratur måste samspela på ett sådant sätt att det finns utrymme för dem.

Under en period hade tidningarna kommit därhän att de kunde täcka åtminstone den svenska utgivningen. Det ligger en bra bit bort. Numera är urvalet av de böcker som ska bli föremål för recension underkastat tillfälligheter eller policy – men sällan prövning. Det sker ett första avgörande steg i selektionen som inte görs till föremål för argument i form av recension. *Svenska Dagbladet* antydde det positiva urvalet när man härom året annonserade: ”Den man älskar recenserar man.”

De gyllene pennorna

Dagspressen var länge en nästan osannolik framgångshistoria där nästan alla faktorer var i tillväxt. Litteraturkritiken kunde länge må

ganska väl av förnyelsen trots att den var en exponent för det gamla med sin dragning åt långa utredande artiklar.

Dagspressen tog över en funktion som tidskrifterna möjligen hade kunnat svara för. Kulturell opinionsbildning kom därmed att hamna sida vid sida med den politiska – det kunde rentav ses som en fullföljning av de kritiska pionjärerens insats i åsiktsskapandet. I tidningen hade recensionerna liksom ledarna många icke-läsare. Det blev en utmaning att locka också lokalnyheternas, nöjenas och andra mer hemsökta sidors läsare. Det blev en lockelse för tidningsekonomer att spara på litteraturutrymmet.

Bland de många avisorna var det bara några få riksspridda organ som länge kom i fråga eller åtminstone uppmärksammades. De gav under lång tid underlag för ett antal osannolikt uthålliga flitmyror: Fredrik Böök, John Landquist, Anders Österling, Sten Selander, Olof Lagercrantz, Erik Hjalmar Linder, Artur Lundkvist. Ännu märkligare och kanske lite särskilt svenskt var det att också kvällstidningarna satsade på kvalificerad litteraturbevakning. Ivar Harrie, Karl Vennberg, Bo Strömstedt, Henrik Sjögren och Per Svensson kan nämnas.

Numera är dagstidningarna inte längre så många. På kultursidan slog det värre, eftersom tidningsdöden slog hårdast mot de storstadstidningar där litteraturkritiken framför allt hörde hemma. Man bör minnas *Vårt Land*, *Aftontidningen* (1909-20), *Aftontidningen* (1942-56), *Stockholms Dagblad*, *Nya Dagligt Allehanda*, *Svenska Morgonbladet*, *Ny Tid*, *Stockholms-Tidningen*, *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, *Arbetet*. Alla var de var viktiga recensionsorgan. Alla är de borta.

Men tidningarna utanför de största städerna har delvis kompenenserat genom att bygga ut sina kultursidor. Organ som *Helsingborgs Dagblad*, *Nya Kristianstadsbladet*, *Smålandsposten*, *Borås Tidning*, *Jönköpings-Posten*, *Östgöta Correspondenten*, *Norrköpings Tidningar*, *Nerikes Allehanda*, *Upsala Nya Tidning*, *Dala-Demokraten*, *Sundsvalls Tidning*, *Västerbottens-Kuriren*, *Norrländska Socialdemokraten* – ja, de är väl värda att räkna upp och den enda risk man löper är man tappar bort någon i raden. De uppmärksammas ännu inte efter förtjänst, men nätet har betytt ytterligare en del för att få dem med i samtalet om böcker.

Tidningarna har blivit färre också genom att upplagorna numera är i fallande. I tjugo år, mellan 1970 och 1990, var dagspressupplagan på ett *all time high* runt fem miljoner exemplar per utgiv-

ningstillfälle för att därefter trendmässigt sjunka. Tappet fram till nu är runt en femtedel.

Läsningen har knappast minskat lika mycket som den samlade upplagan. Däremot har viljan att betala för läsningen minskat och minskat mer hos ungdomen än hos oss äldre. Det beror främst på etermediernas fortsatta expansion i det offentliga rummet – och för allt i världen också i det privata. Nätet erbjuder mängder av fria nyttigheter och nöjen. Allt är inte nattsvart i den världen heller. Om nu gratistidningarna inte har mycket att ge av den fördjupade informationen om böcker, så kan det ju konstateras att nätsysselsättningen också till en del är tidningsläsning.

Låt oss mot denna historiska bakgrundsteckning skissa på vad som är på väg att hända. Recensionstäckningen är lägre än när den var som störst under en guldålder som jag vill förlägga till perioden 1920–60. Det har flera skäl. Antalet böcker har blivit långt flera. Antalet tidningar och särskilt de tidningar som räknas i den speciella litteraturdebatten har blivit färre. Antalet böcker som tilldrar sig ringa eller ingen uppmärksamhet från kritikernas sida har blivit större. Koncentrationen till centrala diktare har blivit större. Det förklaras till en del av en publicistisk polarisering där man antingen skriver långt eller mycket kort eller inte alls.

Utblicken mot utländsk litteratur och särskilt mot utländsk litteratur som ännu inte översatts har blivit mycket sämre. Här finns en stolt svensk tradition med namn som Wirsén, Österling och Lundkvist. De ägnade en stor del av sin kritiska verksamhet åt att uppmärksamma engelsk, tysk, fransk, italiensk och spansk litteratur. Deras insats på detta område kom i sin tur att spela en viktig roll för det särskilda uppdrag att dela ut Nobelpriset i litteratur som Svenska Akademien hanterat i drygt ett sekel. Deras sätt att kombinera sin offentliga opinionsbildning i tidningarna med den sekreta i Akademien och dess Nobelkommitté var inte oproblematiskt, men den medverkade till att den svenska publiken blev bättre informerad om utländska diktare än den i andra länder. De svenska tidningarna kunde under en viktig period bistå de akademiska prisutdelarna med sin sakkunskap, och litteraturkritiken fick på det sättet en indirekt betydelse som gick utöver den direkta att informera tidnings- och bokläsare.

Få kvinnor, hög medelålder

Litteraturkritikerna har inte samma position som tidigare. Smakdomarnas tid är förbi. Ännu när Tomas Forser gav oss den senaste översikten över den svenska litteraturkritiken i *Kritik av kritiken* (2002) försåg han oss med en tolv-i-topp-lista över 1900-talets främsta kritiker – och betecknande nog var det den listan som tilldrog sig störst uppmärksamhet. Den upptog i tur och ordning Fredrik Böök, Bengt Holmqvist, Olof Lagercrantz, Karl Vennberg, Knut Jaensson, Anders Österling, Erik Hjalmar Linder, Klara Johanson, Birger Bäckström, Erik Lindegren, Stig Ahlgren och Madeleine Gustafsson. Två av de tolv är alltså kvinnor, och medelåldern i kretsen låg redan 2002 strax över hundra år.

Diskussionen om vilka som ska tas med kan fortsätta. Däremot är det knappast aktuellt att göra någon motsvarande lista i dagsläget. Smakdomarna kunde i sin upphöjdhet ha många olater, inkluderande också den att de menade sig ha koll på all aktuell litteratur. Med förtjänster och fel blev de ändå förtrogna för tidningens läsare som därmed också kunde ställa in sin egen värderingskompass efter dem. Visst händer det att en del önskar sig tillbaka till denna tid och dess villkor. I den senaste stora kritikermonografien, *Klädd i sitt språk* (2010), gick Stina Otterberg påfallande långt för att återställa Olof Lagercrantz i hans forna och subjektiva glans.

Bedömarna har på åtskilligt gott blivit så många flera. När det ledande recensionsorganet *Svenska Dagbladet* inför julen 2011 på övligt sätt lät sin litteraturtribunal peka ut årets böcker, mönstrade man inte mindre än 35 bedömare (11 december 2011). Därtill lades i ett följande nummer ytterligare ett halvdussin som tog ställning till barn- och ungdomslitteratur. Att många röster hörs har flera fördelar. Men det är samtidigt ett uttryck för att verksamhetens villkor inte annat än undantagsvis ger underlag för heltidskritiker. Möjligheterna att i kören hitta en personlig vägledare i valet av böcker och åsikter om böcker är mindre än förr. Specialiseringen kan vara av godo, men inte oavvänt så. Den som regelbundet används för att ta ställning till biografier, trädgårdsböcker eller deckare riskerar att bli sitt specialområdes fånge – med det underförstådda bimotoivet att värna själva området.

Hot och löften

Litteraturkritiken har varit dagstidningarnas sak, i Sverige i högre grad så än i många andra länder. Därför påverkas verksamheten naturligtvis av förskjutningarna i uppsättningen av olika massmedier. Med sjunkande upplaga och mindre format förändras dagstidningarnas ställning. Tillsammans med tv och radio hör de fortfarande till de största om man ser till hur många som dagligen tar dem i bruk. Om man däremot ser till den tid som avsätts, hamnar de i den andra ändan av skalan. Av den fjärdedel av våra liv som vi avsätter för olika medier, får pressen bara en daglig halvtimme. Och långt ifrån alla använder sin halvtimme för att läsa om de böcker som erbjuds för fortsatt läsning. Tidningsläsningen är förvisso fortsättningsvis central, men tidningarnas andel av den massmediala kakan minskar. I jakten på unga läsare är det en avgjord risk att man väljer bort tyngre stoff i form av opinionsbildning och fördjupande journalistik, trots att det är tidningarnas bästa gren och en gren som inte idkas av andra med samma regelbundenhet.

Text läggs vid text. Kritikern kan citera ur det verk som hon eller han bedömer, men nästan alltid måste han konstatera att hennes eller hans text måste vara så mycket kortare än den bok hon eller han skriver om. Proportionerna tenderar att förskjutas: böcker blir tjockare och recensionerna av dem blir tunnare. Utan att det alltid sätts på pränt finns det också ett krav på recensenten att hon eller han ska vara tydlig. Tyck till! Bestäm dig! Läsarna vill få mästerverk eller ännu hellre fiaskon utpekade för sig!

Kritiker har haft att förhålla sig till den utvecklingen. Kritikerns läsare lär sig att förhålla sig till de bedömare som de lär känna. En sort säger strax vad de tycker, medan en annan sort vänjer sina läsare med att vänta till artikelns sista mening för det avgörande beskedet.

Den journalistiska omgivningen har också i övrigt påverkat hanteringen av recensionen. Flera andra kritiska subgenrer bidrog också med föredöme när boken gjordes till en nyhet för dagen. Teater och film ville läsarna ha besked om dagen efter premiären. Förstadagsrecensioner av böcker fick dock i svensk press inte något allmänt genomslag förrän efter andra världskriget. De har åtskilligt för sig. Bedömare kan inte snegla på varandra, och samma bedömare vet med sig att hans text riskerar att bli liggande om han inte levererar på dagen. Bokförlagen vill gärna ha en samlad uppmärksamhet när varan är aktuell. Alla tycks vara överens – möjligen

med undantag för den som befarar att böckerna blir mer av dagslända än av klassiker. Och så kan man numera notera att de tillkommande kanalerna för distribution av böcker på nytt har bidragit till en uppluckring av förstadagssystemet. Under den hektiska delen av säsongen riskerar dagarna dessutom att inte räcka till för de många uppdykande böckernas hantering i spalterna.

Komprimering kan också ta sig uttryck i betygsättning. Den finns som en självklarhet i filmkritiken som inom sig haft hela skalan från flerskiktad analys till enkla besked om vad som är sevärt. Sektioneringen av tidningarna har likaså spelat in. Litterär opinionsbildning gör numera sällan sällskap med politisk. Det kan vara lockande att i stället sektioneras med nöjena, men det enda som är säkert är att det förstärker kändisfaktorn.

Litteraturkritiken spelar inte lika stor roll som den gjorde under en de stora kritikernas guldålder. Ofta är det andra faktorer som betyder mer för en boks spridning. Recensionerna betyder olika mycket beroende på var i en karriär upphovsmannen är – för debuten och återkomsten med den andra boken kan de vara helt avgörande. Den som lyckas kan själv skapa ett författarvarumärke. Det är äldre än man tror och Olle Hedberg behövde efter hand alls inga bönemän bland kritikerna.

Genren är långt mer avgörande vad gäller vissa former, där den svenska deckarboomen är det brottsligt aktuella exemplet, där kritiken ofta tvingas nöja sig med en intern jämförelse och – naturligtvis – får passa sig för att förstöra spänningen genom att avslöja vem som gjorde det.

Priserna har hastigt etablerat sig som en framgångsfaktor. Den som får pris får inte alltid pris i recensionerna men kan få det i avsättningen. Några få pris kan som Augustpriset och Borås Tidnings debutantpris spela en avgörande roll för en överprövning av kritikens dom.

Kändisfaktorn betyder i många fall långt mer än recensionerna: det extrema exemplet är den osannolika spridningen av Zlatans bok under 2011. Den kunde dessutom bekräfta den dystra uppfattningen att den bok mår bäst ekonomiskt som görs till föremål för uppmärksamhet utanför kultursidorna.

Litteraturkritiken har en direkt betydelse. De tillfrågade läsarna riskerar att underskatta den. De hänvisar ofta till andra vänners rekommendationer, till eget intresse för en viss sorts litteratur, till en passion för en författare. Även för sådana faktorer har kritiken en indirekt betydelse. Citat eller andemening i recensionerna spelar

med i den fortsatta hanteringen, antingen det är i de vacklande bokannonserna, i sammanställningar i tidningarna eller på omslagen till senare upplagor eller senare titlar.

Litteraturkritiken i tidningarna har inte ersatts av andra kanaler i den omfattning man kunde väntat sig. Få varor omsätts i samma omfattning genom näthandel som böcker. Litteraturkritiken på nätet har inte utvecklats i alls samma takt.

En del var bättre förr. En del kan bli bättre framöver.

Referenser

- Anderberg, Thomas (2009). *Alla är vi kritiker*. Stockholm: Atlas.
- Burman, Carina (2007). *K.J.: En biografi över Klara Johanson*. Stockholm: Bonnier.
- Christofferson, Birger (1962). *Svenska kritiker och deras metoder*. Stockholm: Norstedt.
- Forser, Tomas (2002). *Kritik av kritiken: 1900-talets svenska litteraturkritik*, Gråbo: Anthropos.
- [Forser, Tomas] (2008). *Kritikens dimensioner: Festskrift till Tomas Forser*, Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Gustafsson, Karl Erik & Per Rydén (2010). *A History of the Press in Sweden*. Göteborg: Nordicom.
- Jansson, Mats (1998). *Kritisk tidsspegel: Studier i 1940-talets svenska litteraturkritik*. Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion.
- Nilsson, Sven (1974). *Kulturmaterialiet i storstadspresen under 1960-talet: En deskriptiv innehållsanalys*. Lund: Litteraturvetenskapliga institutionen.
- Nilsson, Sven (1975). *Det offentliga samtalet: Storstadspresen som medium för kulturinformation och kulturdebatt*. Lund: Liber Läromedel.
- Nordin, Svante (1994). *Fredrik Böök: En levnadsteckning*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Otterberg, Stina (2010). *Klädd i sitt språk: Kritikern Olof Lagercrantz*. Lund: Ellerström.
- Rosengren, Karl Erik (1983). *The Climate of Literature: Sweden's Literary Frame of Reference*. Lund: Studentlitteratur.
- Rydén, Per (2010). *Den framgångsrike förloraren: En värderingsbiografi över Carl David af Wirsén*. Stockholm: Carlsson.
- Rydén, Per (1987) *Domedagar: Den svenska litteraturkritiken efter 1880*. Lund: Avd. för pressforskning, Litteraturvetenskapliga institutionen.
- Rydén, Per (red.) (1997) *Litteraturens ställning*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Sjögren, Henrik (2008). *En kultursidas uppgång och fall: Finkultur och masskultur i Kvällsposten 1950–1971*. Stockholm: Carlsson.
- Storå, Siv (1990). *Lyriker med förbinder: Studier i Olof Lagercrantz tidiga författarskap*. Åbo: Åbo Academy Press.
- Svedjedal, Johan (2009). "Kritiska tankar: Om litteraturkritiken" i Torbjörn Forslid & Anders Ohlsson (red.) *Litteraturens offentligheter*. Lund: Studentlitteratur.
- Yrliid, Rolf (1973). *Litteraturrecensionens anatomi: Dagskritikens utformning och dagskritikernas värdekriterier vid bedömningen av Pär Lagerkvist*. Lund: Gleerup.

Det globala översättningsfältet och den svenska översättningsmarknaden

Förutsättningar för litterära periferiers möte

Yvonne Lindqvist

När man studerar titlarna i de större förlagens kataloger slås man av hur totalt dominerande det engelska språket är för den översatta litteraturen och hur ensidigt utbudet är vad gäller genrer. Allt fler små specialiserade uppstickarförlag har förvisso sett dagens ljus under de senaste åren, men deras aktiviteter utgör snarare undantagen som bekräftar regeln. De spelar dock en allt viktigare roll på det svenska litterära fältet för att motverka det engelska språkets totala hegemoni.

Varför förhåller det sig så? Är det bara kommersiella intressen som styr bokutgivningen i allmänhet och den skönlitterära översättningen i synnerhet eller finns det andra mekanismer och processer som också påverkar vilken litteratur som når oss via översättning? Syftet med den här artikeln är att studera det globala översättningsfältet, den svenska översättningsmarknaden och de specifika förutsättningar som råder för att den ”långväga” litteraturen från en svensk horisont – exemplifierad av den fransk-karibiska litteraturen och specifikt författaren Maryse Condé – ska finna sin väg in i det svenska litterära systemet via översättning.¹

För att spåra den långväga litteraturens ”färd” till vår litterära hemisfär undersöks några av de nationella och internationella konsekurationsprocesser, dvs. litterära erkännanden (t.ex. priser och utnämningar), som förmodligen är avgörande för huruvida sådan litteratur alls kommer att översättas till svenska. Jag arbetar med hypotesen att utomeuropeisk litteratur behöver konsekureras inom andra för Sverige tongivande kulturer, innan svenska förläggare vågar satsa på en svensk översättning – ett fenomen jag kallar

---

¹ Artikeln är en bearbetning av en tidigare publicerad undersökning i den språkvetenskapliga tidskriften *Språk och stil*. Se Yvonne Lindqvist, ”Dubbel konsekration – en förutsättning för svensk översättning av utomeuropeisk litteratur? Maryse Condé som exempel”, *Språk och stil*, nr 21 2011.

dubbel konsekration.² Artikeln inleds med en redogörelse för några tidigare studiers teoretiska ansatser och empiriska data vad gäller ”flödena” av översatt litteratur mellan olika språkgrupper och kulturer i världen.³

Den globala översättningsmarknaden

Undersöker man den globala översättningsmarknaden och delar in den i olika språkgrupper upptäcker man mönster som också till viss del förklarar varför den svenska marknaden ser ut som den gör. Språkgrupperna sammanfaller förstås inte alltid med nationalstater. En del av språkgrupperna, till exempel den engelska, spanska eller franska, omfattar som bekant flera nationer. Syftet med indelningen är att undersöka ”flödena” av översatt litteratur mellan världens olika språkgrupper, eftersom de visar på de maktrelationer som etablerats mellan språkgruppernas litteraturer över tid. Flödena studeras med hjälp av statistik över världens bokpublikationer.

Internationell översättningsstatistik har producerats sedan 1930-talet. Efter andra världskriget åtog sig Unesco att publicera statistiken i sina årsböcker. År 1979 började den datoriseras och finns i dag tillgänglig online som *Index Translationum*.⁴ Men statistiken är inte alltid helt pålitlig, eftersom t.ex. definitioner av vad som är en bok varierar från land till land. Länderna har dessutom

---

² Termen konsekration som genomgående används i artikeln är hämtad från Pierre Bourdieu, *Konstens regler: Det litterära fältets uppkomst och struktur* (Stockholm: Symposion, 2000), s. 326–327. Kulturlivet ses av honom som ett fält där olika produkter och personer tilldelas värde av de redan etablerade agenterna. Att godkänna, uppmärksamma och berömma ett konstverk är att konsekra det. Konsekration betyder med andra ord erkännande. Bl.a. litterära priser – både nationella och internationella – är alltså uttryck för en författares konsekration. Även fältbegreppet kommer från Bourdieus kultursociologi. Se Pierre Bourdieu, *Kultur och kritik* (Göteborg: Daidalos, 1997) och Donald Boadys inledning till *Konstens regler*, s. 9–35. För mer ingående definitioner av Bourdieus terminologi och hur den kan användas för att studera översättningar hänvisar jag till min avhandling, *Översättning som social praktik: Toni Morrison och Harlequinserien Passion på svenska* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 2002), speciellt kap. 4.

³ Den här typen av analyser har bl.a. föreslagits i följande arbeten: Pascale Casanova, *La république mondiale des lettres* (Paris: Éditions du Seuil, 1999) och ”Literature as a World”, *New Left Review*, nr 31 2005; Johan Heilbron, ”Towards a Sociology of Translation: Book Translations as a Cultural World System”, *European Journal of Social Theory*, nr 2 1999, och ”Responding to Globalization: The Development of Booktranslations in France and the Netherlands”, i Anthony Pym, Miriam Shlesinger & Daniel Simeoni, red., *Beyond Descriptive Translation Studies: Investigations in Homage to Gideon Toury* (Amsterdam/Philadelphia: Benjamins Translation Library, 2008); Johan Heilbron & Gisèle Sapiro, ”Traduction: Les échanges littéraires internationaux”, *Actes de la recherche en science sociales*, nr 144 2002.

⁴ Se: <http://www.unesco.org/xtrans/bsform.aspx?lg=0> [tillgänglig 13 januari 2012].

olika policyer beträffande att räkna in offentliga utredningar eller doktorsavhandlingar i statistiken.⁵ Men dessa data är de enda som finns tillgängliga och därför kommer de att användas för att synliggöra strukturella mönster. Om man jämför den tillgängliga internationella statistiken med den mer pålitliga nationella samt med siffror från olika kända fallstudier, kan man ändå med ganska god tillförlitlighet konstruera de dominerande och dominerade positionerna på det globala översättningsfältet.⁶

All tillgänglig statistik visar entydigt att engelskan är världens mest översatta språk. För 30 år sedan var 40 procent av alla böcker som publicerades i världen översättningar från engelska. Procentandelen har sedan dess ökat successivt. På den europeiska kontinenten har engelskan en än mer dominant ställning. Omkring 70 procent av alla översättningar som publiceras där har engelska som originalspråk, s.k. källspråk.⁷ I Sverige var siffran enligt Nationalbibliografin 71 procent år 2007. Räknar man andra språkgruppers betydelse globalt efter engelskan följer ytterligare tre dominerande språkgrupper med ungefär tio procent var av den totala översättningsmarknaden under slutet av 1900-talet och fram till i dag: den franska, den tyska och den ryska. Dessa fyra språkgrupper dominerar alltså globalt, eftersom tre fjärdedelar av alla översättningar i världen har dem som källspråk.

Tabell 1 Fördelningen av källspråk på det globala översättningsfältet under 1990-talet

Engelska	Franska	Tyska	Ryska	Italienska	Spanska
40 %	12 %	11 %	10 %	3 %	3 %
Danska	Svenska	Polska	Tjeckiska	Övriga	
2 %	2 %	2 %	1 %	< 1 %	

Källa: Heilbron, "Towards a Sociology of Translation", s. 433–435.

Flödena inom det internationella översättningssystemet är alltså mycket ojämlika och totalt dominerade av det engelska språket.

⁵ Heilbron, "Towards a Sociology of Translation", s. 433.

⁶ Det här är ett generellt problem som berör all statistik som hänvisas till i artikeln. Också inom den svenska statistiken förekommer olika indelningsgrunder som påverkar resultaten. Det är t.ex. ganska stor skillnad på Nationalbibliografin och Förläggareföreningens statistik, där man endast tar med föreningsanslutna förlag och dessutom utesluter läroböcker och massmarknadslitteratur. Jag har hämtat den uppdaterade statistiken för de senaste fem åren från Nordicom, som baserar sin statistik på Kungl. bibliotekets databas, Libris samt Nationalbibliografin online, se <http://www.kb.se/dokument/Soka/Statistik2010.pdf> och <http://www.nordicom.gu.se> [tillgänglig 13 januari 2012].

⁷ Heilbron, "Towards a Sociology of Translation", s. 433–434.

Sex språkgrupper med vardera 1–3 procent av det totala antalet översatta böcker i världen följer sedan i rangordningen av semi-perifera positioner på det globala översättningsfältet: spanska, italienska, danska, svenska, polska och tjeckiska räknades till dem under 1990-talet. De här semiperifera språkgrupperna kan inte klart och tydligt urskiljas från de perifera. Skillnaden är mindre tydlig än för hypercentrala och centrala språkgrupper. Rangordningen mellan språken i den nedre delen av de 10 mest översatta språken i världen har också förändrats i förhållande till 1990-talet. Danskan har åkt ner till tionde plats. Svenskan har avancerat till sjunde plats och japanska och latin har slagit ut polska och tjeckiska från listan med åttonde respektive nionde plats.

En möjlig definition på perifer språkgrupp på det globala översättningsfältet är gränsen på en procent av den totala översättningsmarknaden. De kinesiska, arabiska och portugisiska språkgrupperna, som representerar ett stort antal talare i världen, men som ändå innehar en perifer position, räknas hit.⁸ Språkgruppens antal talare i världen har alltså inte någon betydelse för dess position på det globala översättningsfältet.⁹ Men deras positioner på världsmarknaden kan naturligtvis förändras. Perifert positionerade språkgrupper kan över tid förbättra sin internationella ranking. Vice versa kan även mer centrala språkgrupper tappa mark. I dag skulle man kunna förvänta sig att ryskans ställning på det globala översättningsfältet försvagats i och med de senare årens politiska händelser med Sovjetunionens sammanfall och östra Europas frigörelse från centralstyrning, men ryskan behåller sin dominerande ställning som fjärde mest översatta språk i världen.¹⁰ Att polskan och tjeckiskans ställning försvagats kan däremot vara en konsekvens av dessa politiska omvälvningar. Detta om något visar att det globala översättningsfältet är en historisk konstruktion, som utvecklas av dessa mer eller mindre genomgripande positionsförändringar över tid. Men förändringarna sker generellt inte över

---

⁸ I Tetz Rookes *Den nya arabiska översättningsrörelsen: Ett svenskt perspektiv* (Svenska institutet i Alexandria, 2002), finns en djupgående beskrivning av översättning till och från arabiska i världen och i Sverige.

⁹ Heilbron, "Towards a Sociology of Translation", s. 434.

¹⁰ Susanna Witt beskriver de komplicerade översättningsrelationer som rådde i Sovjetunionen och som med säkerhet också måste ha påverkat ryskans ställning som översättnings-språk internationellt. Se "Translatio imperi – aspekter på nationalitetsöversättning under Stalintiden", i Elisabeth Bladh & Christina Kullberg, red., *Litteratur i gränzonen: Transnationella litteraturer i översättning ur ett nordiskt perspektiv*, rapport nr 2010:12, Högskolan Dalarna.

en natt. De är långsamma processer som kräver minst en generationsväxling.

Översättning till och från svenska

Det globala översättningsfältets maktpositioner får också tydliga avtryck inom den svenska kulturen. De mest översatta språken i Sverige under det senaste decenniet är, förutom engelska, norska och danska, i fallande ordning just tyska och franska. Rangordningen i tabell 2 nedan visar närområdets stora betydelse för översättningsflödena i periferin. Rangordningen har fastställts rent kvantitativt för perioden.

Tabell 2 De tio mest översatta språken till svenska alla litteraturkategorier under perioden 2001–2010

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Totalt
Engelska	1978	1821	1859	2095	2339	2141	2169	2490	1897	1889	20678
Norska	127	122	152	190	162	130	149	179	130	157	1498
Danska	93	111	90	140	130	133	151	161	141	136	1286
Tyska	88	116	86	116	104	109	118	175	130	113	1155
Franska	76	100	104	127	138	125	96	151	124	115	1156
Japanska	0	0	27	37	72	134	97	131	77	31	606
Finska	27	20	27	34	35	30	32	23	23	25	276
Nederlän.	33	36	23	26	22	26	21	36	27	32	282
Italienska	20	12	17	26	30	22	34	30	21	26	238
Spanska	28	22	15	20	24	27	15	26	23	27	227

Källa: Nationalbibliografen.

Norden kan alltså beskrivas som ett regionalt subfält med norska och danska som de viktigaste regionala källspråken för den svenska kulturen. Att norska kommer före danska beror alltså på det sammanslagna värdet över tid i tabellen. Dessutom hamnar finskan på sjunde plats.

En stark nykomling i svenska översättningssammanhang vad gäller källspråk är japanskan som tar sig in på sjätte plats. Inom den översatta japanska litteraturen dominerar barn- och ungdomslitteraturen. Utgivningssiffrorna speglar serieformen mangas nya

popularitet.¹¹ År 2006, som hittills är en toppnotering för japanska översättningar i Sverige räknat på antal utgivna översättningar, gavs det ut 134 översättningar. Av dem var 129 barn- och ungdomslitteratur, 3 skönlitteratur och 2 facklitteratur. Som jämförelse kan nämnas att det före år 2000 endast gavs ut ett enda verk inom genren manga. Intressant i detta sammanhang är att japanskan slår ut ryskan från den svenska tio-i-topp-listan över mest betydelsefulla källspråk för översättning.¹² I linje med hypotesen om den dubbla konsekrationens nödvändighet för litterära periferiers möten i översättning, skulle det vara intressant att undersöka konsekurationsprocesserna också för den här typen av litteratur.

Dessutom är det så att hälften av alla översättningar från svenska mellan åren 1979–2006 gick till något av de nordiska grannspråken.¹³ Att det relativt sett ”mindre” svenska språket kan hävda sig på det globala översättningsfältet kan alltså delvis förklaras av dess centrala position i Norden.¹⁴ Om man gör en jämförelse med det nederländska språket och litteraturen – också ett relativt ”litet” språk – omges det istället av mer dominerande språk och litteraturer och tar inte del i något regionalt subfält. Följaktligen kan inte nederländskan och dess litteratur hävda sig på det globala översättningsfältet.¹⁵

---

¹¹ Anna Gunder har kartlagt utgivningen av japansk översatt skönlitteratur i Sverige under åren 1950–2009. Ungefär hälften av alla japanska skönlitterära verk som översattes under perioden hade japanska som källspråk. Den andra hälften översattes till svenska via ett tredje språk, oftast engelska. Se ”Japanskt på svenska ur Nobelprisperspektiv: Om Nobelpriset i litteratur och utgivningen av japansk skönlitteratur i svensk översättning”, i Bladh & Kullberg, red., *Litteratur i gränsszonen*, s. 77.

¹² Ryska ligger på plats nummer 11 i tabell 2 med totalt 212 översättningar under perioden.

¹³ Martin Ringmar, ”När periferierna möts – 100 år av finsk-isländska litterära kontakter”, i Heidi Grönstrand & Ulrika Gustavsson, red., *Gränser i nordisk litteratur*, vol. II (Åbo: Åbo Akademi, 2008), s. 746.

¹⁴ Casanova belyser i *La république mondiale des lettres* och ”Literature as a World” inte närområdets betydelse för översättningsflödena i periferin. En annan hypotes värd att undersöka är att Sverige skulle kunna spela en konsekurerande roll i det regionala nordiska subfältet för introduktionen av utomeuropeisk litteratur. Elisabeth Bladh har i ”Skönlitteratur från det fransktalande Karibien i översättning”, i Bladh & Kullberg, red., *Litteratur i gränsszonen*, visat att det för närvarande inte går att påvisa någon sådan roll för Sverige i Norden beträffande franskkaribisk skönlitteratur, men det hindrar inte att sådana relationer kan skapas i framtiden. Maryse Condés stora framgångar i Sverige kan mycket väl spilla över till de andra nordiska länderna inom en snar framtid.

¹⁵ En mer ingående redogörelse för den nederländska kulturens och litteraturens utveckling angående översättningar finns i Heilbron, ”Responding to Globalization”.

Översättning i centrum och periferi

Det globala översättningsfältets hierarkier är också avgörande för hur mycket som översätts inom olika kulturer. Ju mer centralt ett språk är, desto lägre är andelen översättningar till det centrala språket. De mest centrala språken tenderar att ha den lägsta andelen översättningar i sin totala bokproduktion. I Storbritannien och USA är mindre än 5 procent av den totala bokproduktionen översättningar. Detta förhållande har inte ändrats sedan 1945. Frankrike och Tyskland har en procentandel på 10–12, Italien och Spanien 12–20 procent och länder som Sverige och Nederländerna 25 procent eller mer. I Slovenien ligger andelen på 36 procent och i Grekland på 40 procent.¹⁶ De här förvisso ofullständiga och ungefärliga siffrorna visar ändå tydligt den inverterade relationen mellan en central position och en låg andel översättningar i den nationella bokproduktionen.¹⁷

Man kan dock kritisera den forskning som drar för entydiga slutsatser från procentuella jämförelser av översatt litteratur inom olika kulturer. Är till exempel den amerikanska litteraturen verkligen så sluten som siffrorna antyder, när det gäller översättningar från andra språk? Fler variabler måste inkluderas i analysen för att man ska kunna ge en rättvis beskrivning av kulturen ifråga.¹⁸ Inom den amerikanska litteraturen förekommer t.ex. en ansenlig publicering av böcker på främmande språk. Och inom den globala engelskspråkiga litteraturen ryms repertoarutvecklande varieteter och erfarenheter, som andra ”mindre” litteraturer behöver importera via översättning.

Diskussionen om den svenska kulturens och litteraturens öppenhet kan också nyanseras. Förvisso är Sverige ett land som översätter förhållandevis mycket litteratur i jämförelse med andra länder på det globala översättningsfältet. Men inom de olika typerna av litteratur som bygger upp det svenska litterära systemet – facklitteratur, skönlitteratur och barn- och ungdomslitteratur –

---

¹⁶ Se Heilbron, "Towards a Sociology of Translation", s. 439, och Nike Pokorn, *The Role of Translation in the Development of Slovene Language and Literature* (Ljubljana: Ljubljana University, 2007), s. 21.

¹⁷ Liknande siffror finns i Lawrence Venuti, *The Translator's Invisibility: A History of Translation* (London & New York: Routledge, 1995), s. 12–17.

¹⁸ För en kritik av giltigheten i statistiska undersökningar av procentandelen översättningar i den totala bokproduktionens för att avgöra kulturernas öppenhet, se Anthony Pym, "Two principles, one probable paradox and a humble suggestion, all concerning percentages of translation and non-translation into various languages, particularly English" (1999), <http://www.tinet.cat/~apym/on-line/translation/rates.html> [tillgänglig 17 januari 2011].

råder ganska skilda förhållanden. Räknar man enbart skönlitteraturen och undersöker fördelningen mellan originalproduktion och översättningar uppgår procentsatserna till 35 för andelen översättningar under 2010.¹⁹ För sakprosans del uppgår den till ungefär 10 procent och för barn- och ungdomslitteraturen ligger procentsatsen på 45 enligt Nationalbibliografien.²⁰

Konsekrations- och ackumulationsöversättning

En konsekvens av att beskriva flödena av litteratur mellan språkgrupper och kulturer på en global nivå är att två övergripande typer av översättningsverksamhet utkristalliserar sig, så kallad *konsekrationsöversättning* och *ackumulationsöversättning*.

Figur 1 Olika typer av översättningsrelationer mellan globala språk- och litteraturfält

Konsekrationsöversättning	Ackumulationsöversättning
A) Dominerad → dominerande	C) Dominerande → dominerad
B) Dominerande → dominerande	D) Dominerad → dominerad*
D * Dominerad → dominerande → dominerad	

Källa: Casanova, "Consécration et accumulation de capital littéraire", s. 9-10.

De dominerande litteraturerna och språken bygger sin position på deras historiskt höga tillgång till litterärt kapital och grad av relativ självständighet visavi andra nationella litteraturer och språk. Med hög tillgång till litterärt kapital menas bland annat att kulturen i fråga har en mycket väl utvecklad litterär institution och en litterär repertoar, som i sin kärna inte behöver översätta texter för att utveckla sig. När en text ändå översätts inom en sådan kultur anses den som speciellt värdefull av de dominerade kulturerna. Att texten blir översatt blir då ett kvitto på hög litterär kvalitet. I Bourdieus termer är den här processen ett sätt för en text att bli konsekrerad, det vill säga bedömd som värdig av den litterära institutionens agenter. Den översättningsverksamhet som förekommer inom ett sådant litterärt fält kan vi kalla *konsekrationsöversättning*.

¹⁹ Inför man också det svärdefinierade kriteriet kvalitetslitteratur inom skönlitteraturen blir förmodligen det engelska språkets dominans inte lika överväldigande.

²⁰ Se <http://www.kb.se/dokument/Soka/Statistik2010.pdf> [tillgänglig 14 januari 2012].

Ett typexempel på konsekurationsöversättning är när svenska kriminalromaner översätts till engelska för att lanseras på den brittiska och amerikanska marknaden, dvs. fall A) i figur 1. De svenska kriminalromanerna vinner då i prestige och blir följaktligen mer intressanta för andra dominerande kulturer, exempelvis den franska. En annan typ av konsekurationsöversättning är att den franska litterära institutionens Goncourtprisvinnare med allra största sannolikhet kommer att översättas till spanska – två språk och kulturer med likartad global prestige och kulturell öppenhet för översättningar, fall B) i figuren. Att den spanska Nadalprisvinnaren också översätts till franska är ett annat exempel på samma typ av översättningsrelation.²¹

De dominerade litteraturernas positioner globalt beror å andra sidan på brist på litterärt kapital och relativ självständighet. Därför kan sådana kulturers översättningsverksamhet kallas *ackumulationsöversättning*. Det typiska fallet av ackumulationsöversättning är fall C), när en dominerad kultur översätter texter från en dominerande kultur och ett dominerande språk. Översättning är då ett medel för att utveckla den inhemska litterära repertoaren, att ackumulera litterärt kapital för att ännu en gång tala med Bourdieu. Så är fallen med de skandinaviska ländernas översättning i förhållande till engelskan och de brittiska och amerikanska litterära institutionerna.²² Fall D) i figuren visar relationen när översättning sker mellan två dominerade kulturer och språk via ett eller flera dominerande centra. Det är den relationen som nedan undersöks och problematiseras i artikeln.

De ojämlika relationerna mellan språkliga och litterära fält i världen gör alltså att en texts litterära värde på världsmarknaden delvis beror på vilket språk texten är författad på. Detta kan få som konsekvens att författare som skriver på ett dominerat språk har svårare än författare som skriver på dominerande språk att bli erkända internationellt. För en ”dominerad” författare är översättning till ett dominerande språk förmodligen en förutsättning för att bli konsekurerad som värdig deltagare i världslitteraturen.

---

²¹ Det franska och det spanska priset har likvärdig prestige som det svenska Augustpriset.

²² Casanova talar i ”Consécration et accumulation de capital littéraire” om dominerande och dominerade språk istället för centrum-/periferirelationer mellan språk, vilket enligt henne bättre beskriver relationernas styrkeförhållanden. Casanovas analyser bygger på Bourdieus fältbegrepp i transnationell tappning, medan Heilbrons och Sapiros analyser är mer förankrade i polysystemteorins dynamiska funktionalism. Jfr Itamar Even-Zohar, *Polysystem Studies: Poetics Today* (Tel Aviv: Duke University Press, 1990) och Gideon Toury, *Descriptive Translation Studies and Beyond* (Amsterdam & Philadelphia: Benjamin, 1995).

Översättning mellan periferierna via centrum

När man studerar det globala översättningsfältet blir det tydligt att översättning inte bara oftare sker från centrala språk än från perifera, utan också att kommunikationen mellan perifera språk ofta sker via ett centrum. Vad som översätts från ett perifert språk till ett annat är beroende av vad som översätts från det perifera språket i fråga till de centrala dominerade språken. Ju mer centralt ett språk är, desto mer fungerar det som en mellanhand eller som ett förmedlande språk för de mer perifera språken på det globala fältet. För att periferierna ska kunna mötas i översättning behövs alltså minst ett förmedlande centrum.

Enligt Casanova förekommer flera olika dominerande centra på det globala översättningsfältet.²³ De forna kolonialmakternas centrala metropoler utgör olika centra för olika språkgrupper, exempelvis Paris, London och Madrid. I den här artikeln är Paris, London och New York speciellt relevanta. Paris är centret för det franska språkets och litteraturens konsekrationprocesser. London och New York är centra för det engelska och amerikanska språkens. Och den brittiska/amerikanska kulturen utövar ett odisputabelt inflytande på den svenska – ett inflytande som varit påtagligt sedan tidigt 50-tal. Hypotesen som jag arbetar utifrån i den här artikeln är att en förutsättning för att utomeuropeisk litteratur ska finna sin väg till den svenska litterära marknaden är att just denna typ av skönlitteratur – där de kulturella avstånden är stora rent geografiskt och där källkulturen i fråga likväl som den svenska målkulturen innehar en dominerad position på det globala översättningsfältet – behöver en dubbel konsekration på de litterära fälten för att verket ska komma i fråga för svensk översättning.

Figur 2 belyser hypotesen. Den är en modell över den förmodat nödvändiga dubbla konsekrationen av Maryse Condé i den franska och brittisk/amerikanska litteraturen som föregår översättningen till svenska.

Figur 2 Den dubbla konsekrationen av Maryse Condé

²³ Casanova, "Consécration et accumulation de capital littéraire", s. 8.

När en bok översätts till ett centralt och dominerande språk av ett högprestigeförlag, uppmärksammas också boken av andra förläggare i andra delar av världen. Att en amerikansk eller brittisk högprestigeförläggare publicerar en författare från ett mer perifert språk är ett av de bästa försäljningsargument som ursprungsförlaget har för att sälja översättningsrättigheter till andra förläggare på den internationella marknaden. Det relativt nyvunna internationella erkännandet för den svenska kriminalromanen är ett bra exempel på detta. Stieg Larssons Millennium-triologi har i dagsläget sålts i över 10 miljoner exemplar och översättningsrättigheterna har sålts till över 40 länder.²⁴ Och i den andra riktningen utgör t.ex. översättningen av Maryse Condé till svenska ett annat illustrerande exempel.

Ju mer centralt ett språk är globalt, desto fler litterära genrer översätts också från det språket. De böcker, som översätts från perifera språk, är däremot ofta koncentrerade till några få genrer, exempelvis barnböcker och kriminalromaner för Sveriges räkning.²⁵ Översättningarna från perifera språk saknar den breda repertoar av böcker, som en central position i garanterar. Det här kan vara *en* av förklaringarna till den angloamerikanska och brittiska litteraturens totala dominans vad gäller översättning i Sverige.

Maryse Condé i svensk översättning

Avslutningsvis är det intressant att testa hypotesen om den dubbla konsekrationens nödvändighet för att översättning från en dominerad perifer språkgrupp och kultur till en annan ska komma till stånd. Förmodligen är det så att ju mer perifer källkulturen i förhållande till målkulturen ter sig, desto högre grad av konsekration krävs på det globala översättningsfältet för att ett förlag inom målkulturen ska våga satsa på översättningen i fråga. I fallet med Maryse Condés romaner i svensk översättning är troligen en dubbel konsekration i två dominerande kulturer nödvändig, dvs. i

---

²⁴ Erica Trejs, "Litteraturens ansikte", *Svenska dagbladet*, 11 september 2009.

²⁵ Angående kriminalromaner översatta från och till svenska, jfr Yvonne Lindqvist, "Att manipulera matrisen: En jämförelse mellan den svenska, engelska och franska översättningen av den spanska romanen *La caverna de las ideas* av Carlos Somoza", *Språk och stil*, nr 18 2008. Astrid Lindgren förekommer som namn nummer 19 på *Index Translationums* 50-i-topp-lista över mest översatta författare i världen. Se: <http://databases.unesco.org/xtrans/stat/xTransStat.a?VL1=A&top=50&lg=0> [tillgänglig 13 januari 2012].

de franska och brittiska/amerikanska kulturerna. Det här resonemanget stöds av flera variabler.

Tre av Maryse Condés fyra romaner som översatts till svenska har nämligen först översatts till engelska. *Traversée de la mangrove* publicerades 1989 i Frankrike, *Crossing the Mangrove* 1995 i USA och *Färden genom mangroven* 2007 i Sverige. *Ségou* del 1 kom ut i Frankrike 1984 och del 2 år 1985. I USA gavs del 1 ut år 1987 under titeln *Segu* och del 2 *The Children of Segu* år 1989. I Sverige har bara del 1 översatts men den har givits ut två gånger, 1989 och 2007, med titlarna *Segu, murar av lera* och *Segu: en afrikansk släktkrönika*.²⁶ Den tredje romanen som finns tillgänglig i svensk översättning *Desirada* gavs ut i Frankrike 1997, i USA år 2000 och i Sverige år 2009. Tidsvariabeln tycks alltså bekräfta rimligheten i hypotesen om nödvändigheten av dubbel konsekration för att den här typen av litteratur ska nå den svenska kulturen. Den senaste av Condés romaner som översatts till svenska i november 2011 är *Tills vattnet stiger. En attendant la montée des eaux* gavs ut på JC Lattés 2010. Romanen finns ännu inte i engelsk översättning, vilket kan tyda på att Condé nu kan anses etablerad på det svenska litterära fältet.

Man kan också spåra Maryse Condés konsekration både inom den franska och den amerikanska litterära institutionen, dels via antalet utgivna och översatta titlar, förlagens och översättarnas prestige, dels via hennes talrika litterära priser och utnämningar. Titlarna är många och förutom 17 romaner har hon också författat ett flertal novellsamlingar, dramatiska verk och essäer.²⁷ Romanerna är utgivna på välrenommerade förlag, t.ex. Mercure de France, Gallimard, Random House och Penguin, samt översatta av synnerligen välrenommerade översättare: Barbara Bray, Linda Coverdale och Richard Philcox.²⁸ I Sverige ges Condé ut av Leopard förlag och Helena Böhme har översatt tre av de hittills fyra publicerade romanerna.

Condés konsekration inom den franska kulturen påbörjas under 1980-talet och befästs under första decenniet av 2000-talet. En tidig utmärkelse av många inom den franska kulturen var att hon år 1988

---

²⁶ Romanen *Ségou* översattes 1989 av Svante Hansson och gavs då ut på Hammarström & Åberg förlag. Enligt Svante Hansson hade förlaget fått anslag från SIDA för att översätta romanen. Den översättningen återutgavs av Leopard förlag år 2007.

²⁷ En förteckning över Condés publicerade verk finns i Lindqvist, "Dubbel konsekration", s.155.

²⁸ Översättarnas verk, priser och utnämningar diskuteras i Lindqvist, "Dubbel konsekration", s.158–159.

utsågs till den Franska Akademiens litterära pristagare i Prix de l'Académie Française. En senare utmärkelse är att hon år 2001 tilldelades det prestigefulla Commandeur de l'Ordre des Arts et des Lettres, som är den franska statens förnämsta utmärkelse till kulturskapare. I Storbritannien och USA skedde Condés konsekration under 1990-talet och den fortgår än i dag. År 1993 blev hon den första kvinnan att utses till det högt renommerade amerikanska Puterbaugh-priset för sin samlade författargärning och 1999 fick hon motta Marguerite Yourcenar-priset, för franskspråkiga författare som lever i USA.²⁹ Utan tvekan kan Maryse Condé sägas vara en värdig deltagare i världslitteraturens kanon och en potentiell framtida Nobelpristagare i litteratur. Condés romaner har dessutom som regel redan utkommit i engelsk pocket innan de översätts till svenska, vilket också visar på den svenska översättningens förmodade nödvändiga dubbla konsekration.

Intressant är att tidsspannet mellan fransk och svensk publicering minskar över tid, från drygt 20 år mellan den första svenska översatta romanen till drygt 10 år för den tredje. För den fjärde romanen förflyter bara ett år. Studien antyder att ju mer etablerad en perifer eller dominerad författare blir inom en annan perifer eller dominerad kultur, desto kortare blir tiden som förflyter mellan originalpublicering och översättning till svenska. Som alltid blir den här typen av publicering en balansgång mellan kulturellt och ekonomiskt kapital på det svenska litterära fältet.³⁰ Det tar lång tid att etablera författarskap inom en kultur och förmodligen tar det ännu längre tid om författaren dessutom härstammar från en perifer kultur med svenska glasögon sett. Kanske utgör den fjärde romanen den magiska gräns när författaren inte längre behöver filtreras genom en annan för mottagarkulturen dominerande kultur. Den dubbla konsekrationen verkar dock vara en positiv kraft för främjandet av publicering av författaren ifråga, åtminstone initialt. Men naturligtvis behövs mer forskning på ett större underlag för att verifiera hypotesen om den dubbla konsekrationens nödvändighet för att det globala översättningsfältets periferier ska kunna mötas.

---

²⁹ En omfattande lista över Condés utnämningar och priser finns i Lindqvist, "Dubbel konsekration", s.157.

³⁰ Jfr Johan Svedjedal, *Författare och förläggare och andra litteratursociologiska studier* (Hedemora: Gidlund, 1994), s.24–31.

Svensk skönlitteratur i världsperspektiv

Johan Svedjedal

Sedan flera år domineras det svenska inslaget på bästsäljarlistorna i Sverige av kriminalfiktio. Många av titlarna översätts och blir framgångar utomlands – ibland så spektakulära att det leder till uttrycket ”det svenska deckarundret”. Mest omtalad är Stieg Larsson, vars Millennium-serie når rekordnoteringar runtom i världen. Men jämte honom finns också en rad andra kriminalförfattare med bred internationell spridning.

Det massiva genomslaget för denna form av underhållningslitteratur (gärna med samhällskritiska förtecken) ses ofta som en nyhet i svenska medier. Nyhetsvärderingen har goda skäl – förmodligen har svensk skönlitteratur aldrig haft ett så brett genomslag runtom i världen. Samtidigt ska nyhetsvärdet inte överdrivas, för bakom de senaste årens internationella segertåg för svenska författare ligger decennier och sekler av breda internationella framgångar för svenska författare. Esaias Tegnér's *Frithiofs Saga* (1825) var en gång en succé i åtskilliga länder, Fredrika Bremer nådde litterärt världsrjykte, liksom senare August Strindberg och Selma Lagerlöf. Under 1900-talet gjorde svensk barn- och ungdomslitteratur succé världen runt (med Astrid Lindgren i spetsen), och den internationella deckarvågen från Sverige inleddes redan av Maj Sjöwall och Per Wahlöö.

Bokmarknadsforskning är ofta nationellt inriktad, vilket paradoxalt nog kan ge en förvrängd bild av den egna litteraturens betydelse: forskningen fångar den litteratur som översätts in till landet, men kan missa de strömmar som går ut ur landet. Samma paradox går ofta igen i kulturpolitiken, eftersom den som politikområde ofta främst inriktas på mönster och åtgärder inom den egna nationen. Tillsammans innebär detta att frågor om det egna landets litteratur i ett världsperspektiv inte sällan hamnar i bakgrunden i debatten kring litteraturens ställning och villkor. I denna artikel ska jag därför ta upp några frågor om den svenska litteraturens plats i det som brukar kallas ”världslitteraturen”.

Sjalva termen ”världslitteratur” kan täcka en lång rad av innebörder – från den breda betydelsen av summan av all litteratur som

skrivs världen runt, via litteratur som på något sätt innebär kulturmöten (antingen genom att den översätts, eller genom att den tematiserar möten mellan olika kulturer), till den smalare betydelsen av den litteratur som världen runt erkänns som värdefull, kanoniserad och klassisk.¹ I den senare meningen gäller det den litteratur som har sållats ut till vad David Damrosch har kallat en "hyperkanon", litteraturens internationella elitskikt.²

För svenskt vidkommande är det särskilt intressant att notera att det litterära Nobelpriset anses vara viktigt i skapandet av denna världslitterära hyperkanon (även om det naturligtvis finns "världslitteratur" som inte får Nobelpriset, och Nobelpristagare som med åren inte anses tillhöra "världslitteraturen"). Enligt Pascale Casanova är det litterära Nobelpriset en väsentlig faktor bakom själva föreställningen att det finns en "världslitteratur". Nobelprisets konsekrationmakt (förmåga att erkänna och tilldela ett verk litterärt värde) är enligt henne en avgörande, gemensam instans för världens litteraturer, oavsett vad enskilda personer anser om enskilda prisbeslut:

Thus the greatest proof of literary consecration, bordering on the definition of literary art itself, is the Nobel Prize – a European award established at the beginning of the twentieth century that gradually came to enjoy worldwide authority. Today writers everywhere are agreed in recognizing it as the highest honor of the world of letters. There is no better measure of the unification of the international literary field than the effectively universal respect commanded by this prize.³

Även om Sverige är ett litet land, finns det alltså med som en viktig faktor inom själva tanken på en "världslitteratur". Liknande paradoxer präglar mycket av de transnationella litterära kulturflödena inom "världslitteraturen". I sista hand kan området ses som en del av det flöde av varor och fiktioner som hela världshandeln utgör. Och det världslitterära systemet präglas, som Franco Moretti har betonat, av samma mönster som den globala kapitalismen. Det är på en gång en enhet och alldeles ojämnt, "one and unequal".⁴

¹ För en översikt av diskussionen av termen "världslitteratur", se Mads Rosendahl Thomsen, *Mapping World Literature: International Canonization and Transnational Literatures* (London & New York: Continuum, 2008), främst kap. 1–3.

² "Hyperkanon", se David Damrosch, "World Literature in a Postcanonical, Hypercanonical Age", i Haun Saussy, red., *Comparative Literature in an Age of Globalization* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2006), främst s. 45–53.

³ Pascale Casanova, *The World Republic of Letters* (Cambridge, Mass. & London: Harvard University Press, 2004), s. 147.

⁴ Franco Moretti, "Conjectures on World Literature", *New Left Review*, 2000:1, s. 56.

Maktbalansen mellan världens litteraturer påverkas av maktförhållanden mellan världens språk och nationer, relationer som kan delas in i tre huvudfärer: politiska, ekonomiska och kulturella.⁵ I en viss kulturkrets råder sällan jämn balans mellan det som kan kallas litterär import och export, mellan de impulser som kommer in och skickas ut. ”Världslitteraturen” är snarare ett asymmetriskt system av exportframgångar och häpnadsväckande utlandsskulder, av starka och svaga ekonomier.

Litteratur och litterära impulser färdas på mängder av sätt – som tryckta originalböcker, via publicering på internet, som översättningar, som litterära influenser, genom filmatiseringar, omnämmanden, rykten, undervisning, via författares resor, deras byte av hemland, kanske också av språk, och så vidare. Somligt av detta är lättare att komma åt än annat, och jag begränsar mig i fortsättningen främst till frågor kring utgivning av tryckta böcker.

En svårighet är att riktigt pålitlig statistik på bredden saknas för litteraturens transnationella och globala nivå. Unesco producerar databasen *Index Translationum* (tidigare i tryckt form) som avser att förteckna världens översättningslitteratur. Bortfallet ur databasen är emellertid både stort och ojämnt fördelat. Liknande problem präglar även den världsomfattande bibliotekskatalogen WorldCat, även om den har bättre täckningsgrad än *Index Translationum*.⁶ Bägge bör användas med större skepsis än som vanligen sker inom forskningen kring världslitteratur.

För svenskt vidkommande finns också en viktig källa, *Suecana Extranea*, som bland annat förtecknar svensk skönlitteratur i översättning till andra språk. *Suecana Extranea*, som produceras av Kungl. biblioteket, utkom i tryckt form från 1963 till 1996, och föreligger numera som en deldatabas inom Libris. Även om också *Suecana Extranea* har sina problem – främst i form av ofrånkomliga luckor och en viss eftersläpning – ger den goda möjligheter till översiktsbilder av svensk skönlitteraturs vägar ut i omvärlden.⁷

⁵ De tre typerna av maktrelationer, se Abram de Swaan, ”The Emergent World Language System: An Introduction”, *International Political Science Review* 14:3, 1993.

⁶ För en analys av täckningsgraden i *Index Translationum* och WorldCat, se Anna Gunder, *The Nobel Effect* (manuskript under arbete, publiceras under 2012).

⁷ En kort historik över *Suecana Extranea* finns i Marie-Louise Bachman, ”Exit Suecana extranea”, *BUS-nytt*, 1998:7. Jfr presentationen av kriterierna i Ulla von Vegesack & Jesper Schmidt, *Riktlinjer för Kungl. bibliotekets förvärv av utländsk litteratur*, Kungl. biblioteket rapport 18 (Stockholm, 1990), s. 17. För studier av spridningen av enskilda svenska författarskap i översättning finns utmärkt material i olika personbibliografier, liksom det finns flera viktiga bibliografier och databaser kring översättningar till vissa språk.

Geolingvistiska perspektiv

Antalet länder i världen kan beräknas på flera olika sätt – en aktuell lista omfattar 238 länder, ett drygt fyrtiotal av dem med under 100 000 invånare. 136 länder har över 3 miljoner invånare, 94 över 8 miljoner. Med sina ca 9,1 miljoner invånare hamnar Sverige på nittionde plats på denna lista efter folkmängd.⁸

I världen talas över 6 000 språk (siffran är dock osäker). Av dem kan åtta betraktas som internationella språk, termen då definierad som språk som inte bara talas av många personer i en region, utan också i flera länder och som har en stark ställning som officiellt språk. Dessa språk är arabiska, kinesiska, engelska, franska, portugisiska, ryska, spanska och tyska.⁹

På andra änden av språkens skala finns ett stort antal småspråk, många av dem talade av bara en handfull personer. Antalet språk med över 100 miljoner förstaspråkstalare är nio ("kinesiska" då räknat som ett språk), antalet med mellan 10 och 100 miljoner 77, och antalet med 1 till 10 miljoner förstabrukare är 304. Till sammans talas dessa språk som förstaspråk av ca 94 procent av världens befolkning. I denna vida dominanta grupp, som omfattar 390 språk, hör svenskan hemma – också här på omkring nittionde plats på listan.¹⁰

Ett språks kulturella och litterära styrka avgörs emellertid inte bara av befolkningens storlek eller antalet förstaspråkstalare. Här måste också vägas in faktorer som språkets ställning som andraspråk, antalet länder i vilket det talas (och dessa länders ekonomiska tyngd), områden i samhällslivet där språket används, liksom dess socio-litterära prestige.

En beräkning av språks vikt efter ekonomisk styrka indikerar att svenskans relativa vikt i världen är betydligt högre än enbart landets folkmängd eller antalet förstaspråkstalare skulle medföra. När världens språk rangordnades efter den sammanlagda bruttonationalprodukten år 2004 i de länder där de har karaktären av officiella språk, visade sig engelskan föga överraskande ha ett kraftigt övertag inom gruppen de 20 starkaste språken (ca 42 procent), följt av japanska (11 procent), franska (9 procent), tyska

⁸ *The World Factbook*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2119rank.html>.

⁹ De åtta världsspråken, se Erik V. Gunnemark, *Countries, Peoples and their Languages: The Geolinguistic Handbook* (Göteborg: Geolinguia, 1991), s. 172.

¹⁰ Siffrorna i stycket enligt tabell 2 och 3 i M. Paul Lewis, red., *Ethnologue: Languages of the World*, 16 uppl. (Dallas: SIL International, 2009), onlineversionen: <http://www.ethnologue.com/>.

(8 procent) och spanska (6 procent), men också svenska finns med bland de tjugo språk som kan kallas de ekonomiskt starkaste (svenskan hamnar här på fjortonde plats med drygt 1 procent av de tjugo toppspråkens BNP).¹¹ Förklaringen till svenskans framskjutna placering är inte bara Sveriges ekonomiska styrka, utan att språket också är officiellt språk i Finland.

”Svensk bokproduktion” och ”svensk bokmarknad” kan naturligtvis inte entydigt knytas till Sverige som land. Svensk litteratur i original har en marknad inom Skandinavien, inte bara i svensk-språkiga Finland, utan också i Danmark och Norge. Samtidigt ska betonas att en relativt stor del av den svenska bokproduktionen sker på andra språk än svenska, och har därmed en marknad utanför Sverige. Enligt Kungl. bibliotekets årliga statistik över böcker och broschyrer utgivna i Sverige under femårsperioden 2005–2009 var så mycket som nära en fjärdedel av utgivningen på andra språk än svenska. Merparten av denna icke svenskspråkiga produktion är på engelska, och består sannolikt mest av akademisk speciallitteratur (doktorsavhandlingar, forskningsrapporter etc.). Men en inte helt obetydlig del är skönlitteratur för vuxna. Inom den kategorin bestod ca 4 procent av utgivningen av verk på andra språk än svenska under den aktuella femårsperioden.¹² Totalt finns ett femtontal språk representerade, nästan alla i toppskiktet av immigrantspråken i Sverige.¹³ Denna icke svenskspråkiga skönlitteratur tillhör ofta två litterära offentligheter – dels den svenska immigrantlitteraturen, dels litteraturens eget språkområde utanför Sverige.

Översättningar i världen – toppspråk

Den stora marknaden för svensk skönlitteratur utomlands finns dock inte genom export av svenska böcker (i tryckt form eller som e-böcker), utan genom översättningar.

En rad undersökningar visar att Sverige länge har varit en utpräglad skönlitterär importkultur. En inte obetydlig del av läsningen har gällt utländska original på främmande språk (främst

---

¹¹ Listan enligt Mikael Parkvall, *Limits of Language: Almost Everything You Didn't Know You Didn't Know About Language and Languages* (London: Battlebridge, 2006), s. 59.

¹² Beräknat efter Kungl. bibliotekets årliga statistik 2005–2009, tillgänglig via <http://www.kb.se/soka/Bibliografier/statistik>.

¹³ Jfr listan över de 50 största språken i Sverige i *Sveriges nationalatlas: Språken i Sverige* (Stockholm: Norstedt, 2010), s. 144.

franska, tyska och engelska, sett över de senaste seklerna). Andelen översättningar inom romanlitteraturen har sedan 1830-talet pendlat mellan tre fjärdedelar och knappt hälften. Åtminstone sedan 1870-talet har engelskan dominerat som originalspråk. Dess andel har ökat kontinuerligt, och inom de verk vars original var skrivna på engelska har andelen från USA ökat.¹⁴

Ett tydligt mönster beträffande inflödet till olika språkområden är att ju starkare ett språk är, desto lägre är andelen översättningar. Johan Heilbron och Gisèle Sapiro har anfört följande siffror från början av 1990-talet om andelen översättningar i bokproduktionen: under 4 procent i USA och England, i Tyskland och Frankrike mellan 14 och 18 procent, i Italien och Spanien 24 procent, i Nederländerna och Sverige ca 25 procent och i Portugal och Grekland mellan 35 och 45 procent.¹⁵

Det klart dominerande litterära källspråket i världen är numera engelskan. Runt 1980 utgick ca 40 procent av alla översatta böcker i världen från engelska original, och i Europa var språkets dominans ännu tydligare – andelen engelskspråkiga original som källspråk inom översättningslitteraturen var ca 50 till 70 procent mot slutet av seklet. Engelskans ställning inom litteraturvärlden kan därför enligt Heilbron betecknas som ”hypercentral”.¹⁶

Efter engelskan följer tre andra språk, med mellan 10 och 12 procent av de översatta originalen omkring 1980: franska, tyska och ryska. Tillsammans står de fyra viktigaste litterära källspråken alltså bakom cirka tre fjärdedelar av alla översatta titlar. (Ryskans ställning har dock sannolikt försvagats betydligt efter det forna östblockets upplösning.)

---

¹⁴ Uppgifterna i stycket ovan bygger på statistik ur följande arbeten. År 1830–1849: Johan Svedjedal, *Almqvist – berättaren på bokmarknaden: Berättartekniska och litteratursociologiska studier i C.J.L. Almqvists prosafiktion kring 1840* (Uppsala: Uppsala universitet, 1987). År 1871–1900: Sten Torgerson, *Fiktionsprosa på svenska 1866–1900: En utgivningsstatistik*, Litteratur och samhälle 1990:1/2 (Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi, 1990). År 1926–1930: Sten Torgerson, *Översättningar till svenska av skönlitterär prosa 1866–1870, 1896–1900, 1926–1930* (Göteborg: Göteborgs universitet, 1982). År 1965–1970: Lars Furuland & Hans-Olof Johansson, ”Utgivningen av skönlitteratur 1965–1970”, i *En bok om böcker: Litteraturutredningens branschstudier* (SOU 1972:80). Undersökningarna har delvis olika urvalsmetoder (somliga innefattar också nya upplagor, andra inte), men detta påverkar knappast huvuddragen i resultaten.

¹⁵ Johan Heilbron & Gisèle Sapiro, ”Outline for a sociology of translation: Current issues and future prospects”, i Michaela Wolf & Alexandra Fukari, red., *Constructing a Sociology of Translation* (Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 2007), s. 96 (delvis byggt på tidigare undersökningar).

¹⁶ Uppgifter om källspråkens relativa storlek här och nedan ur Johan Heilbron, ”Translation as a Cultural World System”, *Perspectives: Studies in Translatology* 8:1, 2000, s. 14 (som bygger på *Index Translationum* och tidigare undersökningar); där även termen ”hypercentral”.

I skiktet under de fyra dominanta språken följer enligt Heilbron sex språk som kan betecknas som halvperifera, vart och ett med mellan 1 och 3 procent av originalen bakom samtliga översatta böcker: spanska, italienska, danska, svenska, polska och tjeckiska (i nu nämnd ordning). Siffrorna gäller förhållanden ca 30 år tillbaka i tiden och kan av olika skäl inte betecknas som helt säkra, men det är intressant – och kanske överraskande – att notera att svenskan tillhör de tio viktigaste källspråken vad gäller översatt litteratur.

Under detta toppskikt finns språk som i litterära sammanhang kan kallas ”perifera”, även om gränsen mot de ”halvperifera” språken är flytande. Bland dessa ”perifera litterära språk”, med under 1 procent av de översatta originalen, finns kinesiska, japanska, arabiska och portugisiska.

Som Heilbron noterar är dessa styrkeförhållanden föränderliga – franska och tyska har tidigare haft en starkare ställning, och engelskan fick sin hypercentrala ställning först efter andra världskriget. Men när ett språk väl har fått en central ställning, inträder en sorts multiplikationseffekt. Heilbron menar att de centrala källspråken är viktiga för att ett verk ska översättas till halvperifera eller perifera språk. Först när ett verk från ett mindre språkområde har översatts till något av de fyra centrala språken, tors förläggare från andra mindre språkområden i större omfattning satsa på att översätta verket – gärna med hänvisningar till hur verket har uppmärksamats inom de större språkområdena. Genomslag inom ett litterärt centralt språk är enligt Heilbron ofta förutsättningen för att ett verk från ett mindre språkområde ska slå igenom brett inom andra perifera litteraturer.¹⁷ Enkelt uttryckt: verklig litterär världsframgång kommer först när en författare har översatts till engelska, franska och tyska. Kultursociologiskt sett är det värt mångdubbelt mer än översättningar till enbart en stor mängd andra språk, hur stora de än är i antal förstaprákstalare.

Det som verkar har inträffat för svensk litteratur (även om detaljerna återstår att utreda) är att det nu har blivit enklare för svenska författare att snabbt bli översatta till centrala litterära världsspråk som engelska, tyska och franska. Några decennier tillbaka i tiden tycks grundmönstret ofta ha varit att författarna översattes till danska, norska, finska och tyska, men att det därefter var trögare att nå ut på den franska, brittiska och amerikanska marknaden. Numera verkar den litterära trafiken gå snabbare för

---

¹⁷ Heilbron, “Translation as a Cultural World System”, s. 15–18.

svenska författare till de engelskspråkiga och franskspråkiga marknaderna.

Att svensk skönlitteratur har starkt transnationellt genomslag framgår också av den årliga undersökning som sedan 2008 har gjorts av en forskargrupp kring Rüdiger Wischenbart. Den publiceras årligen under titeln *Diversity Report*. Också här är källan *Index Translationum*, men kompletterad med uppgifter från nationella bästsäljarlistor och ibland inhemsk bransch- och biblioteksstatistik.

Diversity Report för år 2010 behandlar ett urval språkområden och skönlitterära författare, valda efter marknadernas och författarnas vikt och framgång – den senare för författarnas del enligt litterära prisbelöningar och placering på bästsäljarlistor. Urvalet omfattar 15 länder och 187 författare. Huvudmönstren är välbekanta: engelskan dominerar som källspråk (två av tre titlar kommer därifrån), följd av franskan och tyskan. Endast 20 procent av översättningarna görs från andra språk.¹⁸ Svenskan finns dock med i den ganska begränsade gruppen av starka litterära språk i Europa: "the group of strong languages from which an international career can reasonably be started is limited to mostly half a dozen Western European idioms, including notably English, French, German, Italian, Spanish, and Swedish." Det innebär en tydlig asymmetri gentemot andra världsspråk. "All Asian or African languages, or even those of Central and Southeast Europe, are significantly underrepresented."¹⁹

För svensk del syns tydligt genomslaget av "det svenska deckarundret". Forskargruppen har poängsatt författare efter deras placeringar på bästsäljarlistor inom åtta europeiska bokmarknader 2008–2010 (Frankrike, Italien, Nederländerna, Spanien, Storbritannien, Sverige, Tyskland, Österrike). Bland de tjugo högst placerade författarna finns Stieg Larsson (plats 1), Henning Mankell (10) och Camilla Läckberg (14). Av de högst placerade författarna var åtta engelskspråkiga, men genomslaget för de tre svenska toppförfattarna gjorde svenskan till det näst viktigaste originalspråket i de undersökta länderna. Forskargruppen har arbetat med ett poängsystem som omräknas till *impact points*, beräknade för varje författare efter antal veckor på bästsäljarlistan och placering där. Fördelningen för dessa *impact points* blir bland

---

¹⁸ Miha Kovač & Rüdiger Wischenbart m.fl., *Diversity Report 2010: Literary Translation in Current European Book Markets – An Analysis of Authors, Languages, and Flows*, s. 13.

¹⁹ Kovač & Wischenbart, *Diversity Report 2010*, s. 51.

de tjugo bäst säljande författarna för engelska författare 42 procent, svenska 29 procent, italienska 10 procent och franska 9 procent.²⁰ Bakom den höga andelen för svenska författare ligger naturligtvis det extraordinära genomslaget för Stieg Larssons romaner – vars framgångar främst beror på insatser från relativt små förläggare, utanför de stora förlagskoncernerna.²¹

Som framgår beaktar undersökningen i första hand de främsta europeiska bästsäljarna. Ett metodiskt intressant resultat är att endast ett fåtal av författarna i urvalet visar sig få ett brett transnationellt genomslag. Av de totalt 452 författare som någon gång varit med bland topp 10 på någon av bästsäljarlistorna i urvalet fanns endast 29 med på tre marknader eller fler (13 engelska författare, 3 vardera från Frankrike, Spanien och Sverige, etc.).²² Även om analysen här gäller de ledande transnationella bästsäljarna i Europa, påminner den om att ett genomslag på bredden i många länder förmodligen är ovanligare än många tror.

Översättningar – toppförfattare

Även om svenskan statistiskt sett tillhör de mindre språkområdena, hävdar sig svenskan alltså väl som litterärt källspråk inom världslitteraturen. De säkraste upplysningarna om vilka svenska författare som har översatts mest ger *Suecana Extranea*, som alltså täcker ungefär det senaste halvseket.²³

Bibliografin – och Kungl. bibliotekets samlingar av översatt svensk skönlitteratur – har tidigare flera gånger använts för att ge översiktliga bilder av vilken skönlitteratur som översatts ut från Sverige. En av de tidigaste gavs av Germund Michanek, som i en undersökning av perioden 1965–1969 fann att översättningarna till danska dominerade (i genomsnitt 62 titlar per år), följt av tyska (49), engelska (42), norska (29) och finska (23). Översättningarna av barn- och ungdomslitteratur var fler än av vuxenlitteratur, och listan över de mest översatta författarna lät ana vilka genrer som var de mest populära.

---

²⁰ För toppförfattarna och *impact points*, se Kovač & Wischenbart, *Diversity Report 2010*, s. 40–41.

²¹ Kovač & Wischenbart, *Diversity Report 2010*, s. 31–32.

²² Kovač & Wischenbart, *Diversity Report 2010*, s. 44.

²³ För perioden dessförinnan finns många goda bibliografier över enskilda författare eller enskilda språkområden, men ingen möjlighet till de jämförelser på bredden som *Suecana Extranea* ger.

Tabell 1 De mest översatta svenska skönlitterära författarna 1965–1969 (antal titlar)

Astrid Lindgren	124	Maj Sjöwall & Per Wahlöö	16
August Strindberg	63	Ingmar Bergman	15
Hans Peterson	45	Gösta Knutsson	15
Inger & Lasse Sandberg	39	Viola Wahlstedt	15
Pär Lagerkvist	38	Per Olof Sundman	14
Selma Lagerlöf	31	Edith Unnerstad	14
Ann-Mari Falk	29	Eyvind Johnson	13
Gunnel Linde	28	Runer Jonsson	13
Maria Lang (Dagmar Lange)	26	Ivar Lo-Johansson	12
Vilhelm Moberg	20	Per Wahlöö	12
Åke Holmberg	19		

Källa: Michanek, *Författaren och samhället*, s. 144.

Som Michanek konstaterar blir utfallet av en undersökning av några få år ofta ganska slumpartat (utfallet för en enskild författare påverkas av sådant som ett intensivt men temporärt intresse, eller att rättigheterna just har blivit fria). Ändå kan några mönster urskiljas. Bland dem finns dominansen för barn- och ungdomsboksförfattare (hälften av namnen), höga placeringar för deckarförfattare (Lang, Sjöwall & Wahlöö), litterära klassiker (Strindberg, Lagerlöf), nobelpristagare (Lagerkvist, Lagerlöf), autodidakter och arbetarförfattare (Johnson, Lo-Johansson, Moberg).²⁴

Suecana Extranea uppdateras fortlöpande, om än med en viss eftersläpning, detta eftersom insamlingsarbetet tar tid. Ju längre fram i tiden undersökningen gäller, desto större blir alltså bortfallet. Med reservation för detta ska ändå här presenteras preliminära resultat gällande översättningar av skönlitteratur 2006–2010.

Enligt de uppgifter som fanns tillgängliga sommaren 2011 hade 3 339 skönlitterära titlar av svenska författare översatts under femårsperioden 2006–2010, alltså motsvarande knappt sjuhundra titlar per år.²⁵ De dominerande målspråken var danska (493 titlar), tyska

²⁴ Michaneks konstaterande, se Germund Michanek, *Författaren och samhället* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1972), s. 146. Analysen av mönstren är min egen. Gränsen mellan vuxen- och barn- och ungdomsboksförfattare är naturligtvis flytande. Till den senare kategorin har jag här räknat Astrid Lindgren, Hans Peterson, Inger & Lasse Sandberg, Ann-Mari Falk, Gunnel Linde, Åke Holmberg, Gösta Knutsson, Viola Wahlstedt, Edith Unnerstad och Runer Jonsson.

²⁵ Uppgifterna här och nedan enligt sökning i *Suecana Extranea* den 3 juli 2011, begränsad till Skönlitteratur och Bok. Varje översättning räknas som en titel. Om en roman översatts till tio språk, räknas den alltså som tio titlar. Vid sökningarna presenterar *Suecana Extranea* statistik för olika kategorier (t.ex. antal titlar på ett visst språk, antal titlar per författare

(433), norska (361), finska (274), engelska (238), nederländska (211), polska (165), ryska (143), franska (135), italienska (88), japanska (78) och spanska (70). Utöver dessa språk fanns ett femtiotal representerade.

Listan över de mest översatta författarna är följande:

Tabell 2 De mest översatta svenska skönlitterära författarna 2006–2010 (antal titlar)

Astrid Lindgren	304	Lin Hallberg	46
Henning Mankell	201	Per Olov Enquist	45
Stieg Larsson	117	Selma Lagerlöf	43
Håkan Nesser	106	Mari Jungstedt	36
Martin Widmark	85	Camilla Läckberg	36
Åke Edwardson	81	Arne Dahl (Jan Arnald)	35
Åsa Larsson	63	Barbro Lindgren	34
Måns Garthon	52	Liza Marklund	35
Sven Nordqvist	52	Elsa Beskow	32
Pija Lindenbaum	48	Torgny Lindgren	32
Ulf Stark	46	Jan Guillou	30

Källa: *Suecana Extranea* (onlinesökning den 3 juli 2011).

Fortfarande har barn- och ungdomsboksförfattare en stark ställning (knappt hälften av namnen), medan kriminalförfattarna har stärkt sin ställning betydligt (också de knappt hälften). Utöver dessa dominanta grupper finns ett fåtal moderna kvalitetsförfattare (Per Olov Enquist, Torgny Lindgren) och klassiker (Elsa Beskow, Selma Lagerlöf; August Strindberg ligger också strax under det toppskikt som här presenteras). En del författare skriver naturligtvis i olika genrer, men värt att notera är att det som översatts av Camilla Läckberg var hennes kriminalromaner, medan Jan Guillous notering består av en blandning av flera genrer (agentroman, historisk roman, samhällssatir, uppväxtskildring). Anmärkningsvärd är Astrid Lindgrens fortsatt mycket starka ställning – hon har drygt femtio procent fler översatta titlar än den närmast följande konkurrenten, Henning Mankell.

En jämförelse med de siffror som Germund Michanek tidigare tagit fram (ovan, tabell 1) tyder på att mängden översättningar har

---

etc.). Siffrorna stämmer dock inte med det faktiska antalet poster i databasen vid en genomgång av träffar inom varje sökning. Jag har därför inte utgått från *Suecanas* egen statistik, utan räknat utifrån det faktiska antalet återfunna poster.

vuxit kraftigt under de senaste fyrtio åren. På hans lista hade de tre mest översatta författarna tillsammans 232 titlar, på denna 622. Även om jämförelsen sannolikt täcker en faktisk tillväxt, kan skillnaden också rimligen delvis förklaras av att registreringen i *Suecana Extranea* har blivit mer omfattande med tiden.

En slående skillnad mellan de bägge listorna är alltså att den senare, vad gäller skönlitteratur för vuxna, mycket tydligare domineras av underhållning. Den rymmer tre renodlade kvalitetsförfattare (P. O. Enquist, Selma Lagerlöf, Torgny Lindgren) och en som blandar kriminalfiktions med andra typer av romaner (Håkan Nesser). Michaneks lista rymmer i jämförelse långt fler kvalitetsförfattare (August Strindberg, Pär Lagerkvist, Selma Lagerlöf, Vilhelm Moberg, Ingmar Bergman, Per Olof Sundman, Eyvind Johnson, Ivar Lo-Johansson).

Det bör då betonas att termerna "kvalitetsförfattare" och "kvalitetslitteratur" här ska ses kultursociologiskt. Kategorin skapas av omdömen från smaknormerare, och består av författare och den litteratur som behandlas i litteraturhistoriska översiktsverk, erhåller prestigefulla litterära priser, anses tillhöra det litterära arvet m.m.²⁶ Även s.k. "underhållningslitteratur" kan naturligtvis ha litterära kvaliteter (ge spänning och upplevelser, bidra till samhällsdebatten, vara välskriven, etc.), men ges inte samma typ av kulturell uppmärksamhet som "kvalitetslitteraturen" (även om särskilt dags-tidningarnas inställning tycks ha ändrats på senare år). I den litteratursociologiska analysen är det lämpligt att skilja dem åt. Den kategori som tidigare var tydligast urskiljbar, "massmarknadslitteraturen" ("kiosklitteratur"), är emellertid nu nästan försvunnen från den svenska marknaden vad gäller böcker skrivna av svenska författare. "Massmarknadslitteraturen" domineras numera kraftigt av verk översatta från engelskan.

Betyder detta att svensk underhållningslitteratur av egen kraft har slagit sig ut i världen? Här finns risken för ett synfel. De svenska kriminalförfattarnas internationella genombrott har i själva verket förberetts under lång tid – inte bara genom genrens eget genomslag, utan genom den synlighet svensk skönlitteratur länge har haft utomlands genom alla översättningar av barn- och ungdomslitteratur och de internationella framgångarna för kvalitetsförfattare för vuxna. Det internationella svenska deckarundret kom inte från ingenstans, utan från en redan uppnådd stark ställning för

²⁶ Indikatorer för att mäta litterär framgång kulturellt och kommersiellt, jfr Erik Peurell, *En författares väg: Jan Fridegård i det litterära fältet* (Hedemora: Gidlund, 1998), kap. 8.

svensk litteratur. Vad som tycks ha hänt de senaste åren är att svensk kriminalfiktions har skapat sin egen multiplikationseffekt: intresset för genren utomlands föder nytt intresse (ett mönster som påminner om vad som hände med popmusiken i Liverpool efter Beatles genombrott).

Avslutning

Jämförelsen ovan gäller enbart det översta toppskiktet – det bör betonas att också nutidens svenska kvalitetsförfattare är brett översatta till många språk – men den indikerar att en förändring har skett under de senaste fyrtio åren vad gäller de mest översatta svenska vuxenförfattarna. Svensk skönlitteratur i översättning tycks i högre grad ha blivit en del av den transnationella underhållningsindustrin. Den ingår i en medial ström där Sverige deltar på den internationella arenan med film, popmusik, dataspel, regissörer och skådespelare.

Preliminära resultat från bearbetningar av uppgifter i *Suecana Extranea* tyder också på att spridningsprocesserna numera går mycket snabbare. På nutidens transnationella bokmarknad finns starka förstärkningseffekter (via litterära agenter, auktioner vid internationella bokmässor, svenskägda förlag i utlandet och dylikt), som gör att det numera går mycket snabbare för en svensk författare att bli översatt till många språk. Också här har de svenska kriminalförfattarna stor betydelse. Utländska förläggare tävlar med varandra om att komma först med nya svenska författare på området.

På den andra änden av den litterära skalan finns framgångar för svenska kvalitetsförfattare runtom i världen: översättningar, prisbelöningar, kulturellt genomslag. Sådant syns sällan på bästsäljarlistor, men är ändå av central betydelse för den svenska litteraturens roll inom världens litteraturer. Ett tydligt exempel är Tomas Tranströmer, belönad med Nobelpriset 2011. Priset föregicks av en sedan länge vidgad världsberömmelse. När Tranströmer fick det var han redan översatt till ett sextiototal språk och sedan länge publicerad med egna volymer på de litterära världsspråken. Väsentligt var att han tidigt kom ut på dem med egna böcker. Redan 1969 kom han ut med en egen bok på tyska, och 1970 på engelska – särskilt i USA blev han brett översatt, både i tidskrifter och egna böcker. År 1989 hade han egna böcker utgivna på fyra av de fem centrala litterära

världsspråken, liksom på en rad andra språk. När han erhöll Nobelpriset var han ovanligt väl spridd på de stora litterära världsspråken, jämfört med andra Nobelpristagare.²⁷

Grunden för Tranströmers litterära världsframgångar är naturligtvis hans egna litterära kvaliteter (inklusive den särskilda översättbarhet som präglar hans poesi), men av väsentlig betydelse var också det stöd han tidigt fick från Svenska institutet, som gav stöd åt hans uppläsning- och föreläsningsturnéer i flera länder.²⁸ Stödet var en del av de kulturpolitiska insatser från svensk sida som är en väsentlig faktor bakom den svenska litteraturens transnationella framgångar.

---

²⁷ Jfr de statistiska uppgifterna i Johan Svedjedal, "Tranströmers väg ut i världen", *Dagens Nyheter*, 10 december 2011. Genom ett redaktionellt misstag trycktes en felaktig version av artikeln. Den riktiga versionen publicerades i digital form, se <http://www.dn.se/dnbok/dnbok-hem/transtromers-vag-ut-i-varlden>.

²⁸ Insatserna från Svenska institutet framgår av brevväxlingen i Tomas Tranströmer & Robert Bly, *Air Mail: Brev 1964–1990* (Stockholm: Bonnier, 2001).

Boken som medium

Pelle Snickars

I slutet av september 2011 presenterade Amazon en ny slags surfplatta, Kindle Fire. Till skillnad från företagets tidigare *läs*-plattor, som (nästan) enbart handlat om läsning på skärm, var detta en Kindle som behärskade hela det samtidsmediala spektrat. Under ledning av Amazons VD Jeff Bezos var själva lanseringen av Kindle Fire visserligen en ganska platt historia. Bezos är varken estradör eller karismatisk företagsledare. I kombination med svaga publikreaktioner blev det inte någon succé – eller som en kommentator av inspelningen på YouTube uttryckte det: ”good product, bad introduction”. Amazon kan trösta sig med att den amerikanska tv-reklamen för Kindle Fire varit desto snyggare. Ett (översatt) Voltaire-citat med orden ”fire” och ”kindle” iscensätts i ett snabbt mediehistoriskt montage, där Gutenbergs lösa typer tonas över i surfplattans medialt tilltalande gränssnitt: ”a Kindle for movies, music, web, games and reading”.

Denna mediala utveckling kan tyckas uppenbar, inte minst givet framgångarna med Apples iPad. Men som (den ursprungliga) termen *läsplatta* antyder har den varit långt ifrån självklar och speciellt inte för Amazon. Kindle har ju på många sätt varit den läsplatta som drivit utvecklingen av e-böcker. Miljontals apparater har sålts i USA och under 2012 är det många som menar att surf- och läsplattan kommer att få sitt publika genomslag i Europa. Amazons Kindle har i USA gjort bokläsande på skärm till en massföreteelse, och när den introducerades under slutet av 2007 var den tänkt (och lanserad) som ett slutgiltigt substitut för boken. Givetvis finns det förelöpare; Alan Kays Dynabook från sent 1960-tal brukar exempelvis ibland lyftas fram som den första e-läsaren. Kindle var dock på många sätt den första apparat som marknadsfördes mot potentiella ”bokälskare”. Dels insåg Amazon tidigt att förenklad konsumtion av e-böcker kunde innebära stora intäkter, därav en gratis 3G-uppkoppling till amazon.com för att underlätta spontana bokinköp. Dels fick Kindle den teknologiska effekt att andra företag (både i USA och internationellt) påbörjade produktion av läsplattor.

Under de senaste två åren har läsplattan inte bara fått ett gradvist genomslag i Sverige, den har också ändrat skepnad och kompletterats med beteckningen surfplatta. Uppskattningar gör gällande att omkring fem procent av befolkningen nu har tillgång till en läs- eller surfplatta, och med all sannolikhet kommer den siffran att stiga snabbt (Findahl 2011). Hårdvarutillverkare av olika slags stationära och mobila datorkloner är på många sätt lika skickliga på att producera begär efter nya apparater som den tekniska utvecklingen är rasande snabb. Knappt någon förvånar sig längre över den som byter dator vartannat år, ett beteende som vore otänkbart gällande tv-apparater. Att skapa en avsättningsmarknad för ständigt nya och uppgraderade (men samtidigt ganska lika) versioner av datorer, mobiler och läs- och surfplattor är IT-industrins tveklöst största framgång det senaste decenniet. Följden är att olika aktörer konkurrerar om ett lika nytt som lukrativt konsumtionsbeteende, och Kindle Fire är såtillvida en direkt utmanare till iPad. Amazon är inte känt för att vara öppet med försäljningsstatistik, men det ryktas om en kvarts miljon förhandsbeställda exemplar – siffror som väl matchar Apple. Amazon säljer varje år böcker för miljarder dollar och euro, och den ursprungliga Kindle var stilenligt tänkt som en produkt för strikt e-läsande. Ingen mail, inget surfande, inga distraktioner, utan enbart bokläsande från en svart-vit bokliknande skärm. Förlags- och mediebranschen var (och är nog alltjämt) inte helt övertygad om detta koncept, och som kontrast lanserades Apples surfplatta iPad under våren 2010 som en multimedial apparat med i princip samma funktionaliteter som en vanlig dator. iPad har varit en formidabel framgång; med miljontals sålda surfplattor har Apple skapat en helt ny *tablet*-marknad som man dominerar. Man har emellertid haft svårt att konkurrera med Amazon beträffande just bokläsande; Apples bokaffär iBooks har exempelvis varit långt ifrån succéer som iTunes eller App Store. På amazon.com hittar man (nästan) allt – varje sekund beställs mer än 70 produkter av företaget online – men Amazon är alltjämt synonymt med böcker, och den ursprungliga Kindle-läsaren har alltså hittat ett marknadssegment för den läsande bokkonsumenten som ingen annan hittills förmått rucka på.

Boken i bitar

Rivaliteten mellan Amazon och Apple har många dimensioner, men gemensamt är att dessa multinationella företag (tillsammans med Google och Facebook) dominerar framtidens innovations-ekonomi i kraft av såväl distribution av innehåll som produktion av hårdvara. De befinner sig alltså långt ifrån förlagsbranschen, men sätter likväl agendan för bokens framtid – och de är teknikföretag styrda av *geeks*. Kodknackande och knappast litterär smak regerar, men vad det egentligen innebär är ännu svårt att avgöra. Vad som emellertid står klart är att boken sedan några år framstår som en medieform bland andra. Att denna urgamla medieform under de senaste åren genomgått en remarkabel förändring med lika flytande som upplösta gränser mellan bok och numerisk icke-bok, om så i strömmande skepnad eller robotförfattad av en algoritm, kommer därför måhända inte som någon överraskning. Den allra senaste utvecklingen är ändå häpnadsväckande; så kallade robotförfattare, som exempelvis Philip M. Parker – som själv betecknar sig som ”den mest publicerade författaren i planetens historia” – har enligt just Amazon skrivit inte mindre än 100 000 böcker. I stort sett varje mening i dessa böcker finns dock redan på nätet. Det handlar om mjukvara som samlar in fakta från exempelvis Wikipedia och automatiskt förpackar denna information till en beställbar ”digital bok” – ett litterärt kretslopp om något – som både väcker frågor om bokens natur, och ibland köps in av bibliotek. På Stockholms universitetsbibliotek finns till exempel Parkers *Plagiarism*, en talande titel i sammanhanget.

Robotförfattare utgör ett slags extremt exempel i den pågående diskussionen om vad en bok numera är för något. Överflödet av text online har visserligen inte specifik bäring på bokmediets utveckling, men med tanke på att vi alla (som en effekt av nätet) skriver alltmer – poängen med miljoner bloggar, som Lawrence Lessig framhållit, är inte att de läses utan att de skrivs – så framstår excess, redundans och kontinuerlig kopiering som termer (eller begrepp) som en diskussion kring boken som samtida medieform inte kan (eller bör) undvika. Somliga har rentav tagit den nya situationen ad notam; Kenneth Goldsmith ger exempelvis en universitetskurs kallad “Uncreative Writing” på University of Pennsylvania, där studenter straffas när de visar ens en tillstymmelse till originalitet eller kreativitet. Istället belönas de för plagiat, identitetsstöld, återanvändning, textplundring och ren stöld

av textmaterial online, och som Goldsmith (2011) noterar: "not surprisingly, they thrive".

Samtidigt har det digitala läsandet också blivit alltmer differentierat. Mediehistoriskt har tidningsläsande exempelvis alltid varit spritt geografiskt i rummet, och med digital och mobil teknik har denna tendens tveklöst accentuerats. Olika *smartphones* med iPhone i spetsen används av väldigt många människor i dag som deras närmast primära läsverktyg; det räcker med att se sig omkring på bussen eller tunnelbanan för att inse att boken och tidningen fått konkurrens av många skärmteknologier. IreadwhereIam.com heter exempelvis ett intressant bokprojekt som just försöker få korn på läsandets nya mediala dimensioner. En utgångspunkt är att text (på skärm) alltmer framstår som bild, en annan hur snabba mediers hastighet *de facto* påverkar läsande (och skrivande). Webbkoden IreadwhereIam innehåller 82 bidrag – nätet kännetecknas ju inte av platsbrist – i ett försök att kartlägga "hur information driver genom cyberrymden, och där det hela tiden finns nya verktyg för läsande och skrivande som ständigt kombinerar samtidens multimediala mix på olika sätt" (IreadwhereIam.com 2011).

Den stora förändringen (och utmaningen) som elektroniska texter (och böcker) innebär gentemot analog format handlar så tillvida om begrepp som "inramning", "gräns" eller "kant". Digital text är alltid dynamisk, till skillnad från den klassiska bokens statiska textmassa. En traditionell bok består av en separat mängd text inom en väl avgränsad samling sidor. Bokens yttre kanter är samtidigt gräns för dess innehåll, även om textens effekt och läsningens fantasi alltid verkat i ett slags motsatt riktning. Den ursprungliga Kindle försökte just simulera den analog boken genom att *inte* dra nytta av det nätverk som apparaten var sammankopplad med, annat än som strikt försäljningskanal för nya och bokstavligen begränsade berättelser. Apples iPad (och Kindle Fire får man förmoda) är teknologier som verkar i en annan riktning. Poängen med iPad är ju att den skall fyllas med personliga funktionaliteter – om så i form av ny programkod eller medier – vilka enkelt kan laddas ned som "appar". Bokläsande på iPad är därför inte någon separerad och isolerad aktivitet, åtminstone inte i teoretisk bemärkelse; mediekonsumtion innebär *per definition* att nätverket är ständigt närvarande. Funktionaliteten "X-ray" på Kindle Fire (som slår upp ord, namn och termer i en bok och

länkar till information om dem) är ett annat illustrativt exempel på samma fenomen.

Som öppet hypermedium är webben helt enkelt antitetisk mot bokmediets slutna universum. Det är inte med nödvändighet en teknologisk utveckling som måste bejakas, men den bör heller inte negligeras. Inte minst har den bäring på det sätt som produktion och konsumtion glidit samman online, vilket givetvis också påverkar hur man bör förstå vad en (digital) bok är för något och hur den kommer att utvecklas. Egen självpublicering är till exempel en möjlighet som många redan utnyttjar, även om aspirerande författare naturligtvis helst vill publicera sig i tryckt form. Det är visserligen svårt att få uppmärksamhet kring sina alster på nätet, men online är det samtidigt lika enkelt att nå pellesnickars.se som norstedts.se. Andra menar, att likt öppen källkod som kontinuerligt byggs på, så bör förlagsbranschen i högre utsträckning inkorporera digitalt användande och återanvändande som en naturlig del i umgänget med digitala bokprodukter. Böcker i ett slags konstanta *beta-versioner* är möjligen inte speciellt attraktiva för konsumenter, men för läsande, skrivande och nya publiceringsformer i den digitala tidsåldern kommer nog denna slags produktionslogik att bli alltmer central (Lunenfeld 2011).

I linje med den här typen av resonemang har Nicholas Carr hävdat att en elektronisk bok är en ren självmotsägelse. Att flytta en bok till en skärm på en uppkopplad läs- eller surfplatta är som att försöka sammanföra två oförenliga medieteknologiska storheter, menar han. I en svåröversättlig mening gör han följande påpekande: "To move the words of a book onto the screen of a networked computer is to engineer a collision between two contradictory technological, and aesthetic, forces" (Carr 2011).

Samtidigt existerar det en kommersiell logik för vilken teoretiska spekulationer kring digitala böckers väsen är av liten betydelse. Många är de aktörer som helt oberoende (och oberörda) av digitala paradoxer tänker sig att satsa på e-böcker framöver, allt med sikte på en marknad som inom några år möjligen kommer att vara värd hundratals miljoner kronor, även om e-böcker i Sverige ännu bara står för någon tusendel av den nationella bokförsäljningen. Senhösten 2011 lanserades e-bokhandeln dito.se, med tusentals "noga utvalda titlar av svenska och internationella författare". Därtill presenterade Adlibris online nästan samtidigt en ny, distinkt kategori för e-böcker med en lättnavigerad databas för att underlätta och förenkla inköp. Till skillnad från vanliga böcker

som ställs på hyllan är ju e-böcker filer som indexerats i en databas för tillgänglighet.

Det mesta talar för att e-boken i Europa kommer att få sitt publika genomslag under 2012, åtminstone är det förlagsbranschens förhoppning. I en rapport sommaren 2011 från Netopia och Svenska Förläggareföreningen påtalas just att e-boksmarknaden framöver ”kan ta omkring fem till tio procent i marknadsandelar från den tryckta boken” (*Svenska innehållstjänster* 2011). Om det leder till ökad konsumtion av olika bokformer (och därmed ökat läsande) kan man bara spekulera. Visserligen finns det många konsumenter som önskar sig tillbaka till en tid före e-boken, databasen eller läsplattan. Och precis som traditionellt tv-tittande inte förändrats nämnvärt trots *on-demand* webb-tv, kommer analogt bokläsande inte heller att göra det i första taget – men väl på sikt, vilket förlagsbranschen förstås är medveten om (därav behovet av nya digitala strategier). Medieutvecklingen backar nämligen inte. Det har den aldrig gjort, även om mediehistorien vittnar om mängder av felsatsningar och kortslutningar. Snarare funderar flertalet aktörer i dag över vad som krävs för att boken, bokhandeln – eller för den delen biblioteket – ska överleva och rentav blomstra i den digitala tidsåldern. Precis som musikbranschen under 00-talet utmanats av teknikföretag, där det främst varit Apple som drivit utvecklingen med iTunes – liksom förstås fildelning från Napster till The Pirate Bay – så utmanas nu förlagsbranschen av nya mjuk- och hårdvaruaktörer. Amazon har med Kindle visat vägen och även boken kapitulerar så sakteliga inför nätets överväldigande kraft.

Denna digitala omställning gör inte minst litteraturens mediala karaktär uppenbar, och i digital form är boken i dag ett medium bland andra. Den spanska sajten 24symbols erbjuder till exempel ”strömmande böcker” och utgör ett slags böckernas Spotify. Böcker på 24symbols kan (liksom låtar på Spotify) konsumeras gratis med reklam, men helst ska man förstås teckna ett månadsabonnemang – pengar som sedermera delas med förlag och författare. Ett lockande virtuellt utbud liksom ”social reading” står i centrum, det vill säga möjligheten att läsa med vänner, dela med sig av favoritförfattare etc. Den här litteraturens *spotifiering* (som den ibland vanvördigt kallas) kommer inte bara att leda till kommersiella avbrott i ens läsande, vilket möjligen inte är så lockande. Musikbranschens digitala inverkan är också uppenbar i det nya konceptet ”boksinglar”. Amazon Kindle Singles lanserades exempelvis i början av 2011 som ett sätt ta betalt för längre

journalistiska texter. I Sverige har bokförlaget Volante på ett snarlikt sätt introducerat boksingeln och möjliggjort inköp av separata artiklar i antologier. Det är tre saker som Volante säger sig vilja testa med sitt boksingelkoncept: prissättning, "bitkultur" – "konsumtion av kultur sker i allt högre grad i bitar och även bokbranschen kommer youtubifieras" – samt "long-tail-modellen", det vill säga, hur säljer man lite av ett ökat singel-utbud? Konceptet med boksinglar är ett lika experimentellt som ekonomiskt smart drag, givet att Volante också gör singlarna tillgängliga för e-lån genom Elib. Förlagets f-pris per singel är nämligen fem kronor, medan Bibliotekstjänst har en fast taxa på tio kronor (till förlag) för varje utlånad e-bok, som varje boksingel alltså (om)definieras till. Volante tjänar därmed dubbelt så mycket på "låna" ut en boksingel som på att sälja den.

I debatten om lån av e-böcker brukar det ofta hävdas att utan en fungerande marknad för e-böcker så sker ingen förlagsmässig produktion av dem – och således produceras heller inga e-böcker för bibliotek att låna ut. Volantes digitala strategi går på tvärs mot denna logik, och tydligare kan knappast den digitala domänens paradoxala förlagsekonomi uttryckas. Att en enda bok kan styckas upp i delar, och på kuppen fortsatt betecknas som singulär e-bok (var och en för sig), är ett tecken på hur knepig (och trevande) den nuvarande bokdigitala situationen är. Volante är förstas inte ensamt om att pröva nya modeller för distribution och bokförsäljning; faktum är att sedan något år tillbaka släpper Bonnier varje svensk nyutgiven bok i både tryckt form och som e-bok. Samtidigt finns det tecken på att den traditionella bok- och förlagsbranschens digitala oro (om det nu finns en sådan) kanske är obefogad. Under hösten 2011 kom till exempel siffror som antyder att pappersboken alls inte är döende. Tillväxten på framför allt den amerikanska bokmarknaden har i stället varit betydande de senaste åren; både pappersboks- och e-boksförsäljningen ökar. Samtidigt gäller den digitalt obevekliga (och internationella gångbara) prognosen att försäljningen av läs- och surfplattor kommer att stiga. 200 miljoner sålda läsplattor fram till år 2015 kommer möjligen att innebära en halvering av pappersförsäljningen av böcker, tidningar och tidskrifter.

Att läsa kod

En skönlitterär e-bok på en surfplatta kan på många sätt vara en lika narrativt uppslukande läsoplevelse som att låta sig förföras av en vanlig bok. Samtidigt är det inte en taktill erfarenhet av samma slag, även om pekfingrets rörelse över den tryck-känsliga skärmen kan vara nog så fysiskt tilltalande. Det är främst denna förlust av bokens materialitet som många bekymrar sig över när litteraturen lanseras digitalt på bred front. Förvisso gäller förändringen inte bara böcker utan lika mycket andra medieformat. En snarlik digital ängslan hittar man i olika sammanhang, men teknikens möjligheter överväger i regel, fast det är oklart hur nya kommunikativa tilltal ska förverkligas. Inom de flesta mediebranscher famlar man i dag, ibland nära nog blint, i syfte att försöka förstå vad ”det digitala” egentligen gör med det egna medieformatet. Digitalisering verkar framför allt medialt gränsupplösande. Mediekonvergens är den term som ofta används, men i digital form kan medier också divergera – integrationen av sociala mediers nätverk i olika traditionella medieformat är ett exempel. På Sveriges Radio undrar man vad ”radio” egentligen är och skriver initierade webböcker om journalistikens nya tilltalsformer. En miljon svenskar har till exempel laddat ner SR:s radioapp – alla kan inte bara lyssna på radio överallt, ”radioapparater” finns numera i (nästan) var mans ficka (Benkö & Svegfors 2010). En snarlik utveckling gäller den rörliga bildens område, och vad ”film” är för något – och var man bäst ser den – är Svenska Filminstitutets stora problem (förutsatt att den inte fildelas). SVT i sin tur betraktar sedan länge webben som televisuell *default* med Playtjänsten online som flaggskepp, även om den stora publiken (ännu) inte ändrat sina tittarmönster.

Alla medier är sedan mer än ett decennium digitala, och böcker är rentav den medieform som uttryckligen är *post-digital*. Alla böcker är i dag skrivna och bearbetade, redigerade och producerade digitalt i en dator – för att till sist tryckas i analog form på papper. Att det finns en upplevd skillnad mellan en analog bok och en digital version av samma text är dock uppenbart, det gäller inte bara e-böcker utan framför allt då texten uppgraderats för att exempelvis inkludera kontextualiserande information som i den extraordinära The Waste Land App av T. S. Eliots berömda dikt. Som Rasmus Fleischer påpekat existerar det i dagsläget faktiskt ingen definition av ”e-bok”, och ”följaktligen finns heller ingen definition av ’bok’ som kan kallas för ’teknik-neutral’” (Fleischer 2011). För

att förstå vad en bok numera är för något behöver man emellertid inte fundera så mycket över exempelvis skillnaden mellan e-böcker och *print-on-demand*, eller mellan en ljudbok och en talbok (det existerar en skillnad mellan de senare). Det räcker med att titta på momssubventioneringen, vilken lär kosta staten 1,5 miljarder per år. Sedan 2002 utgår bara sex procent moms på böcker och tidskrifter, men momslagens definition av ”bok” inkluderar inte digitala format (och heller inte ljudböcker). En e-bok är alltså belagd med 25 procent mervärdesskatt.

Från förlagsbranschen har man länge bedrivit lobbyarbete för att den digitala bokmomsen skall skrotas, och det finns tveklöst något paradoxalt i att *samma* fil i digital eller analog (tryckt) form beskattas olika. Att bokbranschen vill ha mindre skatt på sina produkter är en sak, men gränslinjen går faktiskt inte, som det hävdas, mellan bok och e-bok. Snarare är det bokens roll (och funktion) som medium som utgör det verkliga problemet. Digitaliseringen av text innebär därför en betydande medial utmaning, vilket inte minst läsplattor som Kindle och iPad accentuerat, även om det samtidigt existerar en närmast ontologisk skillnad mellan digitaliserad (äldre) text och digitalt född skrift. Den ena kan, i korthet, beskrivas som ett slags bildåtergivning, den andra är uppbyggd av kod, och skillnaden mellan dessa digitala grundformer kommer med all sannolikhet att accentueras framöver. Digitala återgivningar av inskannad text, i exempelvis PDF-format, ter sig i dag alltmer olika de nya former av mediala iscensättningar som till exempel karakteriserar somliga bokappar.

Det digitala dokumentformatet PDF (Portable Document Format), introducerat 1993 och ägt av Adobe, kan också tas som utgångspunkt för en diskussion kring digitala gränslinjer mellan bok, e-bok och andra medieformat. Alla digitala texter kan nämligen enkelt göras om till PDF-format; i en Apple-miljö räcker det med att trycka ⌘-P och spara vilken text som helst som PDF. På en läsplatta är det sedan ingen skillnad mellan att läsa en inköpt e-bok – i PDF-format, ePub är en annan historia – och vilken sparad PDF-text som helst. Detsamma gäller för en vanlig dator, men på en läsplatta blir denna *e-bokseffekt* så mycket tydligare. Det kan handla om en webbsida, en blogg, en wiki, eller en e-boksutredning från Kungliga biblioteket, alla framstår de som ett slags e-böcker när de väl sparats i PDF-form. Lässkillnaden mot en reguljär e-bok är helt enkelt obefintlig, och på många sätt möjliggör datorn som universell kulturmaskin att formaten kan migrera, och

att (nästan) all kod kan stöpas om till ett slags e-bok. Det finns alltså inte bara en skillnad mellan analog och digital text, och det räcker inte heller med att lyfta fram den digitala textens dynamiska natur. Snarare bör det poängteras att datorproducerade texter – det vill säga *alla* texter – numera potentiellt *alltid* handlar om information i ständig rörelse mellan olika format. Det ligger i det digitalas natur. Draget till sin spets finns det inte längre något innehåll, bara data och annan data – och dessa alfanumeriska textmassor rör sig hela tiden. För att återknyta till momsdiskussionen ovan, skulle en upphävd traditionell moms på e-böcker (som förlagsbranschen länge yrkat på) därför innebära en ny och minst lika problematisk gränsdragning gentemot webben och andra digitala medieproduktioner. I ljuset av att många nyproducerade e-böcker och bokappar innehåller webblänkar och extramaterial (i stil med en dvd-produktion) ter sig en sådan utveckling som än mer bekymmersam.

Avslutande reflektion

Sommaren 2011 anordnade Unesco en större konferens om boken och det skrivna ordets framtid: "The Book Tomorrow: the Future of the Written Word". Proklamationerna om bokens död har under det senaste decenniet varit legio. Konferensen handlade dock snarare om hur webbens textflöden, läsandets förändrade natur och förlagsbranschens omstrukturering påverkar förståelsen av vad en bok egentligen är. Av den journalistiska bevakningen att döma var konferensens mest framträdande drag dess mediala natur. Givetvis fanns en konferensblogg för interaktiva kommentarer för åhörare på plats (och på nätet), därtill rullade bredvid varje talare ett flöde av inkommande *tweets*, och dessutom strömmades varje presentation live över webben som rörlig bild. "I don't think that I spotted anyone reading a printed book", som en lutrad journalist uttryckte saken.

Konferensens kanske mest intressanta presentation stod bokhistorikern Robert Darnton för, och den handlade om olika slags missuppfattningar beträffande bokens natur. Boken är knappast död, menade han exempelvis, utan snarare är den väldigt levande; under 2011 kommer en miljon titlar att publiceras. Darntons framträdande kan tydas på olika sätt, dock inte bokstavligen då hans presentation *inte* finns att läsa online. Däremot kan vem som helst titta på videoinspelningen av hans framträdande, och naturligtvis

hade konferensen ordnat en YouTube-kanal. Under konferensfiken ”Recources” är denna kanal alltså listad, tillsammans med olika webblänkar och egenhändigt uppladdade videos av bland andra Darnton – och detta alltså på en konferens som behandlade det skrivna ordets framtid.

YouTube är nätets näst största sökmotor och rörlig bild börjar i så motto alltmer få karaktären av information (i stil med text). Ändå är webben fortfarande i första hand en textuell kommunikationsform, och kommer så att förbli under överskådlig framtid. Och dessutom är den ett slags textmedium eftersom nätet är uppbyggt av miljarder mil alfanumerisk kod, främst begriplig för datamaskiner. Den digitala textens mediala natur, om så i e-boks- eller bloggform, har såtillvida gradvis aktualiserats under senare år, framför allt i takt med att den flankerats av andra mediala flöden – vilka uppenbarar att även skriften (och boken) är en medieform bland andra. Det framstår möjligen som en banal avslutande iakttagelse, men från exempelvis ett biblioteksperspektiv är det långt ifrån fallet. Mycket få av Kungliga bibliotekets besökare skulle till exempel karakterisera landets nationalbibliotek som ett mediearkiv – vilket det för övrigt *de facto* numera är eftersom samlingarna också innehåller audiovisuella medier.

Att boken är ett medium som möjligen håller på att ersättas av datorn, med dess unika kapacitet att simulera andra medieformer, är en frågeställning som turnerats i vissa akademiska kretsar ända sedan mitten av 1990-talet. N. Katherine Hayles, en föregångsgestalt bland flera, har i olika böcker skrivit om både digital materialism och olika ”skriftmaskiner”, allt förankrat i ett synsätt på boken som medieform (Hayles 2002). Inte sällan har det emellertid hos Hayles handlat om olika slags avantgardistiska hypertext-projekt, och att på detta sätt lyfta fram det partikulära innebär sällan att man begriper mer generellt kulturella förändringsmönster. På ett övergripande plan har den humanvetenskapliga forskningen dock inte heller i någon nämnvärd utsträckning tagit sig an boken som medium. Det är förvånande. Bokhistoriker använder bara i undantagsfall en medial begreppsbyggnad, och medievetare har sällan studerat boken som specifik medieform. Givetvis finns undantag, och med all sannolikhet kommer just läsplattor som Kindle Fire och iPad att förändra forskningsperspektiven framöver. Det sätt som e-böcker integreras i en vidare medieekologi, med förgreningar till såväl webb som appar, gör det omöjligt att bortse från e-bokens mediala speci-

ficitet. Om så kallad "rich media integration" eller "gamification" är strategier som förlagsbranschen tänker använda för att utveckla framtida e-boksformat eller bokappar, är boken som medium därför redan ett faktum på exempelvis en läsplatta som Kindle Fire.

I ett längre teknologiskt perspektiv kommer denna apparat kanhända att avfärdas som ytterligare en hajpad medieprodukt. Men om inte annat så har Kindle Fire synliggjort att också boken numera är en medieform bland andra. I ett digitalt omdefinierat medielandskap är böcker "innehåll" och Kindle Fire innehåller potentiellt, som Jeff Bezos påpekade i sin presentation hösten 2011, *allt* – "all the content" – 100 000 filmer och tv-program, 17 miljoner låtar, hundratusentals appar från Android "app store", miljoner böcker och en uppsjö av tidskrifter. Om den ursprungliga Kindle (en gång) handlade om att läsa böcker på en codex-liknande e-bläcksskärm, är Kindle Fire såtillvida en medieapparat där de senaste årens konvergens både accentuerat e-bokens mediala karaktär, men också paradoxalt nog löst upp dess mediala gränser.

Referenser

Olle Findahls rapportserie med statistiska undersökningar av svenskarnas nätvanor ger en (viss) inblick i hur bok- och förlagsbranschen förändrats och vittnar framför allt om hur nätet numera är en del av vår vardag, vilket kommer att påverka e-bokens utveckling framöver. Se Olle Findahl, *Svenskarna och Internet 2011* (Stockholm:SE, 2011), [http://www.iis.se/docs/SOI2011 .pdf](http://www.iis.se/docs/SOI2011.pdf).

Kevin Goldsmiths *Uncreative Writing* (New York: Columbia University Press, 2011) handlar om webbens textuella ekosystem, vilket på ett närmast organiskt vis har förmågan att migrera och mutera mellan olika fil- och läsformat.

Bokprojektet "IreadwhereIam – Exploring New Information Cultures" hittar man online på <http://www.ireadwhereiam.com/>, och om framtidens kulturproduktion i ett slags konstant betaversion kan man läsa i Peter Lunenfeld, *The Secret War Between Downloading and Uploading: Tales of the Computer as Culture Machine* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2011).

Nicholas Carr är en av världens ledande experter på "det digitalas" förändring av våra liv; han driver bloggen <http://www.routhtype.com/> och publicerade senast boken *The Shallows: What the Internet Is Doing to Our Brains* (New York: Norton, 2010).

Netopia och Svenska Förläggarföreningens rapport *Svenska innehållstjänster i den digitala ekonomin. Fokus: den digitala boken* (Stockholm, 2011) kan laddas ned som PDF från <http://www.netopia.se>. Cilla Benkö och Mats Svegfors webbok, *Journalistik 3.0 – Medieormen ömsar skinn* (Stockholm, 2010) hittar man på: <http://sverigesradio.se>.

Rasmus Fleischer, *Boken och biblioteket* (Stockholm: Ink förlag, 2011), diskuterar initierat vad en bok (numera) är för något: den sägs "ställa frågan vad en bok är, men undviker att formulera ett svar", som det lika undflyende som elegant heter i innehållsförteckningen.

Information om konferensen "The Book Tomorrow: the Future of the Written Word" hittar man online på <http://focus2011.org/2011/05/the-book-tomorrow-future-of-the-written-word-by-janet-h-murray>. N. Kathryn Hayles har, slutligen, skrivit en rad böcker av vilka *Writing Machines* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2002) tillhör en av de bättre.

Boken, författaren och läsaren – en upphovsrättslig reflektion

Katarina Renman Claesson

Upphovsrätten styr mer eller mindre tydligt relationen mellan författaren, förlagen samt användare och läsare. Digitaltekniken har bidragit till stora förändringar i denna relation. Boken har blivit en licensierad tjänst, författaren är inte längre ensam upphovsman till historieberättande och läsaren har blivit en aktiv och synlig licens-tagare av texter och historier.

I snart tjugo år, sedan mitten av 1990-talet, har det pågått en digital anpassning av såväl material som marknader, branscher och lagstiftning (särskilt upphovsrätt). En första våg av digital upphovsrättslig harmonisering internationellt och inom EU skedde på 1990-talet. Fokus var att stärka rättigheterna och skydda upphovsmännen och andra rättighetshavare från otillåtet utnyttjande i det globala, digitala nätverket internet, då kallat ”världens största kopieringsapparat”.¹ Digitaltekniken och internets användning har mognat och efter en inledande skepsis har en mängd nya marknader introducerats för upphovsmän och rättighetshavare till material, däribland författare och förlag. Internet beskrivs inte längre i bara negativa termer utan också som en viktig marknadsplats och ett verktyg för demokrati.²

Det förekommer fortfarande piratkopiering och olagligt tillgängliggörande i massiv omfattning av skyddat material. Jag har dock valt att utelämna detta problemområde i min text för att i stället lyfta fram andra aspekter som också kan behöva uppmärksammas. Finns det egentligen digitala böcker? Vad har för-

---

¹ Se <http://www.wipo.int/copyright/en/> och http://ec.europa.eu/internal_market/copyright/index_en.htm [tillgängliga 8 januari 2012].

² I dag diskuteras inte bara upphovsmännens och rättighetshavarnas ”problem” med den digitala tekniken och internet utan också dess fördelar, liksom användarperspektivet. Inom EU presenterades 2008 en s.k. grönbok – *Upphovsrätt i kunskapsekonomin* (KOM (2008) 466) – samt ett efterföljande meddelande från Kommissionen i oktober 2010 (KOM (2009) 532). Se också WIPO-diskussionen om upphovsrättens inskränkningar (limitations) för olika intressen: <http://www.wipo.int/copyright/en/limitations/index.html> [tillgänglig 8 januari 2012]. Angående internets betydelse för demokratin, se bl.a. <http://www.nytimes.com/2011/12/09/world/at-hague-hillary-rodham-clinton-urges-countries-not-to-restrict-internet.html> [tillgänglig 8 januari 2012].

fattaren för upphovsrättslig relation till den digitala texten? Varför kan läsaren inte använda sin e-bok som en vanlig bok och vad innebär det att säljaren via licens och teknik bestämmer och vet så mycket i detalj kring läsning, lagring och annan användning av e-boken?

Boken

En ”bok” brukar definieras som en samling skrivna, illustrerade eller blanka blad *gjorda av papper, pergament eller annat material, sammanbundna på en sida*. En definition som inte täcker in det vi i dag kallar elektroniska eller digitala böcker (här kallade e-böcker). Det finns e-böcker som enbart är en bok i digital form, innehållet är fixerat och avsikten är att läsaren passivt skall läsa och se innehållet från början till slut. Det kommer framöver inte att tillhöra det vanliga. Snart kommer marknaden, den digitala generationen, att förvänta sig mer av berättelsen, berättaren och möjligheten att samtala med författare och läsare via olika samlingspunkter på nätet.³ Men redan i den enklaste form av e-bok finns möjligheten till en mer aktiv och deltagande form av läsande, genom länkar i texten som direkt leder läsaren vidare till andra informationskällor.

Runt millennieskiftet (2000) började det framträda en ”elektronisk” marknad för i stort sett all typ av information, däribland upphovsrättsligt skyddad text, ljud, bild och film. Förutom problem med illegal kopiering och tillgängliggörande, var det oklart vem som egentligen hade rätt att bestämma över verkets utnyttjande i digital form, dvs. vem som innehade de elektroniska/digitala rättigheterna (e-rättigheter). Var det journalisten och fotografen eller tidningen, författaren eller förlaget, skådespelaren och fotografen eller filmbolaget? I äldre anställnings-, uppdrags- och förlagskontrakt finns naturligen ingen överenskommelse om e-rättigheter, men däremot uttryck som rätt att ”ge ut verket i bokform”, ”i alla framtida medieformer” och liknande. Oklara avtal om upphovsrättsöverlåtelse skall tolkas restriktivt till upphovsmannens fördel (specifikationsgrundsatsen), och utnyttjandeformer som inte fanns då uppdraget genomfördes och/eller avtalet

---

³ Se t.ex. webbplatsen och e-boksförläggaren Byliner (<http://byliner.com>), The ATAVIST (<http://atavist.net/>) och Amazons Kindle (<https://kdp.amazon.com/self-publishing/signin>) [tillgängliga 11 december 2011].

ingicks kan inte kan ha överlåtits eller upplåtits.⁴ Osäkerheten kring tillämpningen av e-rättigheter resulterade i ett antal rättsfall i bl.a. Europa och USA, vari det konstaterades att utan uttrycklig överenskommelse om e-rättigheterna i kontrakt, anställningar och uppdrag hade ingen övergång skett, rättigheterna innehades av upphovsmannen.⁵ Även i svensk praxis konstaterades i början av 2000-talet att upphovsmännen (journalister) skulle tillfrågas om exploatering av tidningsartiklar i elektroniskt format, särskilt vad avsåg tillgänglighöranden via hemsida på internet som innebar ”någon-ting helt annat” än den publicering som förekommit i pappers-tidningen.⁶

Så när en bok som är skriven och förlagd i den fördigitala pappersperioden ska bli e-bok kan det vara författaren eller dennes arvingar som skall tillfrågas, inte förlag, uppdrags- eller arbets-givare. Men diskussionen här handlar egentligen bara om pappers-bokens överföring till digital form, inte om det digitala historie-berättandet (mer om detta nedan). Och om en bok även fort-sättningsvis definieras som sammanbundna papper så finns det egentligen inga böcker i den digitala miljön. Eller?

Författaren

I dag befinner sig författaren i en kaotisk tid, fylld av möjligheter, men också problem. Verk kan göras tillgängliga för allmänheten snabbt, billigt och lätt och det kan ske på ett flertal sätt, t.ex. via traditionella förlag, e-boksförlag eller av författaren själv, men också av de som inte har frågat om lov. Mångfasetterade försök att

⁴ Specifikationsgrundsatsen föreslås i *Avtalad upphovsrätt* (SOU 2010:24) införas i 27 § i lagen (1960:729) om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk med följande text: ”Den som genom avtal har rätt att förfoga över ett verk ska inte anses ha en mer omfattande rätt än den som framgår av avtalet eller som får anses följa av avtalet eller dess syfte.”

⁵ Se <http://www.ivir.nl/publications/hughenoltz/e-rights.html#note3> [12 december 2011].

⁶ Se *Administration av litterära rättigheter i Sverige (ALIS) v SvD*, Svea hovrätts dom 2002-12-10 i mål nr T 820-02, respektive *ALIS v Aftonbladet (Mediearkivet)*, Stockholm tingsrätts dom 2002-04-19 i mål nr T 10704-98. Förutom de resurser och komplicerade utredningar som ofta krävs för att utreda vem som innehar rätten att bestämma över ett pre-digitalt verks digitala utnyttjande, finns det en risk att de böcker, tidningar, bilder och annat material som inte digitaliseras hamnar ”utanför” informationssamhället. EU-kommissionen undertecknade i september 2011, inom ramen för sin s.k. digitala agenda för Europa, tillsammans med intressenter som bibliotek, förläggare, författare och förvaltningsorganisationer, ett Memorandum of Understanding vari anges några grundläggande principer som ska möjliggöra för europeiska bibliotek och liknande kulturinstitutioner att digitalisera och tillgängliggöra böcker och annat material de har i sina samlingar, men som inte längre finns i handeln (out-of-commerce). Principerna är dock inte juridiskt bindande, utan avser att underlätta och stimulera till partsöverenskommelser.

hindra otillåtet nyttjande görs bl.a. genom att sprida information och kunskap samt via rättsprocesser, lagstiftning och teknik.⁷ En viktig förutsättning för författarens kontroll över texten är att den är upphovsrättsligt skyddad. Upphovsrätten, ett mer än livslångt skydd för upphovsmannen mot otillåtet och respektlöst nyttjande av hans/hennes litterära eller konstnärliga verk, uppstod i en tid då verket förmedlades i en fysisk form; en bok, en pamflett, ett trätryck.⁸ Det kan leda till uppfattningen att det skyddade verket är boken eller tidningen, när det egentligen är den originella berättelsen, musiken eller bilden som skyddas, oavsett i vilken form det förekommer. Författaren överläter (helt och hållet) eller upplåter (i begränsad omfattning) rätten att hantera verket.⁹ I samband med återanvändning av äldre material kan också upphovsmannens ideella rätt bli aktuell.¹⁰ De nästan gränslösa möjligheter som nu finns att bearbeta och sammanställa material, kan leda till att "gamla" texter och bilder ändras och/eller görs tillgängliga för allmänheten i sådan form eller i sådant sammanhang som är kränkande för upphovsmannens litterära eller konstnärliga anseende eller egenart och det kan vara svårt att ange upphovsmannen på korrekt sätt.

En text, vare sig den skrivs på papper eller digitalt, är skyddad av upphovsrätt om den är *originell*. Originalitetskravet är i dag harmoniserat inom EU och uppställer som enda kriterium att alstret är upphovsmannens egna intellektuella skapelse, dvs. avspeglar hans eller hennes egen personlighet på så sätt att upphovsmannen i samband med skapandet av sitt verk har kunnat *uttrycka sin kreativa kapacitet genom att göra fria och kreativa val*.¹¹

⁷ Som anges inledningsvis har jag valt att inte fördjupa mig i detta problemområde, som i sig förtjänar långt mer textutrymme än vad jag har till förfogade för denna text.

⁸ Det upphovsrättsliga skyddet upphör när upphovsmannen varit död i sjuttio år. Det innebär att verk från uphovsmän som dog 1941, däribland James Joyce, förlorar sitt upphovsrättsliga skydd 2012. Det finns dock fortfarande ett övervakande öga i form av de akademier som i flera länder hindrar att verk används på ett sätt som "kränker den andliga odlingens intresse". Se 43 § och 51 § upphovsrättslagen samt bl.a. <http://publicdomainday.org/> [tillgänglig 19 januari 2012]. De första regleringar som skyddar uphovsmannen och hans verk infördes under 1700-talet bl.a. i Storbritannien, Frankrike och USA. Observera att de konstnärliga uphovsmännen haft en något annan historia än de litterära.

⁹ Upphovsrätten består av en exklusiv rätt att bestämma över verkets kopiering och tillgängliggörande till allmänheten (2 § upphovsrättslagen), som kan överlåtas och upplåtas som uphovsmannen önskar (den ekonomiska rätten). Upphovsmannen har också en ideell rätt att anges och respekteras som verkets uphovsman (3 § upphovsrättslagen). Den ideella rätten kan inte "säljas" utan bara efterges av uphovsmannen själv (eller arvingarna) i viss begränsad omfattning.

¹⁰ Se 3 § i upphovsrättslagen.

¹¹ Se p. 87–89 i Painer-målet (*Eva-Maria Painer v Standard Verlags GmbH m.fl.*, EG-domstolen, mål nr. C-145/10), jfr med skäl 16 och art. 6 i Europaparlamentets och rådets direktiv 2006/116/EG (f.d. skäl 17 och art. 6 i 93/98/EG) samt se, *e contrario*, p. 98 i dom i förenade målen C-403/08 och C-429/08, *Football Association Premier League m.fl.*

Ergo, så snart en text eller annat material innefattar ett moment av fritt, kreativt val i uttrycket och författaren är i livet eller det ännu inte gått sjuttio år sedan dödsåret, är texten troligen originell och skyddad av upphovsrätt. Med stöd av avtal, lagstiftning och teknik bestäms hur det skyddade verket skall få utnyttjas. Men författaren kan också besluta att texten, via avtal, ska vara gratis och fri att använda för alla eller vissa nyttjanden.¹²

Författaren och texten är inte längre ensamma. Många berättar i dag sin historia med hjälp av fler uttrycksformer än text på papper. Den utökade e-boken (enhanced e-book) är ett begrepp som använts avseende interaktiva texter med flera olika medieformer, som text, bild, ljud, video, autentiskt material m.m.¹³ Den ensamma historieberättande textförfattaren har fått sällskap av ett flertal upphovsmän som samarbetar och antingen kollektivt eller enskilt sammanställer det till en historia. Men ur upphovsrättsligt perspektiv har författarens relation till boken, eller snarare texten, inte förändrats. Att flera upphovsmän är inblandade i historieberättandet innebär en mer komplicerad rättighetshandling – fler att fråga helt enkelt – men egentligen inte någon okänd upphovsrättslig situation. Ljud- och filmmakare har länge haft ett mängd rättighetshavare att ta hänsyn till inför exploatering av musik och film.

Även om kravet på originalitet inte är relaterat till textens medieformat (papper, ljud eller digital), så är de tekniska skillnaderna mellan hur traditionella böcker som pappers- och ljudböcker¹⁴ respektive e-böcker vanligtvis *tillhandahålls* av avgörande betydelse för marknaden och användaren/läsaren. En text, bild, film eller annat skyddat material som säljs i offlineformat, t.ex. som cd eller dvd, säljs som en produkt och sprids genom försäljningen till allmänheten varvid rätten till vidareanvändning för exemplarägaren blir aktuell, se 19 § upphovsrättslagen. Ett verk eller annat material som säljs och överförs online innefattar inte någon spridning av (existerande) exemplar, det är inte fråga om försäljning av en spridd produkt utan om köp av en tjänst, rätten att nyttja och eventuellt framställa eget exemplar av materialet – icke att blanda ihop med köp av redan existerande exemplar.¹⁵ Bestämmelserna om vidare-

¹² I dag förekommer ett antal licenser som tillåter ett relativt fritt nyttjande av material, därav s.k. Creative Common-licens, se <http://creativecommons.org/> [tillgänglig 9 januari 2012].

¹³ Se <http://www.theatlantic.com/entertainment/archive/2011/10/enhanced-e-books-and-the-future-of-publishing/246111/> [tillgänglig 11 december 2011].

¹⁴ Observera att i det här sammanhanget används begreppet ljudbok för en produkt som inte tillhandahålls via nedladdning eller streaming.

¹⁵ Se skäl 29 i Infosocdirektivet, 2001/29/EG, samt *Upphovsrätten i informationssambället* (prop. 2004/05:110), s. 59.

spridning av exemplar i 19 § upphovsrättslagen är inte tillämpliga avseende eget framställt exemplar.

Läsaren

Läsare bör betrakta den digitala framtiden med stor nyfikenhet och förväntan, men också med viss vaksamhet.¹⁶ Det passiva, ensamma läsandet kan, med sociala nätverk och annan digital kommunikation, omvandlas till ett aktivt deltagande, med tillgång till texter och annat material på ett revolutionsartat sätt. Materialurvalet har snart inga märkbara gränser vad gäller ämne, språk, gammalt eller nytt och tillgängligheten begränsas i stort sett bara av internet-tillgången och den använda enheten.¹⁷ Men digitaltekniken gör det också möjligt att övervaka, begränsa, stänga in och stänga av en läsare och hans/hennes e-böcker. Licenser och tekniska skydd bestämmer vad läsaren får göra med texten.

Ett av upphovsrättens ursprungliga syften var att få fram fler intressanta texter till läsaren, genom att författaren via rätten att bestämma över kopieringen av verket (copyright) fick ekonomiska möjligheter att leva på sitt skrivande.¹⁸ Det har beskrivits som att omsorgen om läsaren är djupt förankrad i upphovsrättens DNA.¹⁹ Men upphovsrätten är en ”svag” lagstiftning såtillvida att den i huvudsak gäller bara om inget annat har avtalats mellan parterna. Finns det ett avtal, en användarlicens, som anger annat än vad som

---

¹⁶ Notera att jag i det följande utgår från att ”användaren/läsaren” är en avtalstrogen och laglydig person. Något som naturligtvis inte alltid är fallet. Men för de som i stället väljer att nyttja verk utan tillstånd och i strid med avtal och lagstiftning finns redan en pågående diskussion och ett arbete hos politiker, rättsväsende och lagstiftare mot piratkopiering, illegal fildelning osv. Här ger jag utrymme för diskussion kring den ”digitala situationen” för de användare/läsare som vill göra rätt.

¹⁷ Tillgången till internet har, som nämns inledningsvis, blivit allt viktigare i dagens informationssamhälle. I miljöer där tillgång och spridning av information censurerats av en auktoritär ledning, har tillgången till internet med dess möjlighet till friare informationskommunikation varit ett viktigt hjälpmedel i frigörelse- och demokratiprocesser. Men det bör finnas en viss vaksamhet inför ett alltför stort beroende av internet som (enda) marknads- och kommunikationsplattform. Sårbarheten vid elavbrott eller på platser där internetåtkomst saknas kan annars bli onödigt stora. Därtill kan känsligt eller kontroversiellt material och kommunikation behöva flera oberoende kommunikationskanaler, motståndskraftiga mot kommersiella och politiska påtryckningar.

¹⁸ I en av de första lagar som gav upphovsmannen rätt att bestämma över och få betalt också för kopior av verket, *Statute of Anne* från 1710, var namnet på lagen *An Act for the Encouragement of Learning* och i inledningen anges att syftet med lagen var just att uppmuntra lärda män att skriva användbara böcker (”for the encouragement of learned men to compose and write useful books”). Se <http://www.copyrighthistory.org/> [tillgänglig 29 november 2011].

¹⁹ Jessica Litman, ”Readers’ Copyright”, *Journal of the Copyright Society of the USA*, vol. 58, 2011, s. 325–353.

sägs i lagen så gäller licensen även avseende t.ex. kopiering för privat bruk, för arkiv och bibliotek eller för nyhetsrapportering. Ytterligare begränsning kan finnas genom tekniska skydd, som inte lagligen får avlägsnas.²⁰ Det innebär att den ”balans” som eftersträvas i upphovsrättsregleringen, mellan upphovsmannens behov av skydd och samhällets och den enskilde användarens behov av tillgång till material, kan vara upphävd via avtal och teknik.²¹

Den traditionella bokens fysiska form samt ägandet av boken ger läsaren och bokinnehavaren vissa naturliga användarmöjligheter och ett visst skydd mot ändring och återkallande av text och material samt mot insamling av användarinformation. Pappersboken kan köpas, innehas och läsas i hemlighet samt lånas ut eller säljas när, var och till vem som helst. Äganderätten till boken ”konsumerar” upphovsmannens rätt att bestämma över verkets vidare spridning av just det exemplaret via utlåning, vidareförsäljning eller gåva.²² Att läsa en text på ett papper är ingen upphovsrättsligt ”relevant” handling då texten vare sig kopieras eller görs tillgänglig för allmänheten. Läsandet begränsas inte av några särskilda villkor utan kan ske var, hur och av vem som helst, med anteckningar, kommentarer och minneslappar inskrivna och instuckna i boken.

Vid köp online av en e-bok ges en licensierad åtkomst till en text. Avtalet och de tekniska skydden bestämmer användningen av text och annat material, t.ex. om nedladdning och utskrift får ske och på vilka enheter (dator, läsplatta, telefon etc.), hur många gånger och av vem. Åtkomst till boken kan begränsas eller upphöra om licensavgifter inte betalas eller licenstiden löpt ut, om tillhandahållaren stänger ner eller tar boken ur sitt sortiment osv. När licensavtalet upphör försvinner vanligen åtkomsten till texten/materialet. Ett eventuellt nedladdat och/eller utskrivet exemplar av e-boken (licensexemplar) har en helt annan upphovsrättslig status än ett exemplar av en bok tillhandahållen på marknaden. Licens-exemplaret kan bara användas i enlighet med licensen och därmed

---

²⁰ År 2005 infördes skydd av tekniska skydd i ett nytt kap. 6 a i upphovsrättslagen, ”Skydd för tekniska åtgärder m.m.”. Det finns inga krav på att de tekniska skydden tillåter nyttjandet som t.ex. privat kopiering, användning i undervisning, forskning, nyhetsrapportering eller för citat.

²¹ Mer om uppfattningen att upphovsrätten skall balansera olika intressen samt ett förslag till europeisk upphovsrättsreglering återfinns bl.a. i det s.k. Wittem-projektet, se <http://www.copyrightcode.eu/index.php?websiteid=1>. Se även ”Hamburg Declaration on Intellectual Property Rights”, <http://www.epceurope.org/hamburgdeclaration> [tillgängliga 9 januari 2012].

²² Se 19 § i upphovsrättslagen.

bara ges bort eller lånas ut om licensen tillåter det. Det digitala läsandet registreras, övervakas och villkoras av teknik och avtal.

Att läsa en digital text innebär också en komplicerad upphovsrättslig handling. För att ta del av texten krävs en teknisk process som innebär att temporära tekniska exemplar framställs av hela eller delar av båda den hjälpande programvaran, det litterära verket och eventuellt annat skyddat material. Internationellt och inom EU är det i dag överenskommet att även temporära, tekniska kopior är kopior, men att det finns en tvingande rätt för användarna (eller snarare deras tekniska enheter) att utnyttja dessa i den tekniska processen. Så för att göra det möjligt att läsa en digital bok har lagstiftaren varit tvungen att introducera ett tvingande undantag i upphovsrätten.

I de fall texten är skyddad av tekniska åtgärder kan det vara svårt att ens få tillgång till texten.²³ Enligt bestämmelser som 2005 infördes i upphovsrättslagen är det förbjudet att kringgå tekniska åtgärder som skyddar verk mot otillåtet nyttjande.²⁴ Den som har lovlig tillgång till ett exemplar av verket får bryta igenom en teknisk åtgärd om det är nödvändigt för att se eller läsa verket.²⁵ Men det handlar bara om offlineprodukter (exemplar av verket), t.ex. musik på cd eller dvd-film. Det är inte tillåtet att kringgå en teknisk åtgärd för att se, lyssna eller läsa material som tillhandahålls (laddas ner) online. Ett onlineköp innebär inte ett köp av ett exemplar av ett verk, utan endast köp av en licens att nyttja verket.

Läsandet har också ändrat sig. En generation som växt upp med möjligheten att interagera med en text (följa länkar, se bilder, filmer och höra ljud) läser mer sällan enbart text linjärt från pärm till pärm, utan skapar eller efterfrågar en ny typ av medieöverskridande, länktäta berättelser och faktaredogörelser. Ofta utgör också den ursprungliga berättelsen en del av användarens/läsarens eget material. Verkliga och litterära figurer ges nya egenskaper och

---

²³ Med teknisk åtgärd avses i detta kapitel varje verkningsfull teknik, anordning eller komponent som har utformats för att vid normalt bruk hindra eller begränsa exemplarframställning eller tillgängliggörande för allmänheten av ett upphovsrättsligt skyddat verk utan samtycke från upphovsmannen eller dennes rättsinnehavare. Se 52 b upphovsrättslagen. Jfr art. 11 i WIPO Copyright Treaty (WCT) och art. 18 i WIPO-fördraget om framföranden och fonogram (WIPO Performances and Phonograms Treaty, WPPT).

²⁴ Se 6 a kap. upphovsrättslagen. Bestämmelserna gäller också närstående prestationer som inspelningar av utövande konstnärer, ljud- och filminspelningar, radio- och tv-utsändningar, kataloger och databaser samt fotobilder, se 52 h § jfr med 5 kap. upphovsrättslagen.

²⁵ Den som köpt ett exemplar av ett verk eller den som har rätt att nyttja verksexemplaret via en inskränkning som privatkopiering, användning i undervisning, arkiv, bibliotek och nyhetsrapportering eller i citat, har lovlig tillgång till verket. Se 52 d § upphovsrättslagen samt *Upphovsrätten i informationssamhället* (prop. 2004/05:110), s. 304 f. och s. 417 f.

nya äventyr, material från olika källor görs till kollage i s.k. användarskapat material (User-Created-Content, UCC).²⁶

Den fysiska boken kan inte registrera och spara information om sina läsare, inte heller hindra att såväl den uppskattande som kritiska läsaren tittar igenom, läser, antecknar och citerar text. Och den som köper en fysisk bok kontant på en bokhandel eller annan plats, genererar ingen information tillgänglig för utomstående om sitt val av bok och dess användning, särskilt inte om den läses i smyg och sedan kastas bort eller förstörs.

De som tillhandahåller e-böcker för nedladdning online kan ofta spåra, samla, analysera och avslöja läsarens val och aktivitet (läsarinformation) på ett sätt som tidigare inte var möjligt. Läsarinformation kan användas bl.a. för att kontrollera att licensen följs, för att spåra märkliga eller kriminella intressen samt för försäljning av riktade annonser. Hantering av läsarinformation bör ses som en viktig del av den enskildes integritetsskydd, varvid hanteringen bör vara transparent och begränsad samt som huvudregel kräva samtycke.²⁷

Avslutning

Utmaningen i dag är att anpassa regleringar, tekniska skydd och affärsmodeller så att de också i den digitala miljön skyddar dem som skapar och tillhandahåller verk och annat material, utan att samtidigt oskäligt begränsa användningen och göra intrång i läsarens och andra användares intressen och personliga integritet.

Om man vill förstå litteraturens villkor i dag är det därmed viktigt att studera både textförfattarens och läsarens förändrade digitala situation. Lyckas upphovsrätten med sin balansakt att skydda författaren mot ofrivillig exploatering av verket samtidigt som det finns utrymme för kunskapsinhämtande, läsande och nytt skapande? Ska ett utskriftsexemplar upphovsrättsligt jämföras med ett marknadsexemplar så att vi kan ge bort eller sälja också nedladdade exemplar av e-böcker? Hur mycket av läsarens läsning och användning av texten samt den enskildes elektroniska bibliotek

---

²⁶ UCC debatteras i den aktuella upphovsrättsdiskursen, bl.a. huruvida rättighetsklareringen kan underlättas för den här typen av icke-kommersiell och icke-professionell användning. Se bl.a. Kommissionens meddelande (KOM (2009) 532), p. 3.5.

²⁷ EU-kommissionen presenterade i slutet av januari 2012 ett förslag till stärkt integritetsskydd, bl.a. starkare krav på samtycke samt en "rätt att bli bortglömd". Se: <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/12/46&format=HTML&aged=0&language=EN&guiLanguage=en> [tillgänglig 4 februari 2012].

skall få styras av licenser och teknik? Finns det anledning att av integritetsskäl begränsa styrning via licenser och teknik samt övervakning av läsandet och läsaren?

Boken, berättelsen och pengarna i den digitala tidsåldern

Patrik Wikström

År 2012 är distribution av litteratur via internet inte längre en framtidsvision, utan ett etablerat format vid sidan av traditionella format som exempelvis pocketboken, den inbundna boken och ljudboken (AAP 2011; Amazon 2011; PaidContent 2011). Men den digitala tekniken etablerar inte enbart ett nytt format, utan förändrar också grundförutsättningarna för litterära konstformer och marknader. Detta kapitel behandlar en betydelsefull aspekt av denna förändring, nämligen hur den digitala tekniken påverkar relationen mellan läsare och författare och ökar läsarens inflytande över den kreativa processen. I den digitala tidsåldern är det möjligt att skapa berättelser online i en interaktiv process som involverar både läsare och författare. Kapitlet presenterar modeller för hur sådan "samproducerad e-litteratur" förändrar marknaden för litteratur och hur den påverkar den traditionella litteraturen.

Läsande och skrivande i en digital tidsålder

The Electronic Literature Organization definierar e-litteratur som "verk med väsentliga litterära kvaliteter som utnyttjar datorbaserade resurser och kontexter".¹ Med grund i denna breda definition kan samproducerad e-litteratur i sin tur definieras som e-litteratur som utformats genom en interaktiv process där en grupp människor deltagit och bidragit till den kreativa processen. Samproducerad e-litteratur saknar ofta ett specifikt publiceringsdatum då verket anses vara "färdigt" – i stället är verket en pågående process där berättelsen formas och utvecklas i dialog mellan författare och "läsare". Det är viktigt att poängtera att skapandet av samproducerad e-litteratur inte nödvändigtvis är en symmetrisk process i den meningen att samtliga deltagare bidrar i lika stor

---

¹ Författarens egen översättning av "works with important literary aspects that take advantage of the capabilities and contexts provided by the stand-alone or networked computer" (<http://eliterature.org/>).

omfattning till berättelsens utformning. Även om samarbetsstrukturerna varierar väsentligt mellan olika traditioner och genrer så är en vanligt förekommande form att det finns en "författare" som kontrollerar berättelsen och en grupp "läsare" som diskuterar berättelsen. Läsarna ger feedback och förändringsförslag som författaren tar ställning till om de ska inkorporeras i berättelsen eller ej. Samproducerad e-litteratur skapas och brukas via en skärm och på grund av dess dynamiska natur är det ofta irrelevant att trycka en version av verket på papper och paketera det mellan pärmar.

En intressant genre inom den samproducerade e-litteraturen är så kallad *fanfiction*. Fanfiction är benämningen på samproducerad e-litteratur som baseras på redan väletablerade karaktärer, miljöer eller berättelser. De författare som skapar fanfiction är vanligtvis passionerade fans, helt utan kommersiella avsikter. Att skriva, diskutera och läsa fanfiction är för dem ett sätt att utforska och utvidga den berättelsevärld som de fascinerats av snarare än ett sätt att skapa en kommersiellt gångbar produkt (Olin-Scheller & Wikström 2010).

Under 2008 genomfördes en internetbaserad enkätstudie av fanfiction och andra liknande kreativa uttryck ("fanworks") i Sverige. Ca 1 000 slumpmässigt utvalda internetanvändare mellan 14 och 26 år deltog i studien som visade att användargenererat innehåll, som exempelvis fanfiction, spelar en viktig roll i ungdomars mediekonsumtion. Drygt 20 procent av ungdomarna i åldersgruppen läser någon form av fanworks, 11 procent kommenterar andras verk och 4 procent skapar och publicerar eget material på internet (Olin-Scheller & Wikström 2010).

Fanfiction publiceras på en rad olika webbplatser på internet, och en som kommit att dominera genren är *fanfiction.net*. På *fanfiction.net* återfinns mer än två miljoner fanfiction-berättelser baserade på tusentals olika karaktärer, filmer, böcker och datorspel. Vissa karaktärer är mer populära än andra, exempelvis Manga-karaktärer som Naruto, Inuyasha eller Yu-Gi-Oh, men också fantasy och science fiction är populära genrer med karaktärer från Harry Potter och Twilight.

Studien visade att läsare med intresse för fanfiction är överrepresenterade bland storkonsumenter av böcker (Olin-Scheller & Wikström 2010). Ett passionerat intresse för en viss författares verk innebär att personen inte nöjer sig med att läsa böckerna upprepade gånger, de vill även diskutera sina upplevelser med likasinnade fans och de inspireras att hitta på egna berättelser som

är baserade på grundberättelsen. Fanfiction fungerar därmed som en brygga mellan den traditionella litteraturen och den samproducerade e-litteraturen. Fanfiction kan helt enkelt inte existera utan väletablerade litterära verk och mediefenomen och det kan lika väl kategoriseras som en form av aktiv läsning som en litterär genre. Liksom annan samproducerad e-litteratur är fanfiction lika mycket process som produkt.

Fanfiction är ett fascinerande fenomen och ett illustrativt exempel på samproducerad e-litteratur som visar hur läsarnas och författarnas förhållande till berättelsen förändras i den digitala tidsåldern. Ett annat näraliggande exempel på denna omvandling illustreras av webbplatsen bokbloggar.se. På webbplatsen presenteras en sammanställning av över 600 svenska bloggar där privatpersoner – i grupp eller allena – recenserar och diskuterar böcker som de har läst. Den här typen av offentliga litterära diskussioner mellan läsare är av intresse för förläggare av mer än ett skäl. Diskussionerna är för det första en rik informationskälla som kan fördjupa förläggarnas förståelse av läsarmarknaden och för det andra kan bloggarna utnyttjas av förläggarna som kostnadseffektiva marknadsföringsagenter av nya böcker till andra potentiella läsare.

Bokläsning har länge varit både en introvert och social aktivitet men i den digitala tidsåldern blir de sociala, extroverta aspekterna av läsandet allt viktigare på bekostnad av de introverta, privata aspekterna. Oavsett om det handlar om samproducerad e-litteratur eller offentliga onlinediskussioner om ”traditionella” litterära verk så skapas den ”totala litterära upplevelsen” i samarbete mellan läsare och författare. Läsarnas kreativa bidrag i form av kommentarer, berättelser, och diskussioner är av stor betydelse för hur läsarna upplever berättelsen. För en författare eller en förläggare av traditionell litteratur kan denna utveckling ses som en möjlighet att engagera sig i en djupare konversation med sina läsare, men den kan också ses som ett allvarligt hot mot deras verksamhet. Om det kulturella och ekonomiska värdet förskjuts från den litterära artefakten till de aktiviteter som läsarna själva initierar och kontrollerar finns en risk att de traditionella aktörerna inte klarar av att fånga dessa värden och att nya aktörer kan kliva in och etablera sig på marknaden.

Redan i dag finns tendenser till att nya aktörer på den litterära marknaden erbjuder tjänster som läsare är intresserade att betala för, där intäkterna inte kommer förläggarna eller författarna till godo. Ett exempel på detta är hur Amazon Kindle sakta men säkert

börjar erbjuda funktioner som syftar till att bygga ut grundberättelsen och göra läsoplevelsen mer social. Än så länge erbjuder Amazon Kindle relativt rudimentära funktioner som att läsare exempelvis kan göra markeringar i böckerna och jämföra sina egna markeringar med de som andra läsare gjort. En naturlig utveckling är dock att Kindle så småningom kommer att erbjuda funktioner som möjliggör för läsarna att kommentera eller diskutera de böcker de läser. En långsiktig konsekvens av en sådan utveckling är att värdet av kommentarer, diskussioner, markeringar, etc., så småningom ökar och att läsare attraheras av Amazon Kindle huvudsakligen på grund av den användargenererade "metadata" som tjänsten erbjuder. En berättelse kan helt enkelt vara värd mer via Amazon Kindle än via en annan distributör eftersom Amazon kan utöka berättelsen med metadata som användarna genererat och som Amazon har ackumulerat. På så sätt kan en aktör som Amazon etablera en mycket stark position på bokmarknaden som exempelvis kan utnyttjas för att pressa förläggarnas marginaler. Andra starka internationella aktörer som på ett liknande sätt inte har en traditionell roll inom bokbranschen, exempelvis Google, Apple eller Facebook, kan mycket väl lyckas med liknande strategier.

Ovanstående exposé är bara ett exempel på hur nämnda teknikföretag påverkar den västerländska bokbranschen. Ett annat exempel på deras inverkan är hur de erbjuder författare tillgång till en stor och välfungerande marknad utan att överhuvudtaget involvera en förläggare i dess traditionella betydelse. Med de tekniska system som erbjuds av exempelvis Amazon eller Google är det i princip möjligt för vem som helst att tillgängliggöra sina litterära verk som e-böcker på en välfungerande marknad. Nackdelen är förstås att författaren inte får tillgång till förläggarens finansiella muskler för marknadsföring och traditionell distribution och att författaren därmed kan få svårt att nå ut med sitt verk till de breda läsarskarorna. Fördelen är att författaren behåller en betydligt större del av intäkterna än vad som varit fallet om en förläggare hade hanterat publiceringen. Därmed minskar författarens behov av att nå de breda läsarskarorna eftersom den självpublicerande författaren kan gå med vinst redan vid en relativt begränsad försäljningsvolym. En rad engelskspråkiga författare utan kontrakt med en traditionell förläggare har lyckats med denna bedrift och sålt tillräckligt många e-böcker via Amazon.com för att kunna försörja sig eller åtminstone kunna minska sitt beroende av sitt dagtidsarbete (t.ex. James 2011). Dessa självpublicerade för-

fattare har möjlighet att använda sig av en helt annan affärsstrategi än de traditionella förläggarna. I stället för att försöka attrahera så många läsare som möjligt kan deras strategi vara att hitta de mest passionerade läsarna. Detta är inte på något sätt en ny idé, utan den har bl.a. förts fram av Bryan Austin Whitney (2004) och Kevin Kelly (2008). Whitney uttrycker det på följande sätt:

I think a new definition of success will be the artist who has 5000 passionate fans worldwide who spend 20–30 dollars a year on your creative output. You'll communicate with weblogs, supply them with regular unique songs and videos via digital files, share the details on the creation of and motivation behind your work on a regular basis, almost like you're a unique reality show for your fans. You will creatively serve them in a way that the "industry" can't and/or won't. Rather than spending your time begging for recognition from the mass media or trying to reach critical mass numbers to get a "deal" and make a living, you'll do the opposite of the competition and play "small ball." (Whitney 2004)

Whitneys vision handlar om hur musiker ska kunna tjäna sitt levebröd i den digitala tidsåldern men hans resonemang är lika relevant för författare av e-litteratur, oavsett om den är samproducerad eller ej. Det är dock viktigt att poängtera att möjligheterna att bygga upp en tillräckligt stor grupp passionerade läsare påverkas av storleken på den marknad där författaren verkar. Engelskspråkiga författare bör exempelvis ha helt andra förutsättningar att kunna bygga en passionerad och lojal läsaroskara som är tillräckligt stor att för kunna försörja dem, än en författare som verkar på den betydligt mindre svenskspråkiga marknaden.

En fungerande marknad för e-litteratur

Inträdet av nya aktörer såsom Amazon, Apple och Google på den västerländska bokmarknaden är på väg att förändra branschen i grunden. Både genom att etablera en ny kanal för distribution av traditionell litteratur, men också genom att distribuera e-litteratur på de sätt som beskrivits ovan. Ett annat exempel på hur e-litteratur kan spela en betydande roll i framtidens bokbransch återfinns i Kina. Upphovsrättslagstiftningen i Kina har stärkts betydligt sedan landets inträde i WTO 2001, men trots allt sker fortfarande en betydande del av försäljningen av böcker, musik, filmer, etc. vid sidan av de legala kanalerna (Montgomery 2011).

Situationen har lett till att aktörer inom bokbranschen tvingats hitta alternativa modeller för produktion och försäljning av litteratur.

Det mest framgångsrika företaget inom den digitala kinesiska branschen för e-litteratur är Shengda (utanför Kina även kallat Cloudary Corporation). Företaget etablerades 2004 och fram till mars 2011 hade 1,3 miljoner kända och okända författare publicerat 5,2 miljoner litterära verk på dess olika webbplatser. Shengda gör det möjligt för vem som helst att erbjuda sina litterära verk till försäljning via webbplatserna. Läsare kan bläddra bland, kommentera och diskutera alla verken och för ca fem yuan (5,50 kr i januari 2012) kan de ladda ner 1 000 (kinesiska) tecken av ett verk till sina läsplattor, mobiltelefoner och datorer. Den litteratur som skapas och distribueras via Shengda är väl etablerad i den kinesiska populärkulturen och verken syns ofta på listorna över de mest sålda litterära verken på marknaden. 2010 omsatte Shengda 200 miljoner yuan (220 miljoner kr) på sin onlineverksamhet och ytterligare 200 miljoner yuan (220 miljoner kr) genom vidarelicensiering av verken till andra format och medier (Cloudary 2011).

Shengdas publiceringstjänst skiljer sig på flera punkter från västerländska aktörer som exempelvis Amazon och Google. De e-böcker som Amazon och Google distribuerar uppvisar en relativt traditionell struktur, genom att berättelserna är skrivna av en författare som distribuerar och säljer sina kompletta produkter till ett fast pris. Shengdas webbplatser är i stället interaktiva plattformar för samproducerad e-litteratur där författare kan publicera sina verk medan de fortfarande är under utveckling. Läsare ges möjlighet att kommentera och diskutera berättelsernas framväxt med författaren och med andra läsare.

Samproducerad e-litteratur har således etablerats som en viktig del av den kinesiska litterära marknaden. Det finns naturligtvis även västerländska tjänster för samproducerad e-litteratur som möjliggör en interaktion mellan läsare och författare, såsom tidigare nämnda fanfiction. Ytterligare exempel är publiceringsverktyg, som exempelvis WordPress eller MovableType, med vars hjälp en författare kan publicera och diskutera sina mer eller mindre fullbordade verk, samproducerade eller ej. Men ingen av dessa tjänster har lyckats etablera samproducerad e-litteratur som en lönsam och betydelsefull marknad i den traditionella bokbranschen på samma sätt som Shengda har gjort.

Ren (2011) menar att skillnaden mellan hur den kinesiska och den västerländska marknaden har utvecklats till viss del kan för-

klaras av skillnaden mellan upphovsrättssystem i respektive marknad. Kinas relativt svaga upphovsrättslagstiftning har tvingat aktörerna på marknaden att vara innovativa för att överhuvudtaget kunna överleva. I västvärlden är upphovsrättslagstiftningen starkare och förändringstrycket inte lika starkt, vilket leder till att de gamla förlagsstrukturerna kan leva vidare.

Transmediala berättelser

Shengda är ett illustrativt exempel på hur samproducerad e-litteratur kan bli till en modell för en fungerande litteraturmarknad i den digitala tidsåldern. Det finns ytterligare exempel på hur traditionella aktörer har influerats av den samproducerade e-litteraturens underliggande logik. Berättelsen om Harry Potter och hans magiska värld används allra flitigast av fanfictionförfattare runt om i världen. På fanfiction.net finns bokstavligen hundratusentals berättelser som baserats på Harry Potter och trots att de flesta av dessa berättelser i strikt juridisk mening är flagranta upphovsrättsbrott har de fått författaren J. K. Rowlings välsignelse. När nu berättelsen om Harry Potter har nått sitt slut har Rowling beslutat att låta projektet leva vidare i form av webbplatsen PotterMore, som syftar till att omvandla läsarnas kreativitet och engagemang till ekonomiska värden. Författaren J. K. Rowling introducerar satsningen i ett videomeddelande till sina fans:

It's called PotterMore. It's the same story with a few crucial additions. The most important one is you. Just as the experience of reading requires the imaginations of the author and the reader to work together to create the story, so PotterMore will be built in part by you, the reader. [...] PotterMore will be the place where fans of any age can share, participate in and rediscover the stories. It will also be the exclusive place to purchase digital audiobooks and, [...] e-books of the Harry Potter series. I'll be joining in too, because I will be sharing additional information I have been holding for years about the world of Harry Potter. (Rowling 2011)

Harry Potter är naturligtvis en unik framgångssaga i dubbel bemärkelse och det är endast med stor försiktighet som det är möjligt att dra slutsatser avseende hur andra litterära projekt kan hantera den digitala tidsåldern. PotterMore visar dock på ett antal relevanta principer som kan indikera en möjlig riktning för bokbranschens utveckling: 1) plattformologik, 2) transmedialt berättande och

3) tjänstelogik (som kontrast till produktlogik). Dessa tre principer presenteras mycket kortfattat nedan.

1. **Plattformslogik.** PotterMore följer de principer som en rad så kallade internetplattformar (Facebook, Flickr, Twitter m.fl.) har utvecklat genom åren. Dessa principer bygger på att vissa användare genererar mer innehåll (kommentarer, inlägg, bilder, filmer etc.) än andra användare. Genom att uppmuntra och stödja dessa kreativa användares engagemang med olika verktyg och resurser blir PotterMore mer relevant och mer värdefullt även för användare som föredrar att följa diskussionen från läktarplats i stället för att själva vara med och påverka händelseförloppet. Citatet ovan där Rowling bedyrar de aktiva användarnas betydelse för att PotterMore ska vara framgångsrik är ett exempel på hur plattformslogiken implementerats i PotterMore (t.ex. Wikström 2012).
2. **Transmedialt berättande.** Sagan om Harry Potter och hans värld berättas genom sju böcker. Visserligen har berättelsen överförts till film och spel, med det är ingen ny information om Harry Potter och hans värld som framkommit därigenom. PotterMore skiljer sig därmed från tidigare Potter-produkter eftersom tjänsten avser att komplettera böckernas berättelse med nya detaljer om karaktärerna och de miljöer där dramat utspelas. Den här typen av så kallat transmedialt berättande kännetecknas av att vara multimodalt, intertextuellt och seriellt. Det innebär att en transmedial berättelse består av ett antal icke-redundanta och sammankopplade komponenter som publiceras över tid via ett antal olika medieformer. Transmedialt berättande blir en mer frekvent förekommande modell för berättande i den digitala tidsåldern och principerna påverkar inte enbart bokbranschen utan mer eller mindre samtliga kulturproducerande näringar (Jenkins 2003).
3. **Tjänstelogik** (som kontrast till produktlogik). Berättelsen är strukturerad som en tjänst snarare än ett antal produkter. En läsare är ”medlem” i PotterMore och loggar in med ett användarnamn och ett lösenord vilket skiljer sig kraftigt från hur böcker vanligtvis saluförs på marknaden. Genom en tjänstestruktur öppnar sig en lång rad samarbeten och prissättningar som inte är möjliga i ”produktvärlden”. Exempelvis är det möjligt att lagra information om läsaren som kan användas för

att uppmuntra till lojalitet eller för att sälja vidare till annonsörer och andra samarbetspartners. Tjänstelogiken har en lång historia inom traditionella mediebranscher i form av exempelvis tidningsprenumerationer eller kabelteveabonnemang, men modellen blir nu allt vanligare i andra delar av kulturnäringarna som tidigare varit helt dominerade av produktlogiken. Både bokbranschen och musikbranschen är två tydliga exempel på denna utveckling (Wikström 2009).

Det är viktigt att notera att PotterMore inte kan avfärdas som en traditionell överföring av ett litterärt verk till en annan medieform eller som en avancerad webbplats för marknadsföring och försäljning av e-böcker. PotterMore bör i stället förstås som en multimodal medieplattform som involverar läsare och fans i berättelsens fortsatta utformning. Syftet är att skapa en nära relation mellan berättelsen, läsarna och författaren, vilket i sin tur ska öka läsarnas benägenhet att spendera så stor del som möjligt av sin underhållningsbudget på tjänstens olika erbjudanden.

Slutsatser

Digital teknik förändrar villkoren för litterära konstformer och marknader. I den digitala tidsåldern förstärks läsarnas roll som aktiva och kreativa aktörer som bidrar till det litterära och ekonomiska värde som skapas i bokbranschen. Förändringen leder till att förläggarens och författarens traditionella roller ifrågasätts och att nya modeller för att fånga det värde som skapas måste utvecklas.

I texten presenteras tre modeller och exempel som indikerar hur bokbranschen kan komma att utvecklas i den digitala tidsåldern. Inledningsvis visades hur e-litteraturens ökande betydelse leder till en stärkt relation mellan författare och läsare och en minskad relevans för den publikmaximerande affärslogik som traditionellt varit rådande inom branschen. Därefter presenterades ett exempel från den kinesiska marknaden där en lönsam modell för samproducerad e-litteratur etablerats, som kan fungera som en förebild för en västerländsk motsvarighet. Avslutningsvis diskuterades hur Harry Potter vidareutvecklas till en samproducerad transmedial berättelse i form av internetjänsten PotterMore.

Logiken för den bokbransch som illustreras av de tre exemplen skiljer sig radikalt från branschens traditionella logik, vilket kan

komma att få långtgående konsekvenser för såväl lagstiftare som för branschens väletablerade aktörer.

Förläggare som låter sig inspireras av de exempel som här har presenterats behöver sannolikt genomföra omfattande förändringar av sina kompetensprofiler, affärsmodeller och arbetsflöden. Den digitala tekniken förändrar litteraturens ekonomiska och kreativa motorer och på samma sätt som när motsvarande förändringar skett i andra branscher står de traditionella aktörerna inför stora utmaningar. De aktörer som inte lyckas anpassa sina verksamheter till de förändrade villkoren riskerar att sakta men säkert glida in i irrelevansens skugga och ersättas av nya aktörer som helt enkelt har bättre förmåga att utnyttja förändringens möjligheter.

Ur ett kulturpolitiskt perspektiv kan bokbranschens pågående förändring ses som en utveckling mot fler litterära titlar och en ökad kulturell mångfald. Det finns dock en avgörande skillnad mellan antalet tillgängliga titlar på en marknad och antalet titlar som i praktiken kan uppmärksammas av potentiella läsare. Med ett ökande antal titlar minskar till och med sannolikheten att en titel av en okänd författare ska nå fram till läsarna utan stöd i form av betydande marknadsföringsresurser eller en god dos tur. Det är också relevant att diskutera vilken typ av berättelser som kan komma att dominera en marknad för samproducerad e-litteratur. Hur står sig dessa verks litterära kvaliteter gentemot den litteratur som genereras av det traditionella systemet? Ska samproducerad e-litteratur överhuvudtaget betecknas som en del av "bokbranschen" och erhålla samma kulturpolitiska status som annan litteratur eller ska den ses som ett separat fenomen? Ska svensk samproducerad e-litteratur kunna erhålla kulturpolitiskt stöd för att klara av konkurrensen från liknande litteratur som andra och större litteraturmarknader tillhandahåller? Dessa och en lång rad andra kulturpolitiskt relevanta frågor måste besvaras av svenska lagstiftare när nu boken och berättelsen tar det definitiva klivet in i den digitala tidsåldern.

Referenser

- Association of American Publishers, AAP (2011). "BookStats Publishing Formats Highlights". <http://publishers.org/bookstats/formats/> [tillgänglig 10 november 2011].
- Amazon (2011). "Now Selling More Kindle Books Than Print Books". <http://phx.corporate-ir.net/phoenix.zhtml?c=176060&p=irol-newsArticle&ID=1565581> [tillgänglig 10 november 2011].
- Clouardy (2011). "Clouardy Corporation IPO document". <http://goo.gl/xN3v4> [tillgänglig 5 december 2011].
- James, Eli (2011). "The Very Rich Indie Writer: Novelr". <http://www.novelr.com/2011/02/27/rich-indie-writer> [tillgänglig 10 november 2011].
- Jenkins, Henry (2003). "Transmedia Storytelling". *Technology Review*. <http://www.technologyreview.com/printerfriendlyarticle.aspx?id=13052> [tillgänglig 11 november 2011].
- Kelly, Kevin (2008). "1,000 True Fans". *The Technium*. <http://www.kk.org/thetechnium/archives/2008/03/1000truefans.php> [tillgänglig 10 november 2011].
- Montgomery, Lucy (2010). *China's Creative Industries: Copyright, Social Network Markets and the Business of Culture in a Digital Age*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Olin-Scheller, Christina & Patrik Wikström (2010). *Författande fans*. Lund: Studentlitteratur.
- PaidContent (2011). "How Publishers' Digital Revenues Stack Up". *PaidContent*. <http://paidcontent.org/table/how-publishers-digital-revenues-stack-up> [tillgänglig 10 november 2011].
- Ren, Xiang (2011). "Copyright and Co-evolution of Chinese Online Literature: Shengda Literature vs. Baidu". Paper presenterat vid 2011 CCI Symposium i Sydney, Australien.
- Rowling, J. K. (2001). "PotterMore Welcome Statement". <http://www.pottermore.com> [tillgänglig 9 november 2011].
- Whitney, Bryan A. (2004). "Just Plain Notes". <http://www.jpfolks.com/JPNNotes/2004/jpnotes144.html> [tillgänglig 10 november 2011].
- Wikström, Patrik (2009). *The Music Industry: Music in the Cloud*. Cambridge: Polity Press.
- Wikström, Patrik (2012). "The Dynamics of Digital Multisided Media Markets" i J. Hartley, J. Burgess & A. Bruns (red.) *A Companion to New Media Dynamics*. Oxford: Blackwell.